अनन्तशयनविश्वविद्यालयः
अनन्तशयनसंस्कृतग्रन्थावलिः
ग्रन्थाङ्कः १७८.

श्रीरघुनाथविरचितं

भोजनकुतूहलम् ।

(प्रथमो भागः)

प्रकाशकः
शूरनाद् कुञ्जन् पिळ्ळ
पौरस्त्यग्रन्थप्रकाशनकार्यालयाध्यक्षः ।

अनन्तशयनस्थ-
सांस्थानिकमुद्रणयन्त्रालये तदध्यक्षेण
मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।
१९५६/११३१

[मूल्यं सार्धं रूप्यकत्रयम्]

PREFACE

Bhōjana Kutūhala, the present publication, is a work of very great value, both as a treatise on dietetics and as a work bearing on some aspects of Āyurveda. It contains invaluable information about several articles of food, and incidentally the diet that was prevalent during the period, *viz* 17th century. A perusal of the contents of the book will convince any one of the importance of this work.

Its author is Raghunātha Gaṇeśa Navahasta, a Mahraṭṭa scholar who flourished in the 17th century A D. He was a friend of saint Rāmdās and enjoyed the patronage of Queen Dīpa Bai, wife of Ekoji Bhose of Tanjore. A few facts about his life and works are given in the succeeding Note

We have in our collection two manuscripts (Nos. P I No 1020 and 1021) of the treatise, and in view of the importance of the work, we took up the responsibility to bring out an edition In editing the work we have taken advantage of collating our manuscripts with the manuscripts of the Sarasvatimahal Library, Tanjore, and the Research Institute, Poona.

Our thanks are due to the authorities of the Sarasvathīmahal Library, Tanjore and Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona. We are grateful to Prof: P. K. Gode of the Research Institute, Poona, for his good offices in securing a manuscript. We have also been greatly benefited by his contributions on Raghunātha in the issues of the Journal of the University of Bombay, September 1491, September 1944 etc. The late Pandit R. Ananthāchar and Sri M. Madhavan Unni of this Library attended to the scrutiny of the manuscript

The succeeding volumes of the work will be published without delay

1081

The present edition is based on the following manuscripts.

P 1. Palm leaf MS No 1020 written in Grantha script belonging to the Maharaja's Palace Library, Trivandrum.

P 2. Palm leaf MS. No 1021 in Grantha characters from the same source

T 1. A paper MS. in Devanāgarī character supplied by the Sarasvatimahal Library, Tanjore.

T 2. A paper MS. in Devanāgarī character procured from the same source containing a statement that the MS. belonged to Maharaja Tulaja Bhonsle

B h. A paper MS. in Devanāgarī script procured from the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.

J 1. A paper MS. in the possession of Sri Babu Saheb Sankar Rao Jagtap of Kolhapur, containing a statement that the MS. belonged to Samiji Nayak Punde. This MS. was procured through the kind offices of Prof. P. K. Gode, who has proved this to have been written sometime between 1650 and 1685 A. D

University MSS Library, Trivandrum, 1-5-1955.

SURANAD KUNJAN PILLAI,
Honorary Director.

A NOTE ON BHŌJANAKUTŪHALA

The Bhōjanakutūhala is a rare and valuable work compiled from various sources by Sri Raghunātha Sūri. The name Bhōjanakutūhala (curiosity for food) is appropriate for this work, as it deals with the characteristics, method of preparation, purification etc of the dietetic materials The work is in three parts, the present publication being the first part This part deals with the properties of the different food materials (such as grains like wheat and paddy, liquids like milk and curd), the methods of preparing different dishes, and their digestive effects. In the two succeeding parts are discussed the subjects of edibles and non-edibles, purification of food etc

The work draws its material from old treatises like Suśruta, Bhāvaprakāśa, Manusmṛti and Vātsyāyana Sūtra. This has been stated by the author himself in the following verses:

"इत्थं विमथ्य गुणपाठसुधाम्बुराशिं
लब्ध्वा परामृतरसं सुरसं च तस्मात् ।
निरमायि भोजनकुतूहलमीश्वराणां
तोषाय तेन परितुष्यतु शेषशायी ॥

इति विविधनिबन्धाब्धीनगाधान् विगाह्य
प्रबलगुरुसमीक्षानौकया निर्विशेषम् ।
रुचिरतरललामग्रामसमासाद्य तत्तद्-
विहितविधि विधेयं सम्भृतं भूतयेऽस्तु ॥"

From the colophon इति श्रीमद्विद्वद्वन्द्यपादारविन्दश्रीमदनन्तदेवोदयस्य श्रीरघुनाथविदुषः कृतौ भोजनकुतूहले द्रव्यगुणागुणकथनं नाम प्रथमः परिच्छेदः, and from the śloka:

संसेविता न गुरवस्तरवश्च दृष्टा
येन क्षितौ जनपदेषु च तेषु तेषु ।

ज्यतन्त्रमपि नैव कृतं स्वतन्त्रं
तेषां कृतेऽपि च कृतं रघुनाथनाम्ना ॥

that the author of the work is Raghunātha
ıe colophon of another work of this author by
ratnabhūṣa 'इति श्रीमद्धरिहरभट्टात्मजरघुनाथसुतगणेश-
... देवीयरघुनाथोन्नीतकृतौ श्रौतप्रयोगरत्नभूषायां पुण्याह-
ङ्गान्तो रत्नगुच्छः', it is seen that this
was the son of Gaṇeśabhaṭṭa, grandson of
ıd great-grandson of Harihara Bhaṭṭa, though
na between गणेशभट्टतनुज and रघुनाथोन्नीत in
pt. There are several statements in the
author to the effect that he belonged to
ır eg. अनन्तदेवीय, अनन्तदेवोदय, अनन्तदेवदयोदय,
These, especially अनन्तदेवदयात्मज would seem
t the author's father was Anantadeva. But
adiction to the statement noticed above.
ıantadeva is frequently spoken of by the
Guru and the son of Āpadeva and grandson
. [3] Anantadeva therefore, cannot be the
r; he was in all possibility his Guru, and the
y be taken as indicative of his extreme regard

ertain letters of Saint Rāmdas addressed to
we know that he belonged to the Vasiṣṭha

ऱ्यमनन्तेन गुरुणा करुणाब्धिना ।"

श्रीमत्सकलभूमण्डलमण्डनायमानश्रीमदनन्तदेवात्मज-श्रीमदापदेव-तत्सुत-श्रीमदनन्तदेवदयोदयस्य रघुनाथविदुषः कृतौ धर्मामृतमहोदधिनिबन्धने गोदानविधिः"

श्रीमद्वारिधिवेलावलयितेलावलयवर्ति-विद्वन्मण्डलीमण्डनायमान-श्रीमदन-देवोदयस्य रघुनाथविदुषः कृतौ प्रायश्चित्तकुतूहले ... ...' etc.

P. K. Gode's paper 'The identification of Raghunātha' in the Journal of the Sarasvatimahal Library, Tanjore. (Vol. III, No. 1.)

gōtra and to the Karhade sect among the Mahrāṭṭas. His family surname was 'Navahasta' (corrupted in popular tongue as Navatha and Navathye) as can be gathered from the colophons in some of his works like इति .... चातुर्मास्यप्रयोगो रघुनाथनवहस्तकृतः and नवहस्तरघुनाथभट्टविरचित-प्रायश्चित्तप्रकरणं समाप्तम् । In his Prāyaścittakutūhala, Raghunātha speaks of God Viṣṇu as his family deity:

अनेन प्रीयतां देवो भगवान् कमलापतिः ।
श्रीमदनन्तः पूर्वेषामस्माकं कुलदैवतम् ॥

Raghunātha's teacher Anantadeva whose genealogy we noticed above is believed to have lived between 1625 and 1675 A D. He was a versatile scholar and prolific writer and was a descendant of the great Mahrātta Saint Ekanātha. His father Āpadeva was the famous author of the Mīmāṁsānyāyaprakāśa.

Raghunātha was intimately associated with the Mahrātta Saint Rāmdas, the preceptor of Śivāji the Great. He was for a long time put in charge of the temple of Raghupati, built by the Saint at Chafol on the Man, a tributary of the river Kṛṣṇā

The author appears to have settled at Tanjore when a Mahrāṭṭa kingdom was established there in 1678 by Ekoji, for in some of his Mahrātti works like the Narakavarṇana he speaks of Dīpāmbikā, Queen of Ekoji as his patroness

Besides the Bhojanakutūhala Raghunātha has written several other works in Sanskrit and Mahrāṭṭi. Among the Sanskrit works may be mentioned the following: —

1. Sāhityakutūhala — a work on Citrakāvya mentioned in the Narakavarṇana of the author, but no MS is known.

2. Prāyaścittakutūhala — on expiatory rites.
3. Janārdanamahodaya — a manual on Vaiṣṇava ritual and worship
4. Dharmāmṛtamahodadhi — an extensive compilation on religious and social law and customs
5. Kāśīmīmāṁsā — No MS. is known.
6. Prayogaratnabhūṣā — an exhaustive work on Vedic ritual.
7. Cāturmāsyaprayoga — on the Vedic ritual pertaining to the Cāturmasya sacrifices

Among the Mahrāṭṭi works may be mentioned the following:—

1. Narakavarṇana.
2. Govardhanoddhāraṇa
3. Strīdharma

In the Narakavarṇana mention is made of all the works except Prayogaratnabhūṣā and Cāturmāsyaprayoga. These two as also some of the other works are mentioned by the author in certain other works like the Prāyaścitta-kutūhala *

---

* "अतश्च न शाकव्रतादौ द्रव्यमात्रत्यागः इत्यस्मत्कृतजनार्दनमहोदये विस्तरेण प्रपञ्चितम् ।" (भोजनकुतूहलम्)

"एवं भोजनविषये विशेषप्रायश्चित्तानि विशेषतो भोजनकुतूहले निरूपितान्यस्माभिस्तत एवावगन्तव्यानि ग्रन्थगौरवभयान्नात्र निरूपितानि ।

"तस्याः प्रयोगः प्रामकाले दर्शपूर्णमासयोरनारम्भनिमित्तं क्रियमाणविभ्रष्टेष्ट्यर्थम् अन्वारम्भणीयेष्ट्या यक्ष्य इति सङ्कल्प्यास्मत्कृतप्रयोगरत्नभूषायां दर्शपूर्णमासप्रकरणे गोचर इति नेह पुनर्लिखितः"

पक्षहोमविधिश्चास्मत्कृतहोमप्रयोगे द्रष्टव्यः । Homaprayoga may probably be the Caturmasyaprayoga.

(प्रायश्चित्तकुतूहलम्)

For MS. of the works of Raghunātha vide 'Raghunātha and his works in the Journal of the Bombay University. (Vol. x. 1941)

A manuscript of Prayogaratnabhūṣa dated Śaka 1600 (1678 A. D.) is stated to be available in the Oriental Institute, Baroda. Prof. Gode speaks of a manuscript of Bhojanakutūhala produced about 1682.* This gives some clue to fix his period. Ekoji, the husband of his patroness Dīpa Bai reigned between 1676 and 1683. The Dharmāmṛtamahodadhi contains a chronogram giving the date of its composition to be Śaka 1623 (1701 A. D.). † The literary activity of Raghunātha may therefore be assigned to the period 1650 to 1725 A. D.

University MSS Library,
Trivandrum.

K. S. MAHADEVA SASTRI,
Curator.

---

* Contemporary MS. of Bhojanakutūhala by P. K. Gode in the Bombay University Journal Volume XIII.

† वह्नियुग्मरसचन्द्र(१६२३)सम्मिते शालिवाहनशके वृषाह्वये ।
वत्सरे तपसि कुम्भगे रवौ शूलिनः प्रियतिथौ महाव्रते ।
साम्बमीशमभिपूज्य तत्पदे वाक्प्रसूनाञ्जलिरसौ समर्पितः ।
तेन तुष्यतु स भक्तवत्सलः कोसलाधिपसुतासुतो हरिः ।

॥ श्रीः ॥

रघुनाथसूरिविरचितं

भोजनकुतूहलम् ।

प्रथमपरिच्छेदः ।

नमः प्रचण्डवेतण्डतुण्डाय मृडसूनवे ।
प्रत्यूहतिमिरध्वंसमुद्यत्करभानवे ॥

तस्मै नमः परानन्दमकरन्दरसाप्तये ।
श्रीगुरोः पादपद्माय यत्र मे निश्चलं मनः ॥

नत्वा तत्त्वविदो मुनिमुख्यान्
धन्वन्तरिमुखभोज्यगुणज्ञान् ।
भोजनकौतूहलमथ तन्वे[1]-
ऽनेन जनो निपुणो मुदमीयात् ॥

अथ भोजनविधिः ॥

तत्र— 'जीर्णे मितं हितं चाद्यात्' इत्यायुर्वेदोपदेशात्,

भोक्तव्यं सघृतं सोष्णं हितं पथ्यं मितं तथा ।

इति व्याससमरणाच्च भोजनद्रव्याणि तद्गुणाश्चाभिधीयन्ते ।

तत्र धान्यप्रकरणम् । तच्च त्रिविधम् । तदुक्तं निघण्टुराजे[2]—

धान्यं भोज्यं च भोगार्हमनघं जीवसाधनम् ।

---

१. P_1. P_2. तन्वे तेन

२. Bh. reads: तदुक्तं — धान्यं भोग्यं च भोगावृद्ध्याद्युपजीवनं भोगार्ह-मनङ्ग जीवसाधनम् । तच्च तावत् त्रिविधं ज्ञेयं शूकशिम्बीतृणाह्वयम् । 'ओषधीभ्योऽन्नम्, अन्नात् पुरुषः' इति श्रुतेः । यवादि चणकादीनि वा । राजनिघण्टौ—व्रीह्यादिकं etc

[1]वृद्ध्याद्युपजीवनं भोगः जीवसाधनं, 'ओषधीभ्योऽन्नम् । अन्नात्पुरुषः ।' इति श्रुतेः ।

तच्च तावत्त्रिधा ज्ञेयं शूकशिम्बीतृणाह्वयम् ।'

व्रीह्यादिकं यदिह शूकसमन्वितं स्यात्
तच्छूकधान्यमथ मुद्गमकुष्ठकादि ।
शिम्बीनिगूढमिति तत् प्रवदन्ति शिम्बी-
धान्यं तृणोद्भवमथो तृणधान्यमाहुः[3] ॥

इति । तत्र—

शूकोद्भवं लघु बलातिशयप्रदायि
मेध्यं त्रिदोषशमनं रुचिवीर्यकारि ।
शिम्बीभवं गुरु हिमं च विबन्धकारि
तद्वातलं तु शिशिरं तृणधान्यमाहुः ॥

[4]गुरु दुर्जरम् । उक्तं च भावप्रकाशे—

मन्दानलो नरो द्रव्यं मात्रागुरु विवर्जयेत् ।
स्वभावतश्च गुरु यत् तथा संस्कारतो गुरु ॥
मात्रागुरु तु मुद्गादि माषादिः प्रकृतेर्गुरुः ।
संस्कारगुरु पिष्टान्नं प्रो क्तमित्युपलक्षणम् ॥ इति ।

अथ शालिसामान्यगुणाः —

शालयो मधुरा स्निग्धा बल्या बद्धाल्पवर्चसः ।
कषाया लघवो रुच्याः स्वर्या वृष्याश्च बृंहणाः ॥
अल्पानिलकफाश्शीताः पित्तघ्ना मूत्रलास्तथा ।
शालयो दग्धमृज्जाताः कषाया लघुपाकिनः ॥
सृष्टमूत्रपुरीषाश्च रूक्षाः श्लेष्मापकर्षकाः ।
कैदारा वातपित्तघ्ना गुरवः कफशुक्रलाः ॥

---

१. J1. omits 'वृद्ध्याद्यु...... इति श्रुतेः'
२. Bh. धान्यमपि
३. J1. मन्यत्
४. J1. गुरु, दुर्जरम् । ...... मित्युपलक्षणम् । इति

कषाया अल्पवर्चस्का मधुराश्च बलावहाः ॥

कृष्टक्षेत्रे केदारे उप्तानामेते गुणाः —

स्थलजास्स्वादवः पित्तकफघ्ना वातवह्निदाः।
किञ्चित्तिक्ताः कषायाश्च विपाके कटुका अपि ॥

स्थलभूमौ अकृष्टक्षेत्रे स्वयमुत्पन्नानामेते गुणाः —

वापिता मधुरा वृष्या बल्याः पित्तप्रणाशनाः।
श्लेष्मलाश्चाल्पवर्चस्काः कषाया गुरवो हिमाः ॥

कृष्टक्षेत्रे अकृष्टक्षेत्रे च वापितानामेते गुणाः —

रोपितास्तु नवा वृष्याः पुराणा लघवस्स्मृताः।
रोपितारोपिता भूयश्शीघ्रपाका गुणाधिकाः ॥

छिन्नरूढाः हिमा रूक्षा बल्याः पित्तकफापहाः।
बद्धविट्काः कषायाश्च लघवश्चाल्पतिक्तकाः ॥

अथ शालिविशेषगुणाः। राजनिघण्टौ —

[1]राजान्नं तु त्रिदोषघ्नं सुस्निग्धं मधुरं लघु।
[2]दीपनं बलकृत्पथ्यं कान्तिदं वीर्यवर्धनम् ॥

महाराष्ट्रेषु [3]रायभोगः इति; राजान्न[4]मित्येवान्ध्रेषु प्रसिद्धम्। राजनिघण्टौ—

कृष्णशालिस्त्रिदोषघ्नो मधुरः पुष्टिवर्धनः।
वर्णकान्तिकरो बल्यो दाहजिद्वीर्यवर्धनः ॥

कृष्णशालि[5]र्गोदातीरे प्रसिद्धः। राजनिघण्टौ —

रक्तशालिस्तु मधुरो लघुः स्निग्धो बलावहः।
रुचिकृद्दीपनः पथ्यः पित्तदाहानिलास्रजित् ॥

---

१. Bh. राजोदनं त्रिदोषघ्नं
२. P_1. दीपनं जीवितं पथ्यं
३. P_1. P_2. राजभोगः
४. Bh. भिति वाऽऽन्ध्रेषु
५. J1. गोदावरीतीरे

तथा—

रक्तशालिर्वरस्तेषु[1] बल्यो वर्ण्यस्त्रिदोषजित् ।
चक्षुष्यो मूत्रलः स्वर्यः शुक्रलस्तृड्ज्वरापहः ॥

राजनिघण्टौ[2]—

विषव्रणश्वासकासदाहनुद्वह्निपुष्टिदः ।
मुण्डशालिस्त्रिदोषघ्नो मधुराम्लो बलप्रदः ॥
रुचिकृद्दीपनः पथ्यो मुखजाड्यरुजापहः ।

निःशूको मुण्डशालिः ।

राजनिघण्टौ[3]—

महाशालिः स्वादुर्मधुरशिशिरः पित्तशमनो
ज्वरं जीर्णं दाहं जठररुजमह्नाय[4] शमयेत् ।
शिशूनां यूनां वा यदतिजरसां वा हितकरः
सदा सेव्यस्सर्वैरनलबलवीर्याणि कुरुते ॥

स्थूलशालिः ।

राजनिघण्टौ—

सूक्ष्मशालिस्तु मधुरो लघुः पित्तास्रदाहनुत् ।
दीपनः पाचनश्चैव किञ्चिद्वातविकारजित् ॥

सूक्ष्मशालिः ।

राजनिघण्टौ—

सुगन्धशालिर्मधुरोऽतिवृष्यः पित्तश्रमास्रारुचिदाहशान्तिदः ।
स्तन्यश्च गर्भस्थिरतात्पवातदः पुष्टिप्रदश्चाल्पकफश्च बल्यः ॥

गन्धशालिः ।

---

१. Bh. शालिर्बलस्तेषु
२. Bh. omits the word राजनिघण्टौ
३. Bh. omits the word राजनिघण्टौ
४. Bh. माघ्मान शमयेत्

राजनिघण्टौ—

तिरियो मधुरः स्निग्धः शीतलो दाहपित्तजित् ।
त्रिदोषशमनो रुच्यः पथ्यः सर्वामयापहः ॥

"मासैर्जन्यस्त्रिभिस्स्यात् स भवति तिरियः" इति तल्लक्षणम् ।

तिरियशालिः ।

राजनिघण्टौ—

षष्टिवासरजस्सोऽयं ज्ञेयो मासद्वयोद्भवः ।

गौरो नीलष्षाष्टिकोऽयं द्विधा स्यादाद्यो रुच्यः शीतलो दोषहारी ।
बल्यः पथ्यो दीपनो वीर्यवृद्धिं दत्ते चास्मात् किञ्चिदूनो द्वितीयः ॥

षाष्टिका, मालवे प्रसिद्धाः ।

राजनिघण्टौ—

व्रीहिर्गौरो मधुररसकः पित्तहारी कषायः
स्निग्धो वृष्यः कृमिकफहरस्तापरक्तापहश्च ।
पुष्टिं दत्ते श्रमशमनकृद् वीर्यवृद्धिं विधत्ते
रुच्योऽत्यन्तं जनयति च मुदं वातकृन्मेचकोऽन्यः ॥

गौरशालिः, हरिद्र इति प्रसिद्धः ।

वाग्भटस्तु—

रक्तो महान् सकलमस्तूर्णकः शकुनाहृतः ।
सारामुखो दीर्घशूको रोद्रशूकः सुगन्धकः ॥

पौण्ड्रकः पुण्डरीकश्च प्रमोदो गौरशालिकः ।
लाङ्गलो लोहवालाख्यः कर्दमश्शीतभीरुकः ॥

---

१. Bh. omits the word राजनिघण्टौ

२. T1. has सर्वगदापहः and also the variant reading:—सर्वाङ्गतापहः, which variant T2. also gives.

३. Bh. प्रदत्ते

४. Bh. रुच्योत्पत्तिं जनयति

पतङ्गास्तपनीयाश्च ये चान्ये शालयश्शुभाः ।
स्वादुपाकरसास्स्निग्धा वृष्या बद्धाल्पवर्चसः ॥
कषायानुरसाः पथ्या लघवो मूत्रला हिमाः ।
शूकजेषु वरस्तत्र रक्तस्तृष्णात्रिदोषहा ॥
महांस्तस्यानुकलमस्तं चाप्यनु ततः परे ।
यवका हायनाः पांशुवाष्पनैषधकादयः ।
स्वादूष्णा गुरवः स्निग्धाः पाकेऽम्लाः श्लेष्मपित्तलाः ॥
सृष्टमूत्रपुरीषाश्च पूर्वं पूर्वं च निन्दिताः ॥
स्निग्धो ग्राही लघुः स्वादुस्त्रिदोषघ्नः स्थिरो हिमः ।
षष्टिको व्रीहिषु श्रेष्ठो गौरश्चासितगौरतः ॥
ततः क्रमान्महाव्रीहिकृष्णव्रीहिजतूमुखाः ।
कुक्कुटाण्डकलावाख्यपारावतकसूकराः ॥
वरकोद्दालकौद्दालचीनशारददुर्दराः ।
गन्धनाः कुरुविन्दाश्च गुणैरल्पान्तरास्स्मृताः ॥
स्वादुरम्लविपाकोऽन्यो व्रीहिः पित्तकरो गुरुः ।
बहुमूत्रपुरीषोष्मा त्रिदोषश्चैव पाटलः ॥ इति ।

रक्तो लोहितः । महान् महातण्डुलः कलमः, अन्तर्वेद्यां कलंबीति प्रसिद्धः । तूर्णकश्शीघ्रपाकी, आश्वयुज इति काश्मीरे प्रसिद्धः । शकुनाहृतः गरुडापरनामा । उक्तं च—

द्वीपान्तरात्समानीतो गरुडेन महात्मना ।
शकुनाहृतशालिः स्यात् गरुडापरनामकः ॥ इति ।

सारामुखः कृष्णशुक्लाकारतण्डुलः । दीर्घशूकः अत्यायतशूकः । रोद्धशूको रक्तशूकः । सुगन्धको गन्धशालिः । पौण्ड्रकः पाण्डुरशालिः । पुण्डरीकः श्वेतोत्पलः । प्रमोदकः प्रह्लादकः, कमोद इति प्रसिद्धः । गौरशालिकः हरिद्रः । लाङ्गलः सीरकृष्टभूमिजः । लोद्दवालः अतिकठिनतण्डुलः । कर्दमः पङ्कजः । शीतभीरुकः शीतमात्रनिष्पन्नः ।

१. Bh. रक्ततृष्णा
२. P1, P2, J1. दुर्दुराः
३. P1. P2. आश्वयुजम इति

पतङ्गः उष्णनिष्पन्नः । तपनीयोऽल्पशीतजन्यः । त्रिदोषहेति रक्तविशेषणम् । तदीषद्गुणो महान् । तदनु कलमः । नैषधकादय इति आदिशब्देन चम्पकपात्रिकासङ्ग्रहः । 'यवका' इत्यारभ्य 'निन्दिता' इत्यन्त एको ग्रन्थः । शेषं स्पष्टम् । सुषेणः—

रुच्याः पाचनदीपना बलकरा वृष्यास्त्रिदोषापहा-
श्शुक्रश्लेष्मविवर्धना रुचिकराः सन्दीपनास्तर्पणाः ।
पथ्यास्सर्वगदे हिताः श्रमहराः क्षुत्तृड्श्रमध्वंसिनः
श्रेष्ठा व्रीहिषु षाष्टिकाः कलमका रक्ता महाशालयः ॥ इति ।

नीवाराणां व्रीहिवर्गे पाठमाह प्रयोगपारिजातः । वाग्भटस्तु तृणधान्यवर्गे । तत्र पूर्वस्यावयवसाम्यमुत्तरस्य गुणसाम्यं पाठहेतुः । गुणाश्च—

कषायमधुरो रूक्षो नीवारः कफपित्तहृत् ।
ग्राही लघुर्बलहरो मुनीनां देहधारकः ॥

देवसाळी ।

अथ गोधूमाः ।

वाग्भटः —

वृष्यश्शीतो गुरुः स्निग्धो जीवनो वातपित्तहा ।
सन्धानकारी मधुरो गोधूमः स्थैर्यकृत्सरः ॥

राजनिघण्टौ —

गोधूमः स्निग्धमधुरो वातघ्नः पित्तदाहकृत् ।
गुरुः श्लेष्मप्रदो बल्यो रुचिरो वीर्यवर्धनः ॥ इति ।

स्निग्धोऽन्यो लघुगोधूमो गुरुर्वृष्यः कफापहः ।
आमदोषकरो बल्यो मधुरो वीर्यपुष्टिदः ॥

सोनेगहुं

---

१. T[2] omits पत ...... ष्पन्नः

२. J_1 omits this verse

वाग्भटः —

पथ्या नान्दीमुखी शीता कषाया मधुरा लघुः ।

दीर्घसूक्ष्मो गोधूमो नान्दीमुखी ।

काटेगहूं ।

भावप्रकाशे —

गोधूमस्सुमनोऽपि स्यात् त्रिविधस्त च कीर्तितः ।
महागोधूम इत्याख्यः पश्चाद्देशात्समागतः ॥

मधूली तु ततः किञ्चिदल्पा सा मध्यदेशजा ।
निःशूको दीर्घगोधूमः क्वचिन्नान्दीमुखाभिधः ॥

यत्तु 'कफशुक्रप्रदो बल्यः' इति ग्रन्थान्तरे कफकारित्वमुक्तं तन्नवीन-विषयं ज्ञेयम् ।

अथ यवाः ।

रूक्षश्शीतो गुरुः स्वादुस्सरो विड्वातकृद्यवः ।
वृष्यस्स्थैर्यकरो मूत्रमेदःपित्तकफान् जयेत् ॥

पीनसश्वासकासोरुस्तम्भकण्ठत्वगामयान् ॥

निघण्टौ —

यवः कषायो मधुरस्सुशीतलः प्रमेहजित् पित्तकफापहारकः ।
अशूकमुण्डस्तु यवो बलप्रदो वृष्यश्च नृणां बहुवीर्यपुष्टिदः ॥

'न्यूनो यवादनुयवः' इति वाग्भटः ।

यव ।

निघण्टौ —

शीतः कषायो मधुरश्च रूक्षो मेहः क्रिमिश्लेष्मविषापहश्च ।
पुष्टिं च वीर्यं च बलं च दत्ते पित्तापहो वेणुयवः प्रशस्तः ॥

वंशबीजः ।

---

१. J_1 कषायमधुरा

२. Bh. मधुरोऽतिरूक्षो

३. Bh. वेळूचबीज

अथ यावनाळगुणाः ।

निघण्टौ —

धवलो यावनाळस्तु गौळयो बल्यस्त्रिदोषजित् ।
वृष्यो रुचिप्रदोऽर्शोघ्नः पथ्यो गुल्मव्रणापहः ॥

[1]लैटोरा ।

तुवरो यावनाळस्तु कषायोष्णो विशोषकृत् ।
सङ्ग्राही वातशमनो विदाही [2]शोककारकः ॥

[3]रक्तस्य ।

शारदो यावनाळस्तु श्लेष्मलः [4]पिच्छलो गुरुः ।
शिशिरो मधुरो वृष्यो दोषघ्नो बलपुष्टिदः ॥

[5]शाल ।

यावनाळो महान् बल्यो दुर्जरो वातपित्तकृत् ।
[6]रुच्यस्सन्तर्पणो बालप्रियो मक्कासमुद्भवः ॥

मक्का ।

वाग्भटस्तु —

निस्सारो वातलो रूक्षो जूर्णस्त्वाध्मानकृत्स[7]रः ।

इति साधारण्येनाह ।

---

१. P1, P2, T1, T2. Bh omit this
२. P1. P2. Bh. J1. शोषकारकः ।
३. J1 रक्तयावनाळः ।
४. J1. पिच्छलो
५. J1. कारशाळू ।
६. J1. Omits 'रुच्य ... ... महासमुद्भवः' ।
७. J1 The Revisor adds in the margin after सरः इति
बरको वारयत्यग्निं वातव्याधिविवर्धनम्
धातूनां शोषणं ग्राहि रूक्षः सारविवर्जितः ॥ वरं
महाप्रियङ्गु गुरु बृंहणं स्यात्समीरकारी मधुरः कषायः सकगुरं

दुद्दाला[1] मधुरा वृष्या वाजिनां पुष्टिकारकाः ।
वातप्रकोपना बल्याः पित्तघ्ना नाग्निदीपनाः ॥

सजगुरे ।

इति शूकधान्यप्रकरणम् ।

अथ शिम्बीधान्यम् ।

वाग्भटः —

मुद्गाढकीमसूरादि शिम्बीधान्यं विबन्धकृत् ।
कषायं स्वादु सङ्ग्राहि कटुपाकं हिमं लघु ॥

मेदःश्लेष्मास्रपित्तेषु हितं लेपोपसेकयोः ।

निघण्टौ—

धान्यानां कञ्चुकं शिम्बी बीजगुप्तिश्च सा भवेत् ।
तद्गुप्तानि तु धान्यानि शिम्बीधान्यानि चक्षते ॥

मुद्गास्तत्र वरास्स्वादुकषायाः कटुपाकिनः ।
ग्राहिणोऽल्पबला रूक्षा रोचना लघवो हिमाः ॥

मेहास्रपित्तश्लेष्मघ्ना बल्या दृष्टिप्रसाधनाः[2] ।

तत्र[3] निघण्टौ —

कृष्णमुद्गस्त्रिदोषघ्नो मधुरो वातनाशनः ॥

लघुश्च दीपनः पथ्यो बलवीर्याङ्गपुष्टिदः ।
हरिन्मुद्गः कषायश्च मधुरः कफपित्तनुत्[4] ॥

---

१. P1. दुद्दाळा

२. J1. The Revisor adds in the margin—
दृष्टिप्रसादना मुद्गाः स्निग्धा नात्यर्थवातलाः ।
हरिताः सृष्टविण्मूत्रप्रधाना मुद्गजातिषु ॥

३. J1. वर्णविशेषेण मुद्गगुणाः निघंटौ —

४. J1. कफपित्तहृत् ।

रक्तमूत्रामयघ्नश्च शीतलो लघुदीपनः ।
तद्वच्च धूसरो मुद्गो रसवीर्यादिषु स्मृतः ॥
कषायमधुरो रुच्यः पित्तवातविबन्धकृत्[1] ।

इति मुद्गगुणाः ।

अथ माषगुणाः ।

निघण्टौ —

माषः स्निग्धो बहुमलकरः शोषणः श्लेष्मकारी
वीर्येणोष्णो झटिति कुरुते रक्तपित्तप्रकोपम् ।
हन्याद्वातं गुरु बलकरो रोचनो भक्ष्यमाणः
स्वादुर्नित्यं श्रमसुखवतां सेवनीयो नराणाम् ॥

सुखवतां अरोगिणाम् ।

राजमाषो नीलमाषो नृपमाषो नृपोचितः ।
कफपित्तहरो रुच्यो वातकृद्बलदायकः ॥
[2]अरण्यमाषा गुणतः प्रदिष्टा रूक्षाः कषाया अविदाहिनश्च ।

इति माषाः ।

अथ राजमाषगुणाः ।

राजमाषो गुरुर्भूरिशकृद्रूक्षोऽतिवातलः ।
कषायानुरसः स्वादुरवृष्यः श्लेष्मपित्तजित् ॥
धाकुटेचवळे ।

निघण्टौ —

क्षवः कषायमधुरः शीतलः कफपित्तहृत् ।
वृष्यः श्रमहरो रुच्यः पवनाध्मानकारकः ॥
थोरचवळे ।

---

१. J_1. पीतो वातविबन्ध

२. J_1. Reads नीलमाषगुणाः । before अरण्यमाषा etc.

श्वेतो रक्तस्तथा कृष्णस्त्रिविधस्सम्प्रकीर्तितः ।
यो महांस्तेषु भवति स [1]एवोक्तो गुणाधिकः ॥

इति राजमाषगुणाः ।

अथ [2]चणकाः ।

निघण्टौ—

[3]चणको मधुरो रूक्षो मेहजिद्वातपित्तकृत् ।
दीप्तिवर्णकरो रुच्यो बल्यश्चा[4]ध्मानकारकः ॥

तथा —

चणकश्शीतलो रूक्षः [5]पित्तरक्तकफापहः ।
लघुः कषायो विष्टम्भी वातलो ज्वरनाशनः ॥

निघण्टौ—

आमश्चणः शीतलरुच्यकारी सन्तर्पणो दाहतृषापहारी
स्थौल्याश्मरीदोषविनाशकारी कषाय ईषत्कफवीर्यकारी

आर्द्रचणकगुणाः ।

स चाङ्गारेण सम्भृष्टस्तैलभृष्टस्तु तद्गुणः ।
आर्द्रभृष्टो बलकरो रोचनश्च प्रकीर्तितः ॥

---

१. P1. P2. पूर्वोक्तो
२. Bh. चणकगुणाः ।
३. Bh has these two verses as follow:

चणको मधुरो रूक्षो पित्तरक्तकफापहः ।
लघुः कषायो विष्टम्भी वातलो ज्वरनाशनः ॥

तथा —

चणकाश्शीतलो रूक्षः मेहजिद्वातपित्तकृत् ।
दीप्तिवर्णकरो रुच्यो बल्यश्चाध्मानकारकः ॥

४. P1. P2. ध्मातकारकः ।
५. P2. पित्तरोग

शुष्कभृष्टोऽतिरूक्षः स्याद् वात[1]कुष्ठप्रकोपनः ।
स्विन्नः पित्तकफौ हन्यात् सूपः क्षोभकरो मतः ॥
आर्द्रोऽतिकोमलो रुच्यः पित्तरक्त[2]हरो हिमः ॥

निघण्टौ —

कृष्णस्तु चणकः शीतो मधुरः कासपित्तजित् ।
पित्तातीसारशमनो बल्यश्चैव रसायनः ॥

[3]कृष्णचणः ।

निघण्टौ –

चणो गौरस्तु मधुरो बलकृद्रोचनः परः ।

[4]गौरचणः ।

श्वेतो वातकरो रुच्यः पित्तघ्नश्शिशिरो गुरुः ॥

[5]श्वेतचणः ।

इति चणकगुणाः ।

अथ कलायः ।

निघण्टौ —

कलायः कुरुते वातं पित्तदाहकफापहः ।
रुचिपुष्टिप्रदश्शीतः कषायश्चामदोषकृत् ॥
'हरितास्तेष्वतिवराः' इति वाग्भटः ।

[6]बाठाणे ।

---

१. Bh. पित्तप्रकोपनः ।
२. Bh. करो हिमः ।
३. P1. P2. T1. T2. Bh. omit — कृष्णचणः ।
४. P1. P2. T1. T2. Bh. omit — गौरचणः ।
५. P1. P2. T1. T2. Bh. omit · श्वेतचणः ।
६. J1. The revisor adds in the margin after this :

पाठान्तरम् —

पुंस्त्वं विहन्ति च करोति निहन्ति पित्तं
स रक्तमपहन्ति कफं गुरुः स्यात् । (?)

अथ कुलित्थाः ।

कषायास्स्वादुरूक्षोष्णाः कुलित्था रक्तपित्तलाः ।
ग्राहिणो लघवस्तीक्ष्णा विपाकेऽम्ला विदाहिनः ॥
पीनसश्वासका[1]सार्शोहिध्मानाहकफानिलान् ।
घ्नन्ति [2]शुक्राश्मरीं शुक्रं [3]दृष्टिं शोफं तथोदरम् ॥

हुलवेले ।

[4]एते शुक्लाश्च कृष्णाश्च लोहिताश्चित्ररूपिणः ।
एते समगुणास्सर्वे वेदिता गुणवेदिभिः ॥
आनाहमेदोगुदकीलहिक्काश्वासापहश्शोणितपित्तकृच्च ।
कफस्य हन्ता नयनामयघ्नो विशेषतो वन्यकुलित्थ उक्तः ॥

[5]राजकुलत्थी ।

इति कुलित्थगुणाः ।

अथ निष्पावाः ।

निष्पावो वातपित्तासृक्स्तन्यमूत्रकरो गुरुः ।
सरो विदाही दृक्शुक्रकफशोफविषापहः ॥

[6]वेल्लः ।

निघण्टौ —

मधुरः श्वेतनिष्पावो माध्वीका मधुशर्करा ।
पलङ्कषा स्थूलशिम्बी वृत्ता मधुसितासिता ॥

---

१. J_1. कासार्शोहिध्मानाह

२. T_1 P_1. P_2. Bh. शुक्राश्मरी शुक्रं

३. All mss. read दृष्टिदोषं तथोदरम् । The text has been emended according to Aṣṭāṅgasaṅgraha, from which the quotation is taken.

४. J_1. एते शुक्लकृष्णलोहितचित्रभेदेन चतुर्विधास्समगुणाः । सुषेणः — आनाह ... ...

५. P_1. P_2. T_1. T_2. Bh omit राजकुलत्थी ।

६. P_1 P_2 T_1 T_2. Bh omit वेल्लः ।

निघण्टौ —

स्निग्धो वर्णबलाग्निवृद्धिजननः स्तन्योऽनिलघ्नो गुरुः
सोष्णः पित्तकरोऽल्पमूत्रकरणः केश्योऽतिपथ्यो व्रणे ।
ग्राही स्यान्मधुरः कषायसहितस्तिक्तो विपाके कटुः
कृष्णः पथ्यतमः सितोऽल्पगुणदः क्षीणास्ततोऽन्ये तिलाः ॥

इति । अन्ये जर्तिलाद्याः । 'जर्तिलस्तु वनोद्भवः ।'

पललं मधुरं रुच्यं पित्तास्रबलपुष्टिदम् ।

पललं तिलपिष्टकम् ।

पिना ।

पिण्याकः कटुको गौल्यः कफवातप्रकोपकृत् ।

[3]पिण्याकस्तिलकल्कः ।

पेण्डि ।

इति तिलाः ।

अथातसी ।

निघण्टौ —

अतसी मंदगन्धा स्यात् मधुरा बलकारिका ।
कफवातकरी चैषत्पित्तहृत्पृष्ठशूलनुत् ॥

जैवस ।

---

१. T2. कृष्णश्श्रेष्ठतमः । J1. omits the first three lines in this verse.

२. T1. J1. omit पललं तिलपिष्टकम् ।

३. J1. omits पिण्याकस्तिलकल्कः ।

४ T2. मन्दगन्धा; J1. reads this verse after the next.

५. All mss. other than J1. omit this word.

तथा —

स्निग्धोमा स्वादुतिक्तोष्णा कफपित्तकरी गुरुः ।
दृक्शुक्रहृत्कटुः पाके [1]तद्वद्बीजं कुसुम्भजम् ॥
[2]कुसुंभे ।

[3]इत्यतसीकुसुम्भगुणाः ।

अथ सर्षपाः ।

निघण्टौ —

आसुरी कटुतिक्तोष्णा वातप्लीहार्तिशूलनुत् ।
दाहपित्तप्रदा हन्ति कफपि[4]त्तकृमिव्रणान् ॥
[5]मोहेरी ।

राजसर्षपकस्तिक्तः कटूष्णो वातशूलनुत् ।
पित्तदाहप्रदो गुल्मकण्डूकुष्ठव्रणापहः ॥
[6]कृष्णशिरस ।

निघण्टौ —

सिद्धार्थः कटुतिक्तोष्णो वातरक्त[7]ग्रहापहः ।
त्वग्दोषशमनो रुच्यो विषभूतग्रहापहः ॥
श्वेतसर्षप ।

इति सर्षपाः ।

---

१. T2. तद्वद्बीजं Bh. तद्बीजं च ।
२. All mss. other than J1. omit this word.
३. Bh. इति जवसकडईगुणाः ।
४. T2. गुल्मकृमि
५. P2. Gives also the Tamil equivalent *Kaṭuku*.
६. P1. omits the word कृष्णशिरस; P2. कृष्णसर्षप.
७. Bh. गदापहः ।

अथ मसूराः ।

निघण्टौ —

मसूरो मधुरश्शीतः सङ्ग्राही कफपित्तजित् ।
वातामयकरश्चैव मूत्रकृच्छ्रहरो लघुः ॥

इति मसूराः[1] ।

इति शिम्बीधान्यप्रकरणम् ॥

अथ तृणधान्यम् ।

वाग्भटः —

कङ्गुकोद्रवनीवारश्यामाकादि हिमं लघु ।
तृणधान्यं पवनकृल्लेखनं कफपित्तहृत् ॥

निघण्टौ —

स्त्रियां कङ्गुप्रियंगू द्वे कृष्णा रक्ता सिता तथा ।
पीता चतुर्विधा कङ्गुस्तासां पीता वरा स्मृता ॥[2]
कङ्गुस्तु भग्नसन्धानवातकृद् बृंहणी गुरुः ।
रूक्षा श्लेष्महरातीव वाजिनां गुणकृद् भृशम् ॥
चीनाकः कङ्गुभेदोऽस्ति स ज्ञेयः कङ्गुवद् गुणैः ॥

रौळे[3] ।

निघण्टौ —

श्यामाको मधुरः स्निग्धः कषायो लघुशीतलः ।
वातकृत्कफपित्तघ्नः सङ्ग्राही विषदोषनुत् ॥

सांवे[4] ।

---

१. P1. P2. Bh. मसूरगुणाः ।
२. Bh. त्रिधा कङ्गु ।
३. P2. Gives also the Tamil equivalent *Tenai*.
४. P2. Gives also the Tamil equivalent *Śāmai*.

निघण्टौ —

कोद्रवो मधुरस्तिक्तो व्रणानां पथ्यकारकः ।
कफपित्तहरो रूक्षो मोहकृच्छीतलो गुरुः ॥

हारक ।

निघण्टौ —

वरको मधुरो रूक्षः कषायो वातपित्तकृत् ।

वरयी ।

वारिजो गिलंलाच्छिन्नो बहुदलकणिशश्च गुच्छकणिशश्च ।
तिक्तो मधुरकषायः शीतः पित्तास्रनाशनो बल्यः ॥

नाचणे ।

निघण्टौ—

कुरी तु तृणधान्यं स्यान्मधुरं तद्बलप्रदम् ।
हरितं चाथ पक्वं वा वाजिनां पुष्टिदायकम् ॥

ि, अःतवैद्यां प्रसिद्धौ ।

इति तृणधान्यप्रकरणम् ॥

---

१. P2. Gives also the tamil equivalent *Kevaraku*.

२. J1. The revisor adds the following in the margin

मलीनको रक्तमु ा नर्तको नर्तमुद्रकः ।
नोवारस्थण्डिलाम्वद्रीवनव्रीहिर्मुनिप्रियः ॥
नर्तकश्चक्कसस्यं स्यान्निरशूको भूधरः खरः ।
नर्तकः व्रीहिसबलो ह्यर्णवो दोषहृल्लघुः ॥
नतकः पित्तहा शीतो वनव्रीहिफलप्रदः ॥

नीवार, वनव्रीहि नाचणे गुणाः ।

[अथ धान्यसामान्यगुणप्रकरणम् ।]

वाग्भटः —

माषोऽत्र सर्वेष्ववरो यवकश्शूकजेषु च ।

अत्र शिम्बीधान्ये । सुषेणः —

धान्यं वापितमुत्तम तदखिलं छिन्नोद्भवं मध्यमं
ज्ञेयं यद्यदवापितं तदधमं निस्सारदोषप्रदम् ।
दग्धायां भुवि चोप्यतेऽपि विपिने ये वापिताः शालयो
ये च छिन्नभवा भवन्ति खलु ते विण्मूत्रबन्धप्रदाः ॥

क्षारोदकसमुत्पन्नं धान्यं सर्वरुजावहम् ।
स्वादु शुभ्रोदके जातं धान्यं सर्वरुजापहम् ॥[2]
सुस्निग्धमृत्तिकोद्भूतं धान्यमोजोबलप्रदम् ।
बलपुष्टिप्रभावघ्नं वालुकामृत्तिकोद्भवम् ॥

नवं धान्यमभिष्यन्दि लघु संवत्सरोषितम् ।
अब्दोषितं लघुतरं त्रिवर्षमबलं भवेत् ॥

चणका यवगोधूमास्तिला माषा यवा हिताः ।

नवा इति शेषः ।[3]

पुराणा विरसा रूक्षा अहिता दुर्जरा बलाः ।

---

१. J1. The revisor adds on this subject in the margin of the previous folio : अत्र —

सर्वं धान्यं नवं निम्यं नवमुद्गो वरो हितः ।
संवत्सरोषितो व्रीहिर्लघुः पथ्यतमो मतः ॥
केचिदाचक्षते धान्यं पथ्यं श्रेष्ठं त्रिवार्षिकम् ।
षण्मासानन्तरं पथ्यं शिम्बीधान्यं प्रचक्षते ॥
तत्र माषोऽवरः प्रोक्तः शूकजेषु यवो मतः ।
व्रीहिधान्येषु सर्वेषु शालिः श्रेष्ठतमो मतः ॥
शिम्बीधान्येषु सर्वेषु प्रवरो मुद्ग उच्यते ॥

२. T2. omits 'स्वादु...पहम्'

३. T1. Bh. J1. omit नवा इति शेषः ।

ाटः—

नवं धान्यमभिष्यन्दि सैक्यं केदारजं च यत् ।

भेष्यन्दीत्यन्वयः ।

लघु वर्षोषितं दग्धभूमिजं स्थलसम्भवम् ।
शीघ्रजन्म तथा सूप्यं निस्तुषं युक्तिभर्जितम् ॥ इति ॥

अथ भृष्टधान्यगुणाः ।

ये केचिद् व्रीहयो भृष्टास्ते लाजा इति संज्ञिताः ।
गणमेतत् ।
येषां स्युस्तण्डुलास्तानि धान्यानि सतुषानि तु ।
भृष्टानि स्फुटितान्याहुर्लाजा इति मनीषिणः ॥
भिधानात् ।
लाजाः स्युश्छर्द्यतीसारमेहमेदःकफच्छिदः ।
कासपित्तोपशमना दीपना लघवो हिताः ॥

लाजास्स्युर्मधुराश्शीता लघवो दीपनाश्च ते ।
अल्पमूत्रा अल्परूक्षा बल्याः पित्तकफच्छिदः ॥
र्द्यतीसारदाहास्रमेहमेदस्तृषापहाः ॥

जाश्च यवधानाश्च तर्पणाः पित्तनाशनाः ।
धूमयावनालोत्थाः किञ्चिदुष्णाश्च दीपनाः ॥

इति लाजाः ।

निघण्टौ—

यवास्तु निस्तुषा भृष्टाः स्मृता धाना इति स्त्रियाम् ।
धानास्तु दुर्जरा रूक्षास्तृट्प्रदा गुरवश्च ताः ॥
तथा मेदःकफच्छर्दिनाशिन्यस्सम्प्रकीर्तिताः ॥

इति धानाः ।

अथ सक्तवः ।

धान्यानि भ्राष्ट्रभृष्टानि यन्त्रपिष्टानि सक्तवः ।

तत्र—

यवजास्सक्तवश्शीता दीपना लघवस्सराः ।
कफपित्तहरा रूक्षा लेखनाश्च प्रकीर्तिताः ॥

ते पीता बलदा वृष्या बृंहणा भेदनास्तथा ।
तर्पणा मधुरा रुच्याः परिणामे बलावहाः ॥

कफपित्तश्रमक्षुत्तृड्व्रणनेत्रामयापहाः ।
प्रशस्ता घर्मदाहाध्वव्यायामार्तशरीरिणाम् ।

यवसक्तु ।

निस्तुषैश्चणकैर्भृष्टैस्तुर्यांशैश्च यवैः कृताः ।
सक्तवश्शर्करासर्पिर्युक्ताः ग्रीष्मेऽतिपूजिताः ॥

चणकयवसक्तु ।

सक्तवश्शालिसम्भूता वह्निदा लघवो हिमाः ।
मधुरा ग्राहिणो रुच्याः पथ्याश्च बलशुक्रदाः[1] ॥

शालिसक्तु ।

अन्यांस्तत्तद्द्रव्यगुणान् लघून् किञ्चिद्विशेषतः ।
यावनालादिसम्भूतान् विजानीयाद्विचक्षणः ॥

---

१. P1. 'बलभुक्तदाः'

सक्तवो लघवः क्षुत्तृट्श्रमनेत्रामयव्रणान् ।
घ्नन्ति सन्तर्पणाः पानात् सद्य एव बलप्रदाः ॥

नोदकान्तरितान्न द्विर्न निशायां न केवलान् ।
न भुक्त्वा न द्विजैश्छिन्नान् सक्तूनद्यान्न वा बहून् ॥

इति सक्तुप्रकरणम् ।

शालयस्सतुषा आर्द्रा भृष्टा अस्फुटिताश्च ताः ।
कुट्टिताश्चिपिटास्सम्यक् ते स्मृताः पृथुका इति ॥

पृथुका गुरवो वातनाशनाः श्लेष्मला अपि ।
सक्षीरा बृंहणा वृष्या बल्या भिन्नमला हि ते ॥

पोहे ।

अर्धपक्वैश्शमीधान्यैस्तृणभृष्टैश्च होलकः ।
होलकोऽल्पानिलो मेदःकफदोषश्रमापहः ॥

भवेद्यो होलको यस्य स च तत्तद्गुणो भवेत् ।

उळा ।

मञ्जरी त्वर्धपक्वा या यवगोधूमयोर्भवेत् ॥

तृणानलेन संसृष्टा बुधैरुम्बीति सा स्मृता ।
उम्बी कफप्रदा बल्या लघ्वी पित्तानिलापहा ॥

ओंबी[1] ।

अर्धस्विन्नास्तु गोधूमा अन्येऽपि चणकादयः ।
कुल्माषा इति कथ्यन्ते शब्दशास्त्रेषु पण्डितैः ॥

---

१. J1. The revisor adds the following in the margin—

पाचितं शुक्लशिम्बीरापिष्टाभ्यां पित्तकोपनम् ।
कुर्याच्छिरोभ्रमं कार्श्यं प्रशस्तं देहिनां हितम् ॥

अंबीलपाण्याची ॥

२. Bh. धर्मस्विन्नास्तु.

कुल्माषा गुरवो रूक्षा वातला भिन्नवर्चसः ।
यवपिष्टमुष्णोदकसिक्तमीषत्स्विन्नमपूपीकृतं कुल्माष इति केचित् ।

घुगर्या

दग्धबीजास्सुमधुरा दुर्जरा वीर्यपुष्टिदाः ।

तथा—

सुभृष्टश्चणको रुच्यो वातघ्नो रक्तदोषकृत् ।
वीर्येणोष्णो लघुश्चैव स्वेदशैत्यापहारकः ॥

फुटाणे ।

स्विन्नास्तु दग्धबीजास्स्युर्मधुरा वीर्यपुष्टिदाः ।
त एव लवणोपेताः किञ्चिदल्पगुणा मताः ।

मिठाणे ।

तैलेऽथ वापि च घृते जरणादियुक्ते
तप्ते जलार्द्रचणकाः सुभृतास्सुयुक्त्या ।
वाताल्पदाः शिखिकरास्सबला न रूक्षा
हृद्या भवन्ति सुखदा अपि बालकानाम् ॥

उसळे ।

इति भृष्टधान्यप्रकरणम् ॥

अथ सिद्धान्नप्रकरणम् ॥

समवायिनि हेतौ ये कथिता गुणिभिर्गुणाः ।
कार्येऽपि तेऽखिल ज्ञेयाः परिभाषेयमीरिता ॥

---

१. P1. P2. स्विन्नं पूर्णकृतम् ।

२. P1. P2. बीजास्तु मधुरा Bh. बीजास्समधुरा.

३. P2. Gives also the Tamil equivalent *Porikadalai*

४. P1. सुभृताः; P2. सुसृताः.

५. J1. सबलाश्च रूक्षा ।

क्वचित् संस्कारभेदेन गुणभेदो भवेदिह ।
भक्तं लघु पुराणस्य शालेस्तच्चिपिटो गुरुः ।

क्वचिद्योगप्रभावेन गुणान्तरमपीष्यते ।
कादळं गुरुसर्पिश्च तद्युक्तं सुपचं भवेत् ॥

तेत् कादळं फलम् । युक्तं सर्पिषेत्यर्थः । तत्र—

यवागूः षड्गुणजले सिद्धा स्याच्छिथिलोदनः ।
यवागूर्ग्राहिणी बल्या तर्पणी वातनाशिनी ॥

विलेपी च घना सिक्थैः सिद्धा नीरे चतुर्गुणे ।
विलेपी तर्पणी वृष्या मधुरा पित्तनाशिनी ॥

द्रवाधिका स्वल्पसिक्था चतुर्दशगुणे जले ।
सिद्धा पेया बुधैर्ज्ञेया यूषः किञ्चिद्धनस्ततः ॥

पेया लघुतरा ज्ञेया ग्राहिणी धातुपुष्टिदा ।
यूषो बल्यस्ततः कण्ठ्यो लघुः पाके कफावहः ॥

इति यवाग्वादिलक्षणानि गुणाश्च ॥

अथ भक्तगुणाः ॥

सुधौतांस्तण्डुलांस्फीतान् तोये पञ्चगुणे पचेत् ।
तद्भक्तं प्रस्नुतं चोष्णं विशदं गुणवत्तरम् ॥

भक्तं वह्निकरं पथ्यं तर्पणं रोचनं लघु ।
अधौतमस्नुतं शीतं गुर्वरुच्यं कफप्रदम् ॥

---

१. P1. P2. T2. add पुराणस्य शालेः after गुरुः ।
२. T1. Bh. omit तत्...त्यर्थः; J1 omits तत् ..... कफावहः ॥
३. Bh. पाचनम्.

उष्णोदनो भ्रममदात्ययरक्तपित्त-
मेहप्रदः क्रिमिहरः कसनार्तिनिघ्नः।
आध्यानगुल्मपवनक्षयकासहिक्का-
श्वासापहश्च कफकृल्लघुदीपनश्च ॥

शीतोदनं शीतलमाग्निसाद-
श्वासप्रसेकानिलविड्विबन्धान्।
कुर्यादसृक् पित्तहरं च मोह-
मूर्च्छाभ्रमछर्दिमदामयघ्नम् ॥

केचित्तु[1]--
जले चतुर्दशगुणे तण्डुलानां चतुष्पलम्।
विपचेत्स्रावयेन्मण्डं स भक्तो मधुरो लघुः ॥ इति ॥

मांसस्य।

रसोदनो ज्वरहरो बल्यो[2] वातनिबर्हणः।

रसोदनम्।

घोल्लभक्तं हिमं स्वादु हृद्यं पाचनदीपनम्।
आमशूलग्रहण्यर्शोहरं पुष्टिरुचिप्रदम् ॥

मुद्गौदनम्।

तण्डुला दालिसंयुक्ता लवणार्द्रकहिङ्गुभिः।
युक्ताश्च सलिले सिद्धाः कृसराः कथिता बुधैः ॥
कृसरा शुक्रला बल्या गुरुपित्तकफप्रदा।
दुर्जरा बहुविष्टम्भमलमूत्रकरी स्मृता ॥

खिचडी, मिश्रौदनम्[3]।

'शूकशिम्बीधान्यैरोदनो मिश्रको मतः।' इत्यभिधानात्।
घृते हरिद्रासंयुक्तमाषाणां भर्जयेद्वटीः।
तण्डुलांश्चापि निर्धौतान् सहैव परिवर्तयेत् ॥

---

१. J_1. omits केचित्तु—जले ... मांसस्य।
२. Bh बलप्रदम्.
३. Bh. चित्रौदनम्; J_1. omits: मिश्रौदनम् ... इत्यभिधानात्।

सिद्धयोग्यं जलं तत्र निक्षिप्य कुशलः पचेत् ।
लवणार्द्रकहिंगूनि मात्रया तत्र निक्षिपेत् ॥
एषा सिद्धिं समायाता प्रोक्ता तापहरी बुधैः ।
भवेत्तापहरी बल्या वृष्या श्लेष्माणमाचरेत् ॥
बृंहणी तर्पणी रुच्या गुर्वी तत्तद्गुणा स्मृता ।

तापहारी । तापहारीत्यौत्तरेषु प्रसिद्धा ।

क्रियासारे तु—

निवेद्यकरणे प्रोक्ता श्रेष्ठा आढकतण्डुलाः ।
तांश्च निर्णिज्य निष्पीड्य षोढाम्भः क्षालयेद्बुधः ॥
सार्धाढकप्रमाणं तु तण्डुलानां जलं स्मृतम् ।
शुद्धैश्शुष्कैर्दारुभिश्च सुदीप्तैः परिपाचितम् ॥
केवलान्नमिति प्रोक्तमिदमन्नं मुनीश्वरैः ॥
परमान्नं हरिद्रान्नं दध्यन्नं कृसरोदनम् ।
गुडोदनं च मुद्गान्नमित्यन्नं षड्विधं स्मृतम् ॥
तण्डुलत्रिगुणं दुग्धं दुग्धार्धं जीवनीयकम् ।
तदर्धं गुडचूर्णं तु परमान्नमिति स्मृतम् ॥

परमान्नम् ।

संस्कृतं मथितं गव्यं तण्डुलानां चतुर्गुणम् ।
ईषद्धरिद्रया युक्तं मरीचाजाजिसंयुतम् ।
एतदुक्तं हरिद्रान्नं सुपक्वं पाचितं तथा ॥

हरिद्रान्नम् ।

मधुराम्लेन गोदध्ना शुद्धान्नं तु विमिश्रितम् ।
तण्डुलद्विगुणेनैव मरीचक्षोदसंयुतम् ।
लवणार्द्रकसंयुक्तमेतद्दध्योदनं स्मृतम् ॥

दध्योदनम् ।

तण्डुलार्धं मुद्गभिन्नं वारिणा सह सम्पचेत् ।
युक्तं मरीचचूर्णेन तिलचूर्णं विनिक्षिपेत् ॥

इदं कृसरनामान्नमित्याख्यातं मुनीश्वरैः ॥

कृसरान्नम् ।

पूर्वोक्तपायसे युंज्यात् दुग्धार्धं गुडखण्डकम् ।
तदर्धमाज्यं मोचायाः फलमेतद् गुडोदनम् ॥

गुडान्नम् ।

पूर्वोक्तपायसवत्तण्डुलत्रिगुणदुग्धदुग्धार्धजलयोगे दुग्धार्धगुडं योजयित्वा पचेत् । इतरथा गुडोदनमिति संज्ञानुपपत्तेः ।

तण्डुलस्य त्रिभागैकमुद्गखण्डेन मिश्रितम् ।
पक्वं यदेतन्मुद्गान्नमाख्यातं च चतुर्मुखम् ॥

विना शुद्धान्नमन्येषां प्रदद्याल्लवणं बुधः ।
गुणानेषां यथायोगं विजानीयाद्विचक्षणः ॥

हृदयदीपः—

भूतोदनो दधिनिशासक्तुलाजतिलान्वितः ।
भूतापसरणे योग्यमेतत्प्राहुर्विचक्षणाः ॥

भूतोदनम् ।

इत्योदनप्रकरणम् ।

---

१. J1. After this the revisor adds in th3 margin the following ve, ses :

क्षीरान्नमसकृत्पुष्टिं शुक्लं कुर्याच्च पित्तनुत् ।
किञ्चिच्छ्लेष्मकरं हृद्यमरुचौ च समीरणे ॥
हृल्लासे च प्रशस्तं स्यात्तत्त्वद्बालकवृद्धयोः ॥

दध्यन्नं कफपित्तकोपजननं बल्यं परं बृंहणं
मक्षे(?)न्नं गुरु जाठरस्य दहनस्यादापयेन्मन्दताम् ।
पथ्यं नैव भवेद्व्रणातुरनृणां स्याद्रक्तजिद्ध्वंसनं
ग्राही रूक्षं (?) विनिहन्ति मारुततती रोचिष्णु जाड्यप्रदम् ॥
अन्नं तक्रपरिप्लुतं प्रतिदिनं शस्तं मनःप्रीणनं
मेधाबुद्धिविवर्धनं विनिहरेन्मोहानशेषानपि ।
शोषघ्नं करपाण्डुशोफशमनं कायाग्निसन्दीपनं
कुष्ठार्शोग्रहणीगदप्रशमनं च्छायाप्रदं पुष्टिदम् ॥
घृतान्वितान्नं वितनोति पुष्टिं कायाग्निसन्दीपनपाचनं च ।
पथ्यं सदा पित्तविकारि जन्तोः पुष्टिप्रदं कोऽन्यनयो(?)हितं च

अथ क्षीरी ।

शुद्धेऽर्धपक्वे दुग्धे तु घृताक्तांस्तण्डुलान् क्षिपेत् ।
ते सिद्धाः क्षीरिका ख्याता सा सिताज्ययुतोत्तमा ।।[1]
क्षीरिका दुर्जरा बल्या धातुपुष्टिप्रदा गुरुः[2] ।
विष्टम्भिनी हरेत्पित्तं रक्तपित्ताग्निमारुतान् ॥

अथ नारिकेरक्षीरी ।

नारिकेरं तनूकृत्य छिन्नं पयसि[3] गोः क्षिपेत् ।
सितागव्याज्यसंयुक्तं तत्पचेन्मृदुवह्निना ॥

नारिकेरोद्भवा क्षीरी स्निग्धा शीतातिपुष्टिदा ।
गुर्वी सुमधुरा वृष्या रक्तपित्तानिलापहा ॥

समिता वर्तिकाः कृत्वा सुसूक्ष्मास्तन्तुसन्निभाः ।
शुष्काः क्षीरेण संसाध्या भोज्या घृतसमन्विताः ॥

सेविका तर्पणी बल्या गुर्वी पित्तानिलापहा ।
ग्राहिणी सन्धिकृद्रुच्या तां खादेन्नातिमात्रया ॥

[4]इयं च चमसीक्षीरिः । 'चमसी पिष्टवर्तिके'ति हैमनः । सेवया इदमन्योपलक्षकम् । [5]अन्यासां समिताविकारक्षीरिणाम् ।

इति क्षीरीप्रकरणम् ॥

---

१. 'वोतो गुणवचनात्' (४·१·४४) इति ङीष्विकल्पः ।
२. P_1.पीना रक्त ; P_2. Bh. T_1. पीता रक्त ।
३. J_1. The revisor corrects this as गोपयासि क्षिपेत् ।
४. J_1. omits 'इयं च ...... हैमनः' ।
५. J_1. omits अन्यासां समिताविकारक्षीरिणाम् । इति क्षीरीप्रकरणम् ॥

अथ सूपः ।

दाळी तु सलिले सिद्धा लवणार्द्रकहिङ्गुभिः ।
संयुक्ता सूपनाम्नी स्यात् कथ्यन्ते तद्गुणा अथ ॥
सूपो विष्टम्भको रूक्षः शीतस्तु स विशेषतः ।
निस्तुषो भृष्टसिद्धस्स लाघवं सुतरां व्रजेत् ॥

वाग्भटः—

प्रभूताभ्यन्तरमलो माषसूपः परं मतः ।

पारिजाते—

विशिष्टो मुद्गकुल्माषो गुरू रुच्यो विबन्धकृत् ।
वातलः श्लेष्मपित्तघ्नः प्रमेहगलरोगजित् ॥
निस्तुषो मुद्गकुल्माषो मधुरश्शीतलस्सरः ।
वातगुल्मप्लीहवह्निसादारुचिहरः परम् ।[1]
विशेषादाढकीसूपः स्वादुर्विष्टम्भकृद्गुरुः ॥

पित्तज्वरार्तिशमनं लघु मुद्गयूषं
सन्तापहारि तदरोचकनाशनं च ।
रक्तप्रसादनमिदं यदि सैन्धवेन
युक्तं तदा पिबति सर्वरुजापहारि ॥

वाग्भटः—

मौद्गस्तु पथ्यस्संशुद्धः[2] व्रणकण्ठाक्षिरोगिणाः
'बल्यं चाढकिसूपमुक्तमि'ति च ।

---

१. Bh. has before the next verse इति सूपाः ॥ अथ सारप्रकरणम् ।
सारं भोजनसारं सारं सारङ्गलोचनाधरतः ।
पिब खलु वारं वारं नो चेन्मुधा भवति संसारम् ॥
अथाम्लिकासारम् ।
आम्लिकायाः फलं पक्वं प्रस्थे नीरे विनिक्षिपेत् ।
वातघ्नं कफदाहाघ्नं पित्तदोषविनाशनम् ॥

२. P1. रुच्यस्संशुद्ध.

चणस्य यूषं मधुरं कषायं
कफापहं वातविकारहन्तृ ।
श्वासोर्ध्वकासामयपीनसानां
करोति नाशं बलदीपनं च ॥

सुषेणः—

असितचणकयूषं दाहनाशं विधत्ते
प्रबलमहिललब्धं सर्वमेहप्रणाशम् ।
दहनमरिचयोगाद्वातरोगापहारि
[1]विदळमतिविपक्वं सर्वदोषं जहाति ॥

[2]प्रबलेति प्रबलयुवतिलब्धानेकमेहप्रणाशमिति वक्तुरभिप्रायः । दहनं हिंगु ।

कुलित्थयूषोनिलहृच्छर्कराश्मरिनाशनः ।
दीपनः पित्तकफकृद्धातुसाम्यकरो लघुः ॥
ज्वरातिसारतृड्दाहव्रणकण्ड्वक्षिरोगजित् ॥

तथा—

[3]वातानुलोमी कौलत्थो गुल्मतूनीप्रतूनिजित् ।

माषुरयूषगुणानाह सुषेणः—

प्रभूतवातं कुरुतेऽतिरूक्षः कफापहः पित्तहरो [4]नराणाम् ।
रुचिप्रदः [5]शूलकरो विशेषादामानुबन्धी कथितः कषायः ॥

[6]माषुर इति शेषः ।

---

१. P1. विदळमपि ।

२. T1. Bh. J1. omit प्रबलेति . . . . . हिंगु ।

३. P1. P2. T1. Bh. read this line before the line प्रभूतवातं ... ... नराणाम्

४. J1. नितान्तम् ।

५. J1. शूलकरो नराणामामानुबन्धी ।

६. J1. omits माषुर इति शेषः ।

अगस्तिसारस्सुस्वादुस्तिक्तो वायुकफप्रणुत् ।
पाण्डुशोफारुचिप्लीहगुल्मशूलगदापहः ॥

अगस्तिसारः ।

विद्याद्यूषे रसे सूपे शाके चैवोत्तरोत्तरम् ।
गौरवं तनुसान्द्राम्लस्वादुष्वेवं पृथक् पृथक्[1] ॥

इति सूपप्रकरणम् ।

अथ भक्ष्याणि ।

तत्र —

गोधूमा धवला धूंताः[2] कुट्टिताश्शोषितास्ततः ।
प्रोत्क्षिप्ता यन्त्रनिष्पिष्टाश्चालितास्समितास्स्मृताः[3] ॥

मैदा ।

वारिणा कोमलां कृत्वा समितां साधु मर्दयेत् ।
हस्तलालनया तस्या लोप्त्रीं सम्यक् प्रसारयेत् ॥

लोप्त्री, उंडा इति भाषया ।

अधोमुखघटस्यैतां विस्तृतां प्रक्षिपेद्बहिः ।
मृदुना वह्निना साध्यो सिद्धो मण्डक उच्यते ॥

दुग्धेन साज्यखण्डेन मण्डकं भक्षयेन्नरः ।
अथवा सिद्धमांसेन सतक्रवटकेन वा ॥

---

१. J1. पृथक् तथा ।

२. T2. धौताः ।

३. T2. adds 'गोधूमचूर्णे समिता यवक्षोदे तु चिक्कसः' इति हैमनः । 'चूर्ण गोधूमजं समित' इति हृदयदीपः । P1. P2. add the latter quotation only.

1081

मण्डको बृंहणो वृष्यो बल्यो रुचिकरो भृशम् ।
पाकेऽपि मधुरो ग्राही लघुर्दोषत्रयापहः ॥[1]

माण्डे ।

कुर्यात्समितयातीव तन्वीं पर्पटिकां ततः ।
स्वेदयेत्तप्तके तां तु पोळिकां जगदुर्बुधाः ॥

तप्तकं, तवा इति भाषया ।

तां खादेल्लप्सिकायुक्तां तस्या मण्डकवद् गुणाः ।

पोळी ।

लप्सिका च —

समितां सर्पिषा भृष्टां शर्करां पयसि क्षिपेत् ।
तस्मिन् घनीकृते न्यस्येल्लवङ्गमरिचादिकम् ॥

सिद्धैषा लप्सिका ख्याता गुणानस्या वदाम्यहम् ।
लप्सिका बृंहणी वृष्या बल्या पित्तानिलापहा ॥

स्निग्धा श्लेष्मकरी गुर्वी रोचनी तर्पणी परा ॥

इति ।

कापसी ।

---

१. P1. P2. T2. Bh add after this;—

प्रकारान्तरमाह —

भ्राष्ट्रं नूतनमानीयारुष्करैर्गोशकृद्युतैः[2] ।
कुट्टितैर्लेपयेत्सम्यगातपे तत्तु शोषयेत् ॥

तापयित्वाथ तद्वह्नौ तैलेन सह साक्षया ।
विलिम्पेद् भ्राष्ट्रमेवं स्यात् तत्कार्यक्षममीदृशम् ॥

प्रक्षाल्य तण्डुलान् सम्यक् चूर्णीकुर्यादुलूखले ।
शोधयेदथ वस्त्रेण शुद्धेन च दृढेन च ॥

जलेन योजिते तस्मिन् द्रवीभूते नवं दृढम् ।
वस्त्रं निमज्जयेत्तेन ताडयेत्तप्तखर्परम् ॥
किञ्चित्कालेन लग्नं तत् पिष्टं मण्डकतां व्रजेत् ॥

अनेन प्रकारेण सर्वधान्यानां मण्डका भवन्ति । गुणाः, प्रकृतिवद् ज्ञेयाः ।

२. P1. P2. मानीय खर्परैः

शुष्कगोधूमचूर्णेन किञ्चित्पुष्टां च पोळिकाम् ।
तप्तके स्वेदयेत्कृत्वा[1] भूयोऽङ्गारेऽपि पाचयेत् ॥
सिद्धैषा रोटिका प्रोक्ता गुणानस्याः प्रचक्ष्महे ।
रोटिका बलकृद्रुच्या बृंहणी धातुवर्धिनी ॥
वातघ्नी कफकृद् गुर्वी दीप्ताग्नीनां प्रशस्यते ॥

रोटी, उखर्र

शुद्धगोधूमचूर्णं तु साम्बु गाढं विमर्दयेत् ।
विधाय वटकाकारं निर्धूमेऽग्नौ शनैः पचेत् ॥
अङ्गारकर्कटी ह्येषा बृंहणी शुक्रला लघुः ।
दीपनी कफकृद् बल्या पीनसश्वासकासजित् ॥

लिटी ।

अङ्गारपोळिकाश्शस्ताः विधूमाङ्गारपाचिताः ।
लघ्व्यो बलकरा वृष्या दोषघ्ना वह्निदीपनाः ॥
तावद्गर्जति वर्गोऽत्र भक्ष्याणां श्लाघतेऽपि च ।
उष्णोष्णसर्पिषा भुक्ता यावन्नाङ्गारपोळिका ॥

अङ्गारपोळी ।

यवजा रोटिका रुच्या मधुरा विशदा लघुः ।
मलशुक्रानिलकरी बल्या हन्ति कफामयान् ॥
पीनसश्वासकासांश्च मेदोमेहगळामयान् ॥

जवांचीरोटी ।

चूर्णं यच्छुष्कमाषाणां वमसी साभिधीयते ।
वमसीरचिता रोटी कथ्यते बलभद्रिका ॥
रूक्षोष्णा वातला बल्या दीप्ताग्नीनां प्रयोजिता[3] ॥

माषरोटी ।

---

१. T2. P1. P2. स्वेदयेद्धत्या ।
२. P1. P2. तापघ्नी ।
३. J1- प्रपूजिता ।

माषाणां दालयस्तोयस्थापितास्त्यक्तकञ्चुकाः ।
आतपे शोषिता यन्त्रपिष्टास्ता धूम्रसीस्स्मृताः ॥

धूमसीरचिता सैव प्रोक्ता झर्झरिका बुधैः ।
झर्झरी कफपित्तघ्नी किञ्चिद्वातकरी स्मृता ॥

झर्झरी, डांगर ।

चाणक्या रोटिका रूक्षा श्लेष्मपित्तास्रणुद्गुरुः ।
विष्टम्भिनी न चक्षुष्या तद्गुणा तिलशष्कुली ॥

चणकरोटी ।

दाळी संस्थापिता तोये ततोऽपहृतकञ्चुका ।
शिलायां साधु सम्पिष्टा पिष्टिका कथिता बुधैः ॥

माषपिष्टिकया पूर्णगर्भो गोधूमचूर्णतः ।

रचिता रोटिका सैव प्रोक्ता वेढणिका बुधैः ॥

तथा—

गोधूमचूर्णघनवेष्टितमाषमुद्ग-
पिष्टं सुपक्कमिति वेढणिकां वदन्ति ।
तां भक्षयेदतिबलं लभते मनुष्य-
स्तैलेन वाथ सुघृतेन सुगन्धिना वा ॥

भवेद्वेढाणिका बल्या वृष्या रुच्यानिलापहा ।
उष्णा सन्तर्पणी गुर्वी बृंहणी शुक्रला परम् ॥
भिन्नमूत्रमला स्तन्यमेदःपित्तकफप्रदा ।
गुदकीलार्दितश्वासपक्तिशूलानि नाशयेत् ॥

वेढणी ।

घृतेन तळिता सैव वडोरीति प्रकथ्यते ।
वडोरी तद्गुणा किञ्चिल्लघ्वी च रुचिकृत्परा ॥

वेडारी ।

धूमसीरचिता हिङ्गुहरिद्रालवणैर्युताः ।
जीरकस्वर्जिकाभ्यां च तनूकृत्य च वेल्लिताः ॥

पर्पटास्ते सदङ्गारभृष्टाः परमरोचकाः ।
दीपनाः पाचना रूक्षा गुरवः किञ्चिदीरिताः ॥

मौद्गाश्च तद्गुणाः प्रोक्ता विशेषाल्लघवश्च ते ।
चणकस्य गुणैर्युक्ताः पर्पटाश्चणकोद्भवाः ॥

स्नेहभृष्टाश्च ते सर्वे भवेयुर्मध्यमा गुणैः ।
लघवः पर्पटा रुच्याः कफघ्नाश्चाक्लिसम्भवाः ॥

पापड ।

अथ वटकाः ।

माषाणां पिष्टिकां युक्तां लवणार्द्रकहिङ्गुभिः ।
कृत्वा विदध्याद्वटकांस्तांस्तैले विपचेच्छनैः ॥

विशुष्का वटका बल्या बृंहणा वीर्यवर्धनाः ।
वातामयहरा रुच्या विशेषादर्दितापहाः ।
विबन्धभेदिनः श्लेष्मकारिणोऽप्यग्निपूजिताः ॥

कोरवडे[1] ।

संचूर्ण्य निक्षिपेत्तक्रे भृष्टहिङ्गु च जीरकम् ।
लवणं तत्र वटकान् सकलानपि मज्जयेत् ॥

शुक्लस्तक्रवटको बलकृद्रोचको गुरुः ।
विबन्धहृद्विदाही च श्लेष्मलः पवनापहः ॥

तक्रं पिष्टमरीचहिङ्गुमिलितं कुस्तुम्बरीसंयुतं
युक्त्यावर्तितमर्धशेषमपरे भाण्डे सुधूपावृते ।
त्यक्तांस्तत्र मनोहरांश्च वटकान् तेषां रुचिं मार्दवं
स्वादुत्वं च सुसौरभं गुणगणं वेत्तीह विश्वेश्वरः ॥

तक्रवटकाः ।

---

१. P1. P2. शुष्ककोरवडे ।

काञ्जिकेषु विनिक्षिप्ता वटका माषसम्भवाः ।
वातघ्ना रोचका हृद्याः कफपित्तप्रकोपनाः ॥

काञ्जिवटकाः ।

आम्लिकां स्वेदयित्वा तु जलेन सह मर्दयेत् ।
तन्नीरे कृतसंस्कारे वटकान् मज्जयेत् कृती ।
आम्लिकावटकास्तेषु रुच्या वह्निप्रकोपनाः ॥

अपि च —

चिञ्चातोये विमिश्रा गुडलवणयुता घ्नन्ति वै पित्तमेते
तृष्णामूर्च्छाभिघातज्वरजठरहराः क्षुद्ररोगापहाश्च ।
राजीचूर्णेन मिश्राः कफपवनहरा रोचका दीपनास्स्यु-
र्मन्दाग्निध्वंसकाश्चानिलविषशमना भुक्तमन्नं पचन्ति ॥

[1]आम्लिकाराजीवटकाः [2]।

माषाणां पिष्टिका हिङ्गुलवणार्द्रकसंयुताः ।
तथा विरचिता वस्त्रे वटिकास्साधुशोषिताः ॥
तलितास्तप्ततैले वा घृते वा सुप्रलोहिताः ।
वटकस्य गुणैर्युक्ता ज्ञातव्या रुचिदा भृशम् ॥

मा[3]षवटी ।

[4]कूश्माण्डार्द्रकमरिचैर्जीरकसिन्धूत्थमेथिकासहितैः ।
पिष्टैर्माषदलोत्थैर्विहिता वटकाश्च योगिभिर्भक्ष्याः ॥
कूश्माण्डकवटी ज्ञेया पूर्वोक्तवटिकागुणा ।
विशेषात्पित्तरक्तघ्नी लघ्वी च कथिता बुधैः ॥

तथा —

निस्तुषैर्मुद्गमाषैश्च कूश्माण्डमज्जसंयुतैः ।(?)
शुष्काश्च वटकाः पक्का रुच्यारोचकनाशनाः ॥

---

१ J1. adds the name: आम्लिकावटकाः ।

२. J1. राजीवटकाः ।

३. P1. P2. माषवटी । ओटवञ्जीति नामान्तरम् ।

४. Bh. omits this verse.

अपि च —

आर्द्रकरामठसैन्धवजीरकयुक्कपठाकृतिकास्सतिलाः ।
अम्बुजबन्धुकरैः कठिनास्तिलतैलभृता रुचिदा वटकाः ॥

कोहलवडे ।

कूश्माण्डमज्जामिलितैस्सनत्वग्बीजैस्सजीरकैः पटुभिः ।
शुष्काः करतलवटकाः शुद्धाङ्गारैर्विपाचिता लघवः ॥

आर्द्रकजीरकरामठधनिकाढ्याः श्लेष्मनाशना रुच्याः ॥

वींवडे ।

कृताश्च निम्बकुसुमैः सतिलैः पटुसंयुतैः ।
वटकाः कफपित्तघ्नाः कृमिव्रणविनाशिनः ॥

निम्बपुष्पवटकाः ।

रचिताश्च वज्रवल्या तिलरामठलवणजीरकैर्वटकाः ।
सृष्टपुरीषा रुच्या अर्शोघ्ना गुल्मवह्निमान्द्यहराः ॥

काण्डवेलीवडे ।

एवं सूरणवटकान् कुर्याद्विद्याच तद्गुणांस्तद्वत् ।

सूरणवडे ।

पक्वामलकफलानां पिष्टेन भृष्टतण्डुलैस्सतिलैः ।
चूर्णीकृतैस्सलवणैस्सहिङ्गुभिश्चन्द्रबिम्बसदृशैः ॥

लघवः कृतास्तु वटकाः पित्तं हरन्त्यपहरन्ति मेहं च ।
चक्षुष्या अतिरुच्या वृष्या दोषघ्नजाठराग्निकराः ॥

आवळवडे ।

कदलीकुसुमक्षोदैर्जीरकैस्तिलमिश्रितैः ।
मरीचक्षोदलवणैरेकध्यं वटकाः कृताः ।
तैलभृष्टा रुचिकराः पित्तळा वातनाशनाः ॥

कदलीपुष्पवटकाः ।

---

१. T_2. P_1. P_2. स्सजीरपटुभिश्च ।

शालिपिष्टदाधिखण्डसंयुता दध्न एव वटका तथा कृता ।
घोरवातशमना रुचिप्रदा पित्तरोगमपहन्ति दारुणम् ॥

दहिंवडे ।

मुद्गानां वटकास्तद्वद्वचितास्साधितास्तथा ।
पथ्या रुच्यास्ततो लघ्व्यो मुद्गसूपगुणा स्मृताः ॥

तथा —

मुद्गजातास्तु ये केचिल्लघवो रुचिकारकाः[1] ।
दुर्जरा लघवो रुच्याश्चणकादिकृता वटाः ॥

मुद्गचणकादिवटी ।

माषपिष्टिकया लिप्तं नागवल्लीदलं महत् ।
वपु संस्वेदयेद्युक्त्या स्थाल्यामास्तारकोपरि ॥

ततो निष्कास्य तं खण्डं ततस्तैलेन भर्जयेत् ।
अलीकामच्छ उक्तोऽयं प्रकारः पाकपण्डितैः ॥

तं वृन्ताकभरित्रेण वास्तुकेनापि भक्षयेत् ।
अलीकमच्छाश्शुष्का वा किं वा कथिकया युताः ॥

बृंहणा रोचना वृष्या बल्या वातगदापहाः ।
कोष्ठशुद्धिकरा युक्त्या किञ्चित्पित्तप्रकोपनाः ।
आर्दिते सहनुस्तम्भे विशेषेण हिताः स्मृताः ॥

अलीकमच्छाः ।

कथिका यथा—

स्थाल्यां घृते वा तैले वा हरिद्राहिङ्गु भर्जयेत् ।
अवलेहनसंयुक्तं तक्रं तत्रैव निक्षिपेत् ॥

एषा सिद्धासमरिचा कथिता कथिका बुधैः ।
कथिका पाचनी रुच्या लघ्वी वह्निप्रदायिनी[2] ।
कफानिलविबन्धघ्नी किञ्चित्पित्तप्रकोपिनी ॥

---

१. T2. P1. P2. मधुकारकाः ।
२. J1. वह्निप्रदीपनी ।

तथा—

मरीचं दीप्यकं शुण्ठी चव्यं चित्रकमेव च।
पिप्पली पिप्पलीमूलं धान्यकाजाजिसैन्धवम्॥

जरणं दाडिमं पथ्यमामलं हिङ्गुगन्धकम्[1]।
एतत्कल्कं समं मिश्रं पक्त्वा तक्रं सपिण्डकम्॥

वातश्लेष्महरा हृद्या परमा रुचिकारिणी।
आमातीसारशूलघ्नी वातगुल्मनिकृन्तनी॥

कासश्वासहरा चोग्रा मन्दाग्नेर्दीपनी परा।
उक्ता चैव सदा पथ्या उत्तमा कठिका मता॥

कढी।

मुद्गपिष्टीविरचितान् वटकांस्तैलपाचितान्।
हस्तेन चूर्णयेत्सम्यक् तस्मिंश्चूर्णे विनिक्षिपेत्॥

भृष्टहिङ्ग्वादिकं सूक्ष्ममरीचं जीरकं तथा।
निम्बूरसं यवानीं च युक्त्या सर्वं विमिश्रयेत्॥[2]

---

१. J1. T1. Bh. हृद्यगन्धकम्।

२. Bh. adds before this verse उक्तं च। सुषेण :—

जरणमरिचशुण्ठीपिप्पलीमूलचूर्णं
दहनरुचकधान्यं सैन्धवं पिप्पलीनाम्।
अभयकपित्थसारं दाडिमाजाजिहिङ्गु
युवतिकरसुपक्वं त्वामलक्यासु तक्रम्॥

हरति पवनसङ्गं श्लेष्मदोषं च कासं
अरुचिजठरशूलमामवातातिसारम्।
वदति सकलवैद्यो वैद्यराजः सुषेणो
रुचिकृदनलदीप्तं व्यञ्जनं राजयोग्यम्॥

योगसारे, वाते —

निर्गुण्डि दीप्यकं वह्निहरिद्रा विश्वभेषजम्।
तक्रकाञ्जिकसम्पक्वं वातघ्नं वह्निवर्धनम्॥

रामठम्।

मुद्गपिष्टीं पचेत्सम्यक् स्थाल्यामास्तारकोपरि ।
तस्यास्तु गोलकं कुर्यात् तन्मध्ये पूरणं क्षिपेत् ॥
तैले तान् गोलकान् पक्त्वा क्वथिकायां निमज्जयेत् ।
गोलकाः पाचकाः प्रोक्तास्ते त्वार्द्रवटका अपि ॥
मुद्गार्द्रकवटा रुच्या लघवो बलकारकाः ।
दीपनास्तर्पणाः पथ्यास्त्रिषु दोषेषु पूजिताः ॥[1]

मुद्गार्द्रवटकाः ।

दाळयश्चणकानां तु निस्तुषा यन्त्रपेषिताः ।
तच्चूर्णं वेसनं प्रोक्तं पाकशास्त्रविशारदैः ॥
वटिका वेसनस्यापि क्वथिकायां निमज्जिता ।
रुच्या विष्टम्भजननी बल्या पुष्टिकरी स्मृता ॥
एवमन्येऽपि ये केचिद् भक्ष्या वेसनसम्भवाः[2] ।
तद्गुणास्तेऽपि बोद्धव्या युक्त्या पाकविशारदैः ॥

चुबुकवटी ।

समितां मर्दयेदाज्यैर्जलेनापि च सन्नयेत् ।
तस्यास्तु वटकं कृत्वा पचेत्सर्पिषि नीरसम् ॥
एलालवङ्गकर्पूरमरीचाद्यैरलङ्कृते ।
मज्जयित्वा सितापाके ततस्तं च समुद्धरेत् ॥
अयं प्रकारसंसिद्धो मण्ड इत्यभिधीयते ।
मण्डस्तु बृंहणो वृष्यो बल्यस्सुमधुरो गुरुः ॥
पित्तानिलहरो रुच्यो दीप्ताग्नीनां सुपूजितः ।
समिता शर्करासर्पिर्विमिश्रा अपरेऽपि ये ॥
प्रकारा अमुना तुल्यास्तेऽपि चैतद्गुणा स्मृताः ॥

माठ ।

[3]अपरे शङ्करपालादयः, ते च —

---

1. Bh. त्रिदोषेषु प्रपूजिताः ।
2. Bh. adds a note here 'कढीचे पीठ, बेसन इत्येकनाम ।
3. J1. omits अपरे...शङ्करपाले ।

मण्डवत्समितां सिद्धां कृत्वा कुर्याच्च पोलिकाम् ।
शृङ्गाटाकृतिकान् कुर्यात् खण्डशस्तान् पचेद् घृते ।

मज्जयेच्च सितापाके ततस्ते तु समुद्धृताः ।
शङ्खपाला इति प्रोक्ताः पाकशास्त्रविशारदैः ॥

शङ्करपाले ।

पर्पटास्साज्यसमिता निर्मिता घृतभर्जिताः ।
कुट्टिताश्चालितारशुद्धशर्कराभिर्विमिश्रिताः ॥

तस्मिंश्चूर्णे क्षिपेदेलालवङ्गमरिचानि च ।
नारिकेरं सकर्पूरं चारबीजान्यनेकशः ॥

घृताक्तसमिता पुष्टा रोटिका रचिता ततः ।
तस्यां तत्पूरणं न्यस्य कुर्यान्मुद्रां दृढां सुधीः ॥

सर्पिषि प्रचुरे तां तु सुपचेन्निपुणो जनः ।
प्रकारज्ञैः प्रकारोऽयं संयाव इति कीर्तितः ॥

मण्डकेन समो ज्ञेयः संयावोऽपि गुणैर्जनैः ॥

करञ्जी ।

घृताढ्यया समितया कृत्वा लम्बपुटं ततः ।
लवङ्गोषणकर्पूरयुतया सितया युतम् ॥

पचेदाज्येन सिद्धैषा ज्ञेया कर्पूरनालिका ।
१ संयावसदृशी चैषा गुणैः कर्पूरनालिका ॥

घृताढ्यसमितालोप्त्रीमध्ये क्षिप्त्वा सुशर्कराम् ।
लेपयेच्छकटेनैनां मृदु युक्त्या तु वेष्टयेत् ॥

१. J1. This line and the next two verses are left out probably by the scribe.

२. P1. P2. Bh. वेष्ठयेत् ।

पचेद्घृतेऽतिबहुले सैषा स्याच्छर्करोदरी ।
गुणे गुणज्ञैस्सा ज्ञेया यथा कर्पूरनालिका ।

साखररोटीति भाषया, कापूरनारी इति प्रसिद्धा ।

समिताया घृताढ्याया वर्तीर्दीर्घास्समाचरेत् ।
तास्तु सन्निहिता दीर्घाः पीठस्योपरि धारयेत् ॥

वेलयेद्वेलनेनैता यथैका पर्पटी भवेत् ।
ततच्छुरिकया तां तु संलग्नामेव कर्तयेत् ॥

ततस्तु वेलयेद् भूयः शकटेन तु लेपयेत् ।
ततस्संवृत्य तल्लोप्त्रीं विदधीत पृथक् पृथक् ॥

पुनस्तां वेल्लयेल्लोप्त्रीं यथा स्यान्मण्डलाकृतिः ।
ततस्तां सुपचेदाज्ये भवेयुश्च पुटाः पुटाः ॥

सुगन्धया शर्करया तदुद्धूलनमाचरेत् ।
सिद्धैषा फेनिका नाम्नी मण्डकेन समा गुणैः ॥

ततः किञ्चिल्लघुरियं विशेषोऽयमुदाहृतः ।

वेल्लयेत्प्रसारयेत् । शकटस्तु —

शालिचूर्णं घृतं तोयं मिश्रितं शकटं वदेत् । इति ॥

साटा इति महाराष्ट्राः ।

सुषेणः —

लघुरपि रुचिकर्त्री फेनिकातिप्रशस्ता
बलवति लघुजीर्णे छर्दिनाशं करोति ।
विदलति मुखघर्मं चाम्लपित्तं विदाहं
जठरभरणयोग्या गोधुमैस्सम्प्रयुक्ता ॥

गोधूमफेणी ।

गुर्व्योऽतिबृंहणाः स्निग्धाः बल्याश्शुक्रकरास्स्मृताः ।
स्त्रीषु हर्षं प्रयच्छन्ति माषपिष्टकसम्भवाः ॥

माषफेणी ।

---

१. J1. gives the Sanskrit name कर्पूरनाली instead.

२. J1. omits साटा......सुषेणः ।

समिता वेसने जीरहिङ्गुमारीचयोजिते ।
घृताक्ते जलसंयुक्ते पीठस्योपरि वेल्लिते ।
घृतेन चाथ तैलेन भर्जिता पूरिका भवेत् ॥

पूरिका बृंहणाः स्निग्धा वृष्या पित्तानिलापहाः ।

घृतपाचिता इत्यर्थात् ।

मधुरास्तैलपाकिन्यो गुर्व्यः श्लेष्मानिलापहाः ॥

इत्युत्तरत्र विधानात् । पूरी ।

माषमुद्गादिचूर्णैश्च शालिपिष्टैश्च सम्भृताः ।
जलौघोपरि सम्पक्वाः सुरूपास्स्युरवन्तिकाः ॥

इडली[1] ।

इयमेव स्नेहपाके चण्डारिकेत्युच्यते । तद्गुणाश्च[2] —

वृष्या रोचनदीपनी बलकरा गुर्व्यप्यभिष्यन्दिनी
सद्यस्तर्पणकारिणी रसवती श्लेष्मप्रवृद्धिप्रदा ।
घोरानाहविबन्धगुल्मशमनी पित्तास्रविच्छेदिनी
स्नेहेनापि सुपूरिता च सततं भक्ष्या च चण्डारिका[3] ॥

तथा —

घृतपूरं बलकरं वृष्यं मधुरशीतलम् ।
हन्ति वातं रक्तपित्तं श्लेष्मलं[4] च विशेषतः ॥

घृतपूर इति चण्डारिकाया नामान्तरम् । घिउर इति भाषया ।

दोषकाः श्लेष्मला बल्या गुरुरुच्याश्च बृंहणाः ।

घिरडीं ।

समिताया घृताक्ताया लोप्त्रीं कृत्वाथ वेल्लयेत् ।
आज्ये तां भर्जयेत् सिद्धा शष्कुली फेणिकागुणा ॥

---

१. J1. omits the word इडली ।
२. J1. omits the word तद्गुणाश्च ।
३. J1. adds here अवन्ती ; इडली चण्डारिका घिउर
४. P1. P2. Bh. श्लेष्मणम् ।

किञ्च[1] —

शष्कुली मधुरा स्निग्धा रुच्या श्लेष्मविवर्धनी ।
वातघ्नी बृंहणी गुर्वी वीर्येणोष्णा विदाहिनी ॥

केचोरी[2] ।

अत्युच्छ्रितास्तु गोधूमगोलकाः परिपाचिताः ।
वातघ्ना[3] मधुराः स्निग्धा वृष्या बलवतां हिताः ॥

फले गोधूमाची ।

रुच्या वातहरा बल्या माषापूपास्तु बृंहणाः ।
शुक्लवृद्धिकराः स्निग्धाः शस्ता व्यायामशालिनाम् ॥

उडिदांचीं फळें ।

स्थूलास्स्युर्वर्तुलाः कुब्जास्सच्छिद्रा स्नेहपाचिताः ।
पिष्टापूपा रुचिकरा गुरवः कफपुष्टिदाः ॥

घारगे ।

गोधूमचूर्णं सुश्लक्ष्णं क्षीरे पक्त्वा घृते पचेत् ।
एष भक्ष्यः परं वृष्यो मधुरो बृंहणो गुरुः ॥

क्षीरघारगे ।

मुद्गानां धूमसीं सम्यग् घोलयेन्निर्मलाम्बुना ।
कटाहस्थघृतस्योर्ध्वं झर्झरं स्थापयेत्ततः ॥

धूमसीं तु द्रवीभूतां प्रक्षिपेज्झर्झरोपरि ।
पतन्ति बिन्दवस्तस्मात् तान् सुपक्वान् समुद्धरेत् ।
सितापाकेन संयोज्य कुर्याद्युक्तेन मोदकान् ॥

लघुर्ग्राही त्रिदोषघ्नः स्वादुश्शीतो रुचिप्रदः ।
चक्षुष्यो ज्वरहृद्बल्यस्तर्पणो मुद्गमोदकः ॥

मोतीलाडु ।

---

१. J1. अपि च ।

२. J1. gives the Sanskrit name instead as शष्कुली ।

३. T2. omits this line : वातघ्ना... ... ...हिताः ।

एवंप्रकारकाः कार्या वेसनेनापि मोदकाः ।
ते बल्या लघवश्शीताः किञ्चिद्वानकरास्तथा ।
विष्टम्भिनो ज्वरघ्नाश्च पित्तरक्तकफापहाः ॥

बून्दीचे लाडु ।

एवमेव प्रकारेण माषजा अपि मोदकाः ।
किञ्चित्समगुणा माषैः रत्नमोदकसंज्ञकाः ॥

रत्नलाडु ।

घृताक्तया समितया कृत्वा सूत्राणि तानि तु ।
निपुणो भर्जयेदाज्ये खण्डपाकेन योजयेत् ।
युक्तेन मोदकान् कुर्यात् ते गुणैर्मण्डका यथा ॥

संबेचे लाडु ।

नूतनं घटमादाय तस्यान्तः कुशलो जनः ।
प्रस्थार्धपरिमाणेन दध्नाम्लेन प्रलेपयेत् ।
द्विप्रस्थां समितां तत्र दध्यम्लं प्रस्थसम्मितम् ।
घृतमर्धशरावं च घोलयित्वा घटे क्षिपेत् ॥
आतपे स्थापयेत्तावद्यावद्याति तदम्लताम् ।
ततस्तु प्रक्षिपेत्पात्रे सच्छिद्रे भाजने च तत् ॥
परिभ्राम्य परिभ्राम्य तत्सन्तप्ते घृते क्षिपेत् ।
पुनः पुनस्तत्प्रवृत्य विदध्यान्मण्डलाकृतिम् ॥
तां सुपक्कां घृतान्नीत्वा सितापाके तनुद्रवे ।
कर्पूरादिसुगन्धे च श्रपयित्वोद्धरेत्ततः ॥
एषा कुण्डलिनी नाम्ना पुष्टिकान्तिबलप्रदा ।
धातुवृद्धिकरी वृष्या रुच्या चेन्द्रियतर्पणी ॥

जिलेवी ।

---

१ J1. omits this verse.

२. After this Bh. adds the word योगप्रासने before the next verse.

ऐषैव गोलाकृतिका भवेद्दधिवटीत्यपि ।

रेप्मीति भाषायां ।

तैले विपक्का वटकाश्च शालिजाः सुदुर्जरा रोचनभक्षणाश्च ।
कफप्रकोपं जनयन्ति सद्यो विशेषतः कूरवटाश्च जीर्णाः ॥

कुर्वडी ।

एतद्गुणैव शाण्डाकी प्रोच्यते गुणवित्तमैः ।

सांण्डयी ।

किञ्चिल्लघुगुणा आहुर्वटीर्मण्डसमुद्भवाः ।

नाचण्याच्य वड्या ।

समितायामर्धमितं घृतं क्षिप्त्वातिभर्जयेत् ।
वर्णव्यत्ययता यावदवतार्याथ शीतले ॥
समितायास्तृतीयांशमितां तत्र नियोजयेत् ।
एलालवङ्गमरिचं यथायोग्यं विनिक्षिपेत् ॥
लड्डुकास्तस्य पित्तघ्ना रुच्याः कामविवर्धनाः ।
समितामोदका नाम गुर्जरैस्सुविशेषिताः ॥

गुर्जरभाषया पलसूदीपा इति प्रसिद्धाः ।

समितायां सासितायां सम्यक् पक्वं पयोघृतम् ।
तथा योज्यं यथा तत्र सम्यक् स्याद्द्रवकोद्गमः ॥
भर्जयेदर्धपाकेऽस्य घृतं योज्यं यथामति ।
सम्यक् पाकेऽथ सम्पन्ने शीतस्थाने निधापयेत् ॥
समभागां सितां दद्यान्मोदकाः पूर्ववद्गुणैः ।
कथ्यन्ते द्रावका नाम गुर्जरैः पाककोविदैः ॥

द्रावालाडु ।

---

१. J_1. omits this pasage.
२. J_1. omits एतद्गुणैव ... ...पाककोविदैः । द्रावालाडू in
३. P_1. P_2. आर्द्रवटी ।

घृताक्तां समितां कृत्वा कुर्यादङ्गारकर्कटीम् ।
चूर्णयित्वाथ तां तत्र क्षिपेत्सघृतशर्कराम् ॥

कर्पूराद्यैर्वासयित्वा कुर्यादुत्तममोदकान् ।
संस्थाप्य शीतले स्थाने भक्षयेन्मण्डवद्गुणान् ॥

चुर्मालाडु ।

एतां एवाङ्गारकर्कटीस्थाने घृतपाके सति दळीयालाडु इति गुर्जरा व्यवहरन्ति ।

अत्युन्नताश्च गोधूमगोलकाः परिपाचिताः ।
मुद्गानां वेसवारैस्तु पूर्णा गुरुतरा मताः ॥

मुद्गपूर्णफलें ।

एवमेव विजानीयात् तुवरीचणकादिभिः ॥

तत्रापि—

मधुरं मधुराम्लं च पित्तकृन्नातिवातलम् ।
कफप्रकोपजननं विद्याच्चणकपूरणम् ॥

दुर्जरं बलकृद्वृष्यं वह्निमान्द्यकरं गुरु ।
रुच्यं पित्तप्रशमनं विद्यान्माषादि पूरणम् ॥

आदिशब्दो राजमाषादिसङ्ग्रहार्थः

पोळिका पूर्णगर्भा तु गुर्वी स्याद्गुडदालिता ।

पर्णपोली ।

मृदुपाकाश्च ये भक्ष्याः स्थूलाश्च कठिनाश्च ये ।
गुरवस्ते त्वतिक्रान्तपाकाः पुष्टिबलप्रदाः ॥

---

१. J_1. Omits एतां .. .. व्यवहरन्ति

२. J_1. adds:— पूरणविशेषः after चणकादिभिः and omits word तत्रापि ।

३. .. dds चणकपूरणम् here , the name

४. J_1. omits— आदिशब्दो .. ... सङ्ग्रहार्थः।

५. J_1. पुष्टिबलापहाः ।

.081

भक्ष्यस्सुधापरो नाम्ना वृष्यः पित्तानिलापहः ।
रोचनो बृंहणस्स्वादुर्वर्ण्यो दृष्टिप्रसादनः ॥

सुधापरः

[1]एतत्प्रकारस्तु समितारवकान् खर्बूररवकान् [2]वातिसूक्ष्मान् संगृह्य तत्सम-परिमाणां सितां चातिघनं घृतं च सममेकत्र मेलयित्वा सम्मर्द्यामलक-प्रमाणान् गोलकान् रजतपात्रे पृथक् पृथक् [3]संस्थाप्य, तदुपर्यन्यद्रा-जतं पिधाय यावत्पिधानतापं संस्थापयेत् । ततस्तान् गोलकान् विक-सितमल्लीमाल्यसदृशान् निष्कासयेत् । तान् सुधापरानाहुः ।

प्रक्षाल्य तण्डुलान् सम्यक् चूर्णयेत्तानुलूखले ।
समया सितया योज्य मर्दयेत्तद्विचक्षणः ॥

यथा पिण्डीभवेत् पिष्टं तथा लोप्त्रीं विधाय च ।
बीजेषु वाहिफेनस्य निस्तुषेषु तिलेषु वा ॥

प्रसारितां तां सुघृते पाचयेत्सुविचक्षणः ।
भवन्ति ते घनरसा रसिकानां मुदावहाः ॥

कुण्डलिन्यास्समगुणाः किञ्चिद् गुरुतरा अपि ।
वृष्याः परं पित्तहरास्तर्पणा रुचिकारकाः ॥

अनारसे ।

पक्त्वा जले सुविमलेऽप्यथवा शर्करोदके ।
पिष्टिकातण्डुलानां तु गाढां लोप्त्रीं प्रवेल्लयेत् ॥

घृते तैलेऽथवा सिद्धा घारिकेति मता सताम् ।

घार्या ।

भर्जितान् तण्डुलान्माषविदलैस्स्वसमैस्सह ।

पिष्ट्वा तण्डुलपिष्टं चाप्यपक्वं तत्र योजयेत् ।
किञ्चिदेकीकृते तस्मिन् जीरकादीन् विनिक्षिपेत् ॥

---

१. J1. omits एतत्प्रकारस्तु to अपाल in the next page line 10.
२. Bh. omits वातिसूक्ष्मान् ... .. गोलकान् ।
३. P1. P2. संस्थाप्य दृढ ङ्गारेषु पात्रं संस्थाप्य तदुपरि ।

दध्ना संयोज्य चक्राणि रज्ज्वाकाराणि निर्ममेत् ।
रुच्यानि तानि बल्यानि तैलपक्वानि भक्षयेत् ॥

चकल्या ।

प्रक्षालितात्रहततण्डुलपिष्टमिष्ट-
पाके निधाय सुगुडस्य पचेच्च युक्त्या ।
तुल्यस्य तस्य ललनाकरलालितस्य
लोप्त्रीं सुधांशुसदृशीं विपचेद्घृतादौ ॥
पित्तापहानतिरसान् प्रवदन्ति तज्ज्ञा-
स्तानेव किञ्चिदधिकद्रवतस्त्वपोलान्[2] ।

अतिरस, अपाल ।

गुडगोधूमसम्मिश्रतैलपक्वान्नभक्षणात्[1] ।
करोति पित्तं श्लेष्माणं चक्षुर्मारुतनाशनम् ॥
घारिचण्डारिकापूपवाटिकावटकादयः ।
वृष्याश्च रोचना बल्या गुरवः स्युः खयोनिवत् ॥

अथ मांसप्रकाराः ॥

पाकपात्रे घृतं दद्यात् तैलं वा तदलाभतः ।
तत्र हिङ्गुहरिद्रां च भर्जयेत्तदनन्तरम् ॥
छागादेरस्थिरहितं मांसं तत्खण्डखण्डितम् ।
धौतं निर्गलितं तस्मिन् घृते तद्भर्जयेच्छनैः ॥
पाकयोग्यं जलं दत्वा लवणं च पचेत्ततः ।
सिद्धे जलेन संपिष्य वेसवारं परिक्षिपेत् ।
द्रव्याणि वेसवारस्य नागवल्लीदलानि च ।
तण्डुलाश्च लवङ्गानि मरीचानि समासतः ॥
अनेन विधिना सिद्धं शुद्धमांसमिति स्मृतम् ॥[3]

'वेसवार उपस्करः' इति हैमनः । तद्द्रव्याणि च निघण्टौ—

१. J₁. omits this verse.

२. P₁. P₂. पालान् ।

३. Bh. omits this verse.

अजाजी मरिचं शुण्ठी ग्रन्थिधान्या निशाद्वयाः ।
पिप्पली दाडिमं चेति वेसवारगणो मतः ॥ इति ।

हृदयदीपे तु—

सुस्विन्नपिष्टं पिशितं गुडाज्यं
व्योषान्वितं स्यादिह वेसवारः ।

इति न सार्वत्रिकम् ।

शुद्धमांसं परं वृष्यं बल्यं रुच्यं च बृंहणम् ।
त्रिदोषशमनं श्रेष्ठं दीपनं धातुवर्धनम् ॥

शुद्धमांसम् ।

पाकपात्रे घृतं दत्वा हरिद्राहिङ्गु भर्जयेत् ।
छागादेस्सकलस्यापि खण्डान्यग्नौ तु भर्जयेत् ॥
सिद्धियोग्यं जलं दत्वा पचेन्मृदुतरं यथा ।
राजिकादियुते तक्रे मांसखण्डानि धारयेत् ॥

तैत्तक्रमांसमित्युक्तम् ।

तक्रमांसं तु रक्तघ्नं लघु रुच्यं बलप्रदम् ।
कफघ्नं पित्तलं किञ्चित्सर्वाहारस्य पाचनम् ॥

तक्रमांसम् ।

पाकपात्रे तु बृहतिं मांसखण्डानि निक्षिपेत् ।
पानीयं प्रचुरं सर्पिः प्रभूतं हिङ्गुजीरकम् ॥
हरिद्रामार्द्रकं शुण्ठीं लवणं मरिचानि च ।
तण्डुलांश्चापि गोधूमान् जम्बीराणां रसान् बहून् ॥
यथा सर्वाणि वस्तूनि सुपक्वानि भवन्ति हि ।
तथा पचेत निपुणो बहुमण्डस्थितिर्यथा ॥
एषा हरीसा बलकृद्वातपित्तापहा गुरुः ।
शीतोष्णा शुक्रदा स्निग्धा सरा सन्धानकारिणी ॥

हरीसा, आस इति भाषया ।

१. P2. T2 खण्डान् पात्रे ।
२. J1. omits this explanation.

शुद्धमांसविधानेन मांसं सम्यक् प्रसाधितम् ।
पुनस्तदाज्ये सम्भृष्टं तलितं प्रोच्यते बुधैः ॥

तलितं बलमेधाग्निशुक्रौजोवृद्धिकृन्मतम् ।
तर्पणं लघु सुस्निग्धं रोचनं बृंहणं परम् ॥

तलितमांसम् ।

कालखण्डादिमांसानि ग्रथितानि शलाकया ।
घृतं सलवणं दत्त्वा निर्धूमे दहने पचेत् ।
तत्तु शूल्यमिति प्रोक्तं पाककर्मविशारदैः ॥

शूल्यं बल्यं सुधातुल्यं रुच्यं वह्निकरं लघु ।
कफवातहरं पथ्यं किञ्चित्पित्तहरं हि तत् ॥

शूल्यं, शीख इति भाषया ।

शुद्धमांसं तनूकृत्य कर्तितं स्वेदितं जले ।
लवङ्गहिङ्गुलवणमरीचार्द्रकसंयुतम् ॥

एलाजीरकधान्याकनिम्बूरससमन्वितम् ।
घृते सुगन्धे तद् भृष्टं पूरणं प्रोच्यते बुधैः ॥

शृङ्गाटकं समितया कृतं पूरणपूरितम् ।
पुनस्सर्पिषि सम्भृष्टं मांसशृङ्गाटकं वदेत् ॥

मांसशृङ्गाटकं रुच्यं बृंहणं बलकृद् गुरु ।
वातपित्तहरं वृष्यं कफघ्नं वीर्यवर्धनम् ॥

मांसशृङ्गाटकम् ।

सिद्धमांसरसो रुच्यः श्रमश्वासक्षयापहः ।
प्रीणनो वातपित्तघ्नः क्षीणानामल्परेतसाम् ॥

विशिष्टभग्नसन्धानश्शुद्धानां शुद्धिकांक्षिणाम् ।
स्मृत्योजोबलहीनानां ज्वरक्षीणक्षतोरसाम् ॥

---

१. T2. वृष्य ।

शस्यते [1]स्वरहीनानां दृष्ट्यायुश्श्रवणार्थिनाम् ॥

मांसरस ।

[2]प्रकाराः कथितास्सन्ति बहवो मांससम्भवाः ।
ग्रन्थविस्तरभीतेन मया नात्र प्रदर्शिताः ॥

गोधूमचणपिष्टाभ्यां भाविताभ्यां घृतादिना ।
पिण्डिताभ्यां जलेनापि पाचिताभ्यां घृतादिषु ॥
कनकाभास्सुजायन्ते त एते कटकर्णकाः ।
बृंहणा मधुरास्स्निग्धास्तोष्णाः कटुविपाकिनः ॥

कटकर्णकाः, कडकणे इति भाषया ।

तप्ततैलघृते पात्रे गोलकान्विस्तृतान् क्षिपेत् ।
उत्तानाः पाकसंसिद्धा मृध्यस्सुन्दात्रिकाः स्मृताः ।
एता बल्या विदाहिन्यः श्लेष्मघ्नाः पित्तलाः परम्[3] ॥

ता एव—

चन्द्रमण्डलसङ्काशा वर्तुला आज्यपाचिताः ।
वातपित्तहरा बल्या वृष्या दृष्टिप्रसादनाः ॥

सुन्दात्रिकास्संहारिकापरपर्यायाः ।

[4]इदानीं साधारण्येन गुणानाह —

गुडगोधूमसम्मिश्रतैलपक्वान्नभक्षणात् ।
करोति पित्तं श्लेष्माणं चक्षुर्मारुतनाशनम् ॥
विदाहिनस्तैलकृता गुरवः कटुपाकिनः ।
[5]उष्णा मारुतदृष्टिघ्नाः पित्तलास्त्वक्प्रदूषणाः ॥

---

१. P1. ज्वरहीनानां ।

२. P1, P2 T2. Bh. adds before this

प्रक्षाळ्य खण्डितं मांसं छागादेः कोष्णवारिणा ।
पलाण्डुखण्डान्याज्येऽथ प्रतप्ते प्रक्षिपेत् पुरा ॥
ततो मांसं विनिक्षिप्य पचेन्मृद्वग्निना चिरम् ।
सम्भारसंयुतं पक्वं वृष्यं रुच्यं बलप्रदम् ॥
तन्मांसं योजयेच्छाकपाकादौ पाकवित्तमः ॥

३. J1 adds the name संहारिकाः ।

४. J1. omits इदानीं ... .. चक्षुर्मारुतनाशनम् ।

५. J1, उष्णमारुत; Bh. तृष्णामारुत ।

भक्ष्या क्षीरकृता बल्या वृष्या हृद्यास्सुगन्धिनः ।
विदाहिनः पुष्टिकरा दीपनाः पित्तनाशनाः ॥

बृंहणा वातपित्तघ्नाः भक्ष्या बल्याश्च सामिषाः ।
गुरवः पैष्टिका भक्ष्या वीर्योष्णाः कफपित्तलाः ॥

कुकूलकर्परभ्राष्ट्रकन्द्वङ्गारविपाचितान् ।
एकयोनीन् लघून् विद्यादपूपानुत्तरोत्तरम् ॥

भोजः —

यथा यथा भवेत्पाके संसर्गो[1]ऽग्नेस्तथा तथा ।
भक्ष्याणामेकजातीनां लाघवं वैद्य आदिशेत् ॥

पर्पटा लघवो रुच्या लघीयान् क्षारपर्पटः ।
षैण्डाकी वटकं दुग्धं दोषलं ग्लपनं गुरु ॥[2]

'कुकूलं गोवरमि'ति केचित् । 'श्वभ्राकारमुत्तानं कर्परं कुकूलमि'-त्यन्ये । न्युब्जं तदेव कर्परम् । तदेव सच्छिद्रं भ्राष्ट्रम् । लोहमयं कण्डू । अङ्गारमङ्गारपूर्णपात्रं हसन्त्यादि । सुश्रुतः —

कपालाङ्गारपक्वास्तु लघवो वातकोपनाः ।
सुपक्वास्तनवश्चैव भूयिष्ठा लघवो मताः ॥

'[3]कपालं कर्परं' तत्र पक्वा मण्डकाः । अङ्गारपक्वास्तु हसन्त्यादौ पक्वा' इति व्याख्यातारः ।

आहारमाण्डा भाषा ।

स्विन्नभक्ष्याश्च ये केचित् सूप्यगोधूमभाविताः ।
भिषक् तेषां यथाद्रव्यमादिशेद् द्रव्यलाघवम् ॥

सूप्यमम्लमनम्लं वा गुरु विद्याद्यथोत्तरम् ।

---

१. J1. सम्पर्कोऽग्नेः ।
२. J1. शाण्डाकी वटकम् ।
Bb. omits कपालं to भाषा ।

मोदका[1] गुरुतराश्च वृष्यकाः श्लेष्मलाश्चिरविपाककारकाः ।
मन्दमाशु जनयन्ति कोष्ठकं माषमोदकवरा बलप्रदाः ॥

मोदका गुरवो वृष्याः श्लेष्मलाश्चिरपाकिनः ।
मन्दाग्निं च प्रयच्छन्ति गोधूमाश्शालिजास्तथा ॥

तथा —

शमयति बहुपित्तं श्लेष्मकोपं करोति
जनयति जठराग्निं वातरोगं निहन्ति ।
सुरतजमतिखेदं तत्क्षणादेव हन्या-
दमृतफलमुदारं चारु शंसन्ति वैद्याः ॥

साजोची लाडु ।

क्षीरे[2] कटाहे तापेन घनीभूते सितायुते ।
एलालवङ्गमरिचं यथायोग्यं विनिक्षिपेत् ॥

पिण्डकास्तर्पणा बल्या वृष्यास्स्युः पित्तनाशनाः ।
वातघ्नाश्च विशेषेण क्लमश्रमनिवारणाः ॥

पेडे ।

मुद्गरवतून समसिताघृतान् पिण्डीकृतान् मृदून् ।
एलादियुक्तान् घर्मर्तुहितान् वै पिण्डकान् वरान् ॥
तान् मुद्गदळमित्याहुः पाकशास्त्रविशारदाः ॥

मुगदल ।

भृष्टैस्तिलैस्तैर्गुडसाधितानि रुच्यानि जन्तू[3]बलापहानि ।
हरन्ति वातं तिलमोदकानि त्वग्दोषदृष्ट्यामयकारणानि ॥

तिलवे[4] ।

---

१. J1. adds सूपगुणाः before मोदका. etc. ।
२. J1. omits क्षीरे कटाहे ... ... कफवर्धनं इति
३. Bh. जन्तोश्च बलापहानि ।
४. Bh. तिललाडु ।

सुभृष्टैर्निस्तुषैश्शुभ्रैः कुट्टितैः कृतमोदकम् ।
सगुडं पित्तवातघ्नं वीर्यपुष्टिविवर्धनम् ॥

कौंदि[1] ।

अन्यत्र —

तिलैर्विघट्टितं श्लक्ष्णं गुडपिण्डमुदाहृतम् ।
हृद्यं मन्दाग्निजननं पुष्टिकृत्कफवर्धनम् ॥ इति ।

अथ मण्डादिगुणाः । वाग्भटः —

मण्डपेयाविलेपीनामोदनस्य च लाघवम् ।
यथापूर्वं शिवस्तत्र मण्डो वातानुलोमनः ॥

तृड्ग्लानिदोषशेषघ्नः[2] पाचनो धातुसाम्यकृत् ।
स्रोतोमार्दवकृत्स्वेदी सन्धुक्षयति चानलम् ॥

क्षुत्तृष्णाग्लानिदौर्बल्यकुक्षिरोगज्वरापहा ।
मलानुलोमनी पथ्या पेया दीपनपाचनी ॥

विलेपी ग्राहिणी हृद्या तृष्णाघ्नी दीपनी हिता ।
व्रणाक्षिरोगसंशुद्धदुर्बलस्नेहपायिनाम् ॥

मण्डः[3] ओदनोपरितनो रसः । ससिक्थो रसः पेया विलेपी यवागूः ।

सुधौतः प्रस्रुतः स्विन्नस्त्यक्तोष्मा चौदनो लघुः ।
यश्चाग्नेयौषधक्वाथसाधितो भृष्टतण्डुलः ॥

विपरीतो गुरुर्यश्च क्षीरमांसादिसाधितः ।

आग्नेयौषधसाधितो भृष्टतण्डुलो यस्स लघुः । गुर्वौषधादिसाधितोऽभृष्टतण्डुलस्त्यक्तोष्मा क्षीरमांसादिसाधितश्च गुरुरित्यर्थः । आदिशब्द इक्षुरसघृतादिसंग्रहार्थः । हृदयदीपे मण्डो सिक्थः । [4]ससिक्था परिसिक्था यवागुश्च । परिसिक्था शिथिलोदन इत्यर्थः, यवागूश्शिथिलो-

१. Bh omits कौंदि

२. Bh. शोषघ्नः

३. J1. omits this sentence. T1. and Bh. read this after वाग्भट before the four preceding verses.

४. J1. ससिक्था पेयोपरिसिक्था

दन इति वचनात्। घनसिक्था त्रिलेपी। परिस्रुतस्त्वोदनो सक्तः। तिलतण्डुलस्तु कृसर इति। कूश्माण्डक्षोदं युक्त्या निर्जलं विधाय माषपिष्टं गोधूमपिष्टं च समभागं दत्वा उभयसमां शर्करां संयोज्य सर्वमेकत्र चूर्णयित्वा आमलकवद्गोलकान् विधाय घृते पचेत्। पक्वांस्तान् मधुनि निक्षिपेत्। तानि मधुफलानीति व्याहरन्ति पाकज्ञाः।

इति सिद्धान्नप्रकरणम्।

अथ शाकप्रकरणम्।

तच्च —

मूलपत्रकरीराग्रफलकाण्डाधिरूढकाः।
त्वक्पुष्पं कवचं चेति शाकं दशविधं स्मृतम्॥

तत्र मूलं द्विविधम्; मूलकं, कन्दश्च। पत्रं प्रसिद्धम्। करीरं प्रथमाङ्कुरः। अग्रं प्रसिद्धम्। काण्डं कदल्यादेः। अधिरूढं बालास्थि मज्जेति केचित्। क्षेत्रोद्भूतफलमूलादेः स्वेदाम्बोद्भिन्नाङ्कुरा विरूढका इत्यपि। त्वक्पुष्पेति प्रसिद्धे। कवचं छत्राकम्। न चात्र पदार्थमात्रस्य शाकापत्त्या भवितव्यं, व्यंजनतया प्रसिद्धेष्वेव तत्त्वात्। पृथिव्यादिनवद्रव्यवाचितया प्रयुक्तस्यापि द्रव्यशब्दस्य द्रव्यवांश्चैत्र इत्यादौ स्वर्णादिमत एवोपस्थितिवत्। उक्तं च —

शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च।
वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतस्सिद्धपदस्य वृद्धाः॥

इति। अतश्च न शाकव्रतादौ द्रव्यमात्रत्याग इत्यस्मत्कृतजनार्दनमहोदये विस्तरेण प्रपञ्चितम्। केयदेवस्तु —

शाकं चतुर्विधं पुष्पपत्रकन्दफलात्मकम्।

इति चातुर्विध्यमाह। भावप्रकाशे —

---

१. J₁. omits कूश्माण्डक्षोदं ... ... इति सिद्धान्नप्रकरणम्।
२. J₁. T₁. कवकं चेति
३. J₁. कवकं
४. J₁. द्रव्यवानित्यादौ
५. J₁. omits this line.

पत्रं पुष्पं फलं नालं कन्दं संस्वेदजं तथा ।
शाकं षड्विधमुद्दिष्टं गुरु विद्याद्यथोत्तरम् ॥ इति ।

अथ शाकसामान्यगुणाः —

प्रायश्शाकानि सर्वाणि विष्टम्भीनि गुरूणि च ।
रूक्षाणि बहुवर्चांसि सृष्टविण्मारुतानि च ॥

शाकं भिनत्ति वपुरस्थि निहन्ति नेत्रं
वर्णं विनाशयति रक्तमथापि शुक्रम् ।
प्रज्ञाक्षयं च कुरुते पलितं च नूनं
हन्ति स्मृतिं गतिमिति प्रवदन्ति सन्तः ॥

शाकेषु सर्वेषु वसन्ति रोगास्सहेतवो देहविनाशनाय ।
तस्माद्बुधश्शाकविवर्जनं तु कुर्यात्तथाम्लेषु स एव दोषः ॥

अथ[1] विशेषगुणाः । तत्र —

मूलकं तीक्ष्णमुष्णं च कटुकं ग्राहि दीपनम् ।
दुर्नामगुल्महृद्रोग[2]वातघ्नं रुचिदं गुरु ॥

साधारणमूलकगुणाः ।

[3]बाणाख्यमूलकं सोष्णं कटुकं रुचिदीपनम् ।
गुल्मवातकृमिकफान्नाशयेद्ग्राहकं गुरु ॥

नीवारिमूल काश्यां प्रसिद्धः ।

गृंजनं कटुकोष्णं च कफवातरुजापहम् ।
रुच्यं च दीपनं हृद्यं दुर्गन्धं गुल्मनाशनम् ॥
सोण्ठीमुला ।

पिण्डमूलं कटूष्णं च गुल्मवातादिदोषनुत् ।
वाटोळामुला ।

---

१. J_1. अथ मूलानि । तत्र मूलकगुणाः Bh. अथ मूलकादीनां विशेषणगुणाः । तत्र

२. Bh. ग्राहिहृद्रोग

३. Bh. omits this verse.

कोष्णं तीक्ष्णं च तिक्तं मधुरकटुरसं मूत्रदं चातिमूत्र-
श्वासार्शःकासगुल्मक्षयनयनरुजोमान्द्यशूलामयघ्नम् ।
कण्ठ्यं बल्यं च रुच्यं मलविकृतिहरं मूलकं बालकं स्या-
दुष्णं जीर्णं तु शोषप्रदमुदितमिदं दाहपित्तास्रदायि ॥

मान्द्यं अग्निमान्द्यम् ।

आमं संग्राहि रुच्यं कफपवनहरं पक्वमेतत्कटूष्णं
भुक्तेः प्राग् भक्षितं चेत् सपदि वितनुते पित्तदाहप्रकोपम् ।
भुक्त्या सार्धं तु जग्धं हितगतिबलवद्वेसवारेण तच्चेत्
पक्वं हृद्रोगशूलप्रशमनमुदितं मूत्रकृत्सर्वमूलम् ॥

हिता गतिः प्राप्तिर्यस्येति बलीविशेषणम् । वातश्लेष्महरं शुष्कमिति वाग्भटः ।

इति मूलकगुणाः ॥

गाजरं मधुरं रुच्यं किञ्चित्कटु कफापहम् ।
आध्मानक्रिमिशूलघ्नं दाहपित्ततृषापहम् ॥

गाजरमूल ।

माकन्दी कटुका तिक्ता मधुरा दीपनी परा ।
रुच्याल्पवातकृत्पथ्या न वर्षासु हिताऽधिका ॥

अधिका बाहुल्येन भक्षिता ।

मायीणमूल ।

रसोनोऽम्लरसोनस्स्याद् गुरूष्णः कफवातनुत् ।
अरुचिक्रिमिहृद्रोगशोकघ्नश्च रसायनः ॥

अम्लरसोनः अम्लरसशून्य इत्यर्थः ।

शुभ्रलसण ।

रसोनोऽन्यो महाकन्दो गृञ्जनो दीर्घपत्रकः ।

---

१. P1. रसोनोऽल्परसोनः

पृथुपत्रः स्थूलकन्दो यवनेष्टो विलोहितः ॥

गृञ्जनस्य मधुरं कटुकन्दं नालमप्युपदिशन्ति कषायम् ।
पत्रसञ्चयमुशन्ति च तिक्तं सूरयो लवणमस्थि वदन्ति ॥

रसेन चोष्णः कटुपिच्छलश्च स्निग्धो गुरुः स्वादुरसोऽतिबल्यः ।
वृष्यश्च मेधास्वरवर्णचक्षुर्भग्नास्थिसन्धानकरः सुतीक्ष्णः ॥

हृद्रोगजीर्णज्वरकुक्षिशूलविबन्धगुल्मारुचिकृच्छ्रशोफान् ।
दुर्नामकुष्ठानलसादजन्तुकफामयान् हन्ति महारसोनः ॥

लशुनविशेषगुणाः ।

पलाण्डुः कटुका बल्यः कफपित्तहरो गुरुः ।
वृष्यश्च रोचनः स्निग्धो वान्तिदोषविनाशनः ॥

श्वेतपलांडु ।

अन्यो राजपलाण्डुः स्याद्यवनेष्टो नृपाह्वयः ।
पलाण्डुर्नृपपूर्वस्स्याच्छिशिरः पित्तनाशनः ॥

कफहृद्दीपनश्चैव बहुनिद्राकरस्तथा ॥

तथा—

वक्ष्यते नृपपलाण्डुलक्षणं क्षारतीक्ष्णमधुरो रुचिप्रदः ।
कण्ठशोषशमनोऽतिदीपनः श्लेष्मपित्तशमनोऽग्निदीपनः ॥

अतिदीपनः दाहकृत् ।

रक्तपलाण्डु ।

सूरणः कटुरुष्णश्च पाचनः क्रिमिवातहा ।
श्वासकासकफान् हन्ति परं दुर्नामनाशनः ॥

गुल्मशूलक्रिमिघ्नश्च गुरुरस्रविकारकृत् ॥

रक्तसूरण ।

श्वेतस्सूरणको रुच्यः कटूष्णः क्रिमिनाशनः ।
गुल्मशूलादिदोषघ्नः सर्वारोचकहारकः ॥

श्वेतसूरण ।

बल्यः कदल्याः कन्दस्स्यात् कफपित्तहरो गुरुः ।
वातलो रक्तशमनः कषायो रूक्षशीतलः ॥

कदलीकन्द ।

मुखालुस्स्यान्मधुरसः शिशिरः पित्तनाशनः ।
रुचिकृद्वातकृच्चैव दाहशोषतृषापहः ॥

मुखालू ।

पिण्डालुर्मधुरश्शीतो मूत्रकृच्छ्रामयापहः ।
दाहशोषप्रमेहघ्नो वृष्यस्सन्तर्पणो गुरुः ॥

ननु

कटूष्णो वातकफहा पिण्डालुः पित्तवर्धनः ।

इति वाग्भटः । इह तु मधुरश्शीत इति पित्तघ्नत्वं चानेनोक्तं भवति । चरके तु त्रिदोषकरत्वमिति महान् विरोधः । मैवम् । वग्भटोक्तिः पत्रविषया , चरकोक्तिरपक्वकन्दविषया । मधुरत्वाद्युक्तिस्तु पक्वविषयेति न कोऽपि विरोधः ।

पिण्डालु , मोहलकान्दे भाषया ।

रक्तपिण्डालुकश्शीतो मधुराम्लः श्रमापहः ।
पित्तदाहापहो वृष्यो बलपुष्टिकरो गुरुः ॥

रक्तालु ।

कासालुरुग्रकण्डूतिर्वातश्लेष्मामयापहः ।
अरोचकहरः स्वादुः पथ्यो दीपनकारकः ॥

कांसालु ।

फोडालुः श्लेष्मवातघ्नः कटूष्णो दीपनीयकः ।

फोडालुः ।

पानीयालुस्त्रिदोषघ्नः सन्तर्पणकरः परः ।

पानीयालु ।

नीलालुर्मधुरश्शीतः पित्तदाहश्रमापहः ।

नीलालुः

कटूष्णो महिषीकन्दः कफवातामयापहः।
मुखजाड्यकरो रुच्यो महासिद्धिकरस्सितः॥

महिषीकन्दः।

हस्तिकन्दः कटूष्णः स्यात् कफवातामयापहः।
त्वग्दोषश्रमहा कुष्ठविषवीसर्पनाशनः॥

हस्तिकन्दः।

कोलकन्दः कटुश्चोष्णः क्रिमिदोषविनाशनः।
वान्तिविद्छर्दिशमनो विषदोषनिवारणः।

कोलकन्द।

वाराही तिक्तकटुको विषपित्तकफापहः।
कुष्ठमेहक्रिमिकरो वृष्यो बल्यो रसायनः॥

वाराहीकन्द।

विष्णुकन्दस्तु मधुरश्शिशिरः पित्तनाशनः।
दाहशोफहरो रुच्यस्सन्तर्पणकरः परः॥

विष्णुकन्दः।

मधुरो धरणीकन्दः कफपित्तामयापहः।
रक्तदोषप्रशमनः कुष्ठकण्डूविनाशनः॥

धरणीकन्दः।

नाकुलीयुगलं तिक्तं कटूष्णं च त्रिदोषजित्।
अनेकविषविध्वंसि किञ्चिच्छ्रेष्ठं द्वितीयकम्॥

नकुलीकन्द।

मालाकन्दस्सुतीक्ष्णस्स्याद्गण्डमालाविनाशनः।
दीपनो गुल्महारी च वातश्लेष्मापकर्षकृत्॥

मालाकन्द।

विदारी मधुरा शीता गुरुः स्निग्धा च पित्तनुत्।
ज्ञेया च कफकृत्पुष्टिबलवीर्यविवर्धिनी॥

विदारीकन्द।

१. Bh. omits this Verse.

मधुरश्शाल्मलीकन्दो मलसङ्ग्रहरोधजित् ।
शिशिरः पित्तदाहार्तिशोकसन्तापनाशनः ॥

सांवरीकन्द ।

चाण्डालकन्दो मधुरः कफपित्तास्रदोषनुत् ।
विषभूतादिदोषघ्नो विज्ञेयश्च रसायनः ॥

चाण्डालकन्द ।

त्रिपर्णी मधुरा शीता श्वासकासविनाशिनी ।
पित्तप्रकोपशमनी विषव्रणहरा परा ॥

त्रिपर्णीकन्द ।

लक्ष्मणा मधुरा शीता स्त्रीवन्ध्यात्वविनाशिनी ।
रसायनकरी बल्या त्रिदोषशमनी परा ॥

लक्ष्मणाकन्द ।

कुमुदोत्पलपद्मानां कन्दा गुणकरा मताः ।
मधुराश्च कषायाश्च पित्तासृग्दाहनाशनाः ॥

पद्मादिकन्दाः ।

छिच्छीकन्दः[1] कटुः पाके गुरुः श्लेष्मानिलापहः ।
अतिसारक्रिमिहरो बहुमूत्रो रुचिप्रदः ॥

मांठमूले ।

आर्द्रकं तरुणं रुच्यं वातलं कफरक्तजित् ।
सगुडार्द्रं मतं बल्यं वातश्लेष्मघ्नमग्निदम् ॥
विड्भेदिहृद्यमत्युष्णं पोषणं स्वरसादनुत् ।

तथा —

कटूष्णमार्द्रकं रुच्यं वृष्यं पाके हिमं लघु ।
मूत्रलं बृंहणं कण्ठ्यं दीपनं पाचनं जयेत् ॥
गुल्मानाहयकृत्तन्द्राशूलार्शःशोषपीनसान् ।

१· P 1. P 2· J1. Bh. चिछ्लीकन्द ।

कासश्वासज्वरच्छर्दिहृच्छ्वासप्रबलानिलान् ॥
आर्द्रकस्य रसस्सद्यः पूरणात् कर्णशूलनुत् ।

आले[1] ।

हरिद्रा कटुतिक्तोष्णा कफवातास्रकुष्ठनुत् ।
मेहकण्डूव्रणान् हन्ति हेमवर्णविधायिनी ॥

हरिद्रा ।

सैठी[2] सतिक्ताम्लरसा लघूष्णा रुचिप्रदा च ज्वरहारिणी च ।
कफास्रकण्डूव्रणदोषहन्त्री वक्त्रामयध्वंसकरी च सोष्णा ॥

अम्बेहळेदि ।

गन्धपत्रा कटुस्वादुतिक्तोष्णा[3] कफवातजित् ।
कासच्छर्दिज्वरान् हन्ति पित्तकोपं करोति च ॥

कचोराघोर। गन्धपलाश इति मालवे प्रसिद्धः ।

कर्चूरः कटुतिक्तोष्णः[4] कफकासविनाशनः ।
मुखवैशद्यजननो गलगण्डादिदोषनुत् ॥

कचोरा ।

शृङ्गाटकश्शोणितपित्तहारी लघुस्सरो वृष्यतमो विशेषात् ।
त्रिदोषतापभ्रमतापहारी[5] रुचिप्रदो मेहनदार्ढ्यहेतुः ॥

[6] त्रिदोषतापः त्रिदोषज्वरः । तापः दाहः ।

सिंघाटे ।

हन्त्यम्लपित्तमरुचिं वमिदाहमोहतृष्णामदक्लमहरं च सुशीतलं च ।
कण्ठस्य शोषशमनं गुरु वातरक्ते क्षीणे च पथ्यमतिचारु कसेरुकं स्यात् ॥

कसेरु ।

---

१. J1. omits the word.
२. P2. गोंठी ।
३. J1. तीक्ष्णोष्णा ।
४. J1. तीक्ष्णोष्णः ।
५. Bh. तापज्वरदाहहारी ।
६. T1. J1. Bh. omit त्रिदोष ... ... दाह

अथ पत्रशाकाः

तत्र वास्तुकम् —

तदेकं तु बृहत्पत्रं रक्तं स्याद्गौडवास्तुकम् ।
प्रायशो यवमध्ये स्याद्यवशाकमतः स्मृतम् ॥

वास्तुकद्वितयं स्वादु क्षारं पाके कटूदितम् ।
दीपनं पाचनं रुच्यं लघु शुक्रबलप्रदम् ॥

सरं प्लीहास्रपित्तार्शःक्रिमिदोषत्रयापहम् ।

तथा—

वास्तुकं तु मधुरं सुशीतलं क्षारमम्लमपि दोषजित्परम् ।
रोचनं ज्वरहरं महार्शसां नाशनं च मलमूत्रशुद्धिकृत् ॥

चाकवत ।

चुक्रं स्यादम्लपत्रं तु लघूष्णं वातगुल्मनुत् ।
रुचिकृद्दीपनं पथ्यमीषत्पित्तकरं परम् ॥

चुका ।

चिल्ली वास्तुकतुल्या स्यात् सक्षारा श्लेष्मपित्तनुत् ।
प्रमेहमूत्रकृच्छ्रघ्नी पथ्या च रुचिकारिणी ॥

चील ।

श्वेतचिल्ली सुमधुरा क्षारा च शिशिरा च सा ।
त्रिदोषशमनी पथ्या ज्वरदोषविनाशिनी ॥

बथुवा ।

श्वानचिल्ली कटुस्तीक्ष्णा कण्डूतिव्रणहारिणी ।

सुणेचिल ।

शिग्रुपत्रभवं शाकं रुच्यं वातकफापहम् ।
कटूष्णं दीपनं पथ्यं क्रिमिघ्नं पाचनं परम् ॥

सेउगपत्रैं

पालक्यमीषत्कटुकं मधुरं पथ्यशीतलम् ।
रक्तपित्तहरं ग्राहि ज्ञेयं सन्तर्पणं परम् ॥

पालख ।

पुष्कलः पुष्टिकृद्रुच्यः पित्तघ्नः श्लेष्मलो लघुः।
किञ्चिदुष्णो रक्तवर्णो वातरोगे न तौ हितौ॥

पोकळा।

राजशाकिनिका रुच्या पित्तघ्नी शीतला च सा।
सैवातिशीतला रुच्या विज्ञेया स्थूलशाकिनी॥

दोन्ही राजगिरे।

मारिषो रेचकश्शीतो गुरुर्मेदस्त्रिदोषजित्।

अन्यत्र तु—

मारिषो मधुरश्शीतो विष्टम्भी पित्तनुद् गुरुः॥
वातश्लेष्मकरो रक्तपित्तनुद्विषमाग्निजित्।
रक्तमाषो गुरुर्नातिसक्षारो मधुरस्सरः।
श्लेष्मलः कटुकः पाके स्वल्पदोष उदीरितः॥

मांठ।

उपोदकी कटुश्शीता कषाया मधुरा च सा।
निद्रालस्यकरी रुच्या विष्टम्भश्लेष्मकारिणी॥

मोटीवेली।

उपोदकी परा क्षुद्रा सूक्ष्मपत्रा तु मण्डपी।
रसवीर्यविपाकेषु सदृशी पूर्वया स्वयम्॥

क्षुद्रवेली।

उपोदकी तृतीया च वनजा वन्यजाह्वया।
वन्याप्युपोदकी तिक्ता कटूष्णा रोचनी परा॥

रानवेली।

क्षुपोपोदकनाम्नी च बल्लिस्सा मूलपोतिका।
मूलपोतिस्त्रिदोषघ्नी वृष्या बल्या लघुश्च सा॥
बलपुष्टिकरी रुच्या जठरानलदीपनी।

बसला।

---

१. J1. omits this Verse.

२. T2. adds बल्या नूतनबलकरी। बलपुष्टिकरी विद्यमानबलवृद्धिकरी।

कुणञ्जरस्त्रिदोषघ्नो मधुरो रुच्यदीपनः ।
ईषत्कषायस्संग्राही पित्तश्लेष्महरो लघुः ॥

कुंजीर ।

झरसी मूत्रदोषघ्नी वातला पित्तजन्तुनुत् ।
मधुरा विरसा तिक्ता शस्तात्यन्तमरोचके[1] ॥

थोर, झरसी ।

सूक्ष्मपत्रा तु झरसी तद्गुणा लघुदीपनी ।

धाकुटी झरसी ।

अन्यत्र तु – झरसीशाकं प्रकृत्य

तिक्तं कटूष्णं दोपघ्नं कफवातहरं परम् ।
रेचनं दीपनं रुच्यं क्रिमिशूलव्रणापहम् ॥
झरशिरी झरा शुल्या पत्रिका झरपत्रिका ।

सूक्ष्मपत्रा ।

कपित्थपत्रा शकुला जातिचित्रकपत्रिका ।

स्थूलपत्रेत्यभिधानात् ।

कौसुम्भशाकं मधुरं कटूष्णं विण्मूत्रदोषापहमामयघ्नम् ।
दृष्टिप्रसादं कुरुते विशेषात् संशीलितं दीप्तिकरं च वह्नेः[2] ॥

कुसुम्भशाक ।

मिश्रेया मधुरा स्निग्धा कटुः कफहरा परा ।
वातपित्तोत्थदोपघ्नी प्लीहजन्तुविनाशिनी ॥

रानसेउप ।

कौसुम्भः कटुकः पाके श्लेष्महृद्दीपनश्च सः ।

वनंकुसुम्भ ।

शतपुष्पादळं सोष्णं मधुरं गुल्मशूलनुत् ।
वातघ्नं दीपनं पथ्यं पित्तकृद्रुचिकारकम्[3] ॥

सउप ।

---

१. १. P_1. P_2. शाकात्यन्त ।
२. T_2. adds विण्मूत्राश्रितवातादिविकारहारि । आमशास्त्रज्ञ-नितोपद्रवः ।
३. J_1, दायकम् ।

तण्डुलीयकदलं हिममर्शःपित्तरक्तविषकासविनाशि ।
ग्राहकं च मधुरं च विपाके दाहशोफशमनं रुचिदायि ॥

तांदुळजा ।

पानीयतण्डुलीयो यस्तत्कञ्चटमुदाहृतम् ।
कञ्चटं तिक्तकं रक्तपित्तानिलहरं लघु ॥

पानीयतांदुळजा ।

कटूष्णं राजिकापत्रं क्रिमिवातकफावहम् ।
कण्ठामयहरं स्वादु शुक्रहृद्रुचिदायकम् ॥

मोहरीपत्र ।

सार्षपं पत्रमत्युष्णं रक्तपित्तप्रकोपनुत् ।
विदाहि कटुकं स्वादु शुक्रहृद्रुचिदायकम् ॥

शिरसपत्र ।

चोंङ्गरीशाकमत्युष्णं कटु रोचनपाचनम् ।
दीपनं कफवातार्शःसंग्रहण्यातिसारजित् ॥

आवोंती ।

घोला च घोलिका घोलिः कलं दुं३ष्कफकारकः ।
क्षेत्रजा लवणा रुच्या चाम्ला वातकफापहा ॥

सेतीचेघोल ।

आरण्या घोलिका चाम्ला रूक्षा रुच्यानिलापहा ।

रानघोल ।

पित्तश्लेष्मकरी चान्या सूक्ष्मा जीर्णज्वरापहा ।

मलांचीघोल ।

वर्षाभूवसुकौ वर्ण्यौ कफमान्द्यानिलापहौ ।
शाके रूक्षतरौ गुल्मप्लीहशूलापहारकौ ॥

घिंटूळि वसु ।

---

१. Bh. omits this verse.

२. P1. P2. चागोरी

३. T1. T2. दुष्कम्भ ?

जीवन्ती मधुरा शीता रक्तपित्तानिलापहा[1] ।
क्षयदाहज्वरान् हन्ति कफवीर्यविवर्धिनी ॥

एवमेव बृहत्पूर्वा रसवीर्यबलान्विता ।
भूतविद्राविणी ज्ञेया वेगाद्रसनियामिका ॥

हरिणवेलिद्वय ।

स्वर्णजीवन्तिका[2] वृष्या चक्षुष्या मधुरा तथा ।
शिशिरा वातपित्तासृग् दाहजिद्[3] बलवर्धिनी ॥

हेमहरिणवेलि ।

वरा शाकेषु जीवन्ती सार्षपस्त्ववरः स्मृतः ॥

आखुकर्णी कटूष्णा च कफपित्तहरा सरा ।
आनाहज्वरशूलार्तिनाशिनी पाचनी परा ॥

भोपनी ।

वत्सादनी[4] तु मधुरा पित्तदाहास्रदोषजित् ।
वृष्या सन्तर्पणी रुच्या विषदोषविनाशिनी ॥

वासेनि ।

वृद्धदारुद्वयं गौल्यं पिच्छलं कफवातकृत् ।
बल्यं कासामदोषघ्नं द्वितीयं स्वल्पवीर्यदम् ॥

दोन्हीफाञ्जी ।

अत्यम्लपर्णी तीक्ष्णाम्ला प्लीहशूलविनाशिनी ।
वातहृद्दीपनी रुच्या गुल्मश्लेष्मामयापहा ॥

आंवटवेलि ।

---

१. The revisor adds in the margin of a previous folio: 'जीवन्ती त्रिदोषहन्त्री । खाडे कुछी महाराष्ट्रभाषया ताक । कानडीभाषया हाल गुणकी पला ।'

२. J_1. स्वर्णजीवतभिका ।

३. P_1, P_2. दाहकृद् ।

४. J_1. वत्सदानी ।

स्यातामुभौ गोक्षुरकौ तु शीतलौ
बलप्रदौ तौ मधुरौ च बृंहणौ ।
कृच्छ्राश्मरीमेहविदाहनाशनौ
रसायनौ तत्र बृहद्गुणोत्तरः ॥

सरांटेद्वय ।

[1]सीतिवारस्तु सङ्ग्राही कषायोऽग्निस्त्रिदोषनुत् ।
मेधारुचिप्रदो दाहज्वरहारी रसायनम् ॥

कुरटू ।

[2]शोणस्त्वम्लकषायश्च मलगर्भास्रपातनः ।
वान्तिकृद्वातकफनुज्ज्ञेयस्तीव्रोऽङ्गमर्दजित् ॥

सर्णे[3] ।

अम्बष्टा सकषायाम्ला कफकण्ठरुजापहा ।
वातामयबलासघ्नी रुचिकृद्दीपनी परा[4] ॥

आंबाडा ।

महाराष्ट्री कटुस्तिक्ता कषाया मुखशोधिनी ।
व्रणकीटादिदोषघ्नी रसदोषनिबर्हिणी ॥

पिंपलगा ।

[5]काचमाची कटुस्तिक्ता रसोष्णा कफनाशिनी ।
शूलार्शश्शोफदोषघ्नी [6]कुष्ठकण्डूतिहारिणी ॥

कामोणी ।

---

१. J_1. सितावरस्तु ; Bh. सितिवारस्तु ।

२. P_1 P_2. शाण ।

३. Bh. adds ताग इति भाषायाम् ।

४. J. The revisor adds in the margin :—

अम्बष्टाम्बालिका माची कुची दन्तशठाम्बिका ।
अम्लोऽम्लको आम्लकश्च वल्कलं तन्तुरूपधृक् ॥
आम्लकोऽप्रतमश्चोष्णः कटी पवनदोषजित् ।
मेध्यः शाकवरश्चैव वह्निवृद्धिकरः परम् ॥

अम्बष्टाचे शाकगुण ।

५. Bh. काकमान्ची ।

६. Bh. कटुकण्डूति ।

महाचञ्चुः कटूष्णा च कषाया मलशोधिनी ।
गुल्मशूलोदरार्शोऽर्तिविषघ्नी च रसायनी ॥

क्षुद्रचञ्चुश्च मधुरा कटूष्णा च कषायका ।
दीपनी शूलगुल्मार्शश्शमनी च विबन्धकृत् ॥

चञ्चूद्वय ।

कासमर्दश्च तिक्तोष्णो मधुरः कफवातनुत् ।
अजीर्णकासपित्तघ्नः पाचनः कण्ठशोधनः ॥

कासवदा ।

अजगन्धा कटूष्णा च वातगुल्मोदरापहा ।
कर्णव्रणार्तिशूलघ्नी पीता चेदञ्जने हिता ॥

तिलवणी ।

चक्रमर्दः कटुस्तीव्रमदो वातकफापहः ।
व्रणकण्डूतिकुष्ठार्तिदद्रुपामादिदोषनुत् ॥

तरवटा ।

[1]द्वीपान्तरसमुत्पन्नस्समहान् दद्रुहा परम् ।

काण्टेतरवटा ।

प्रसारिणी गुरूष्णा च तिक्ता वातविनाशिनी ।
अर्शःश्वयथुहन्त्री च मलविष्टम्भहारिणी ॥

चान्दवेलि । हीलमोचिकेति नामान्तरम् ।

ब्राह्मी हिमा कषाया च तिक्ता वातास्रपित्तजित् ।
बुद्धिं प्रज्ञां च मेधां च[2] कुर्यादायुःप्रवर्द्धिनी ॥

ब्राह्मी ।

ब्राह्मी तु सूक्ष्मपत्रान्या स्निग्धपत्रा जलोद्भवा ।
ब्राह्मी तिक्ता च सोष्णा च बलवातामदोषजित्[3] ॥

बांवि ।

---

१. J_1. omits द्वीपा......परम् । काण्टे तरवटा ।

२. T_2. adds the explanation : बुद्धिर्लौकिक्यव्यवहारदाक्षिण्यम् । प्रज्ञा शास्त्रीयव्यवहारे । मेधा धारणा ।

३. J_1. नुत् ।

चिर्वल्लिका चैव कटुः कषाया
जीर्णज्वरे चातिहिता रसायनी ।

चीवल्लिभाजि ।

गोलोमिका कटुस्तिक्ता त्रिदोषशमनी हिमा ।
मलरोगप्रशमनी दोषघ्नी ग्राहिणी च सा ॥

[1]महागोलोमिका तद्वत् । कामलीति उत्तरापथे प्रसिद्धा ।

पाथरी ।

[2]मेच्छाक्षी शिशिरा वृष्या व्रणदोषक्षयापहा ।

द्रोणगुन्धा ।

द्रोणपुष्पी कटुस्सोष्णा रुच्या वान्तिकफापहा ।
अग्निमान्द्यहरा चैव पथ्या वातापहारिणी ॥

तथा —

द्रोणपुष्पीदलं स्वादु रूक्षं गुरु च पि[3]त्तजित् ।
भेदनं कामलाशोथमेहज्वरहरं कटु ॥

कुम्भा ।

सुगन्धिर्वातपित्तघ्नी लघ्वरुच्या ज्वरे हिता ।
व्यञ्जनालङ्कृतिः शीता साद्रा कुस्तुम्बरी स्मृता ॥
शुष्कं कुस्तुम्बरीपत्रं वातार्शःपित्तगुल्मजित् ॥

कोथिंबीर ।

मेथिका कटुरुष्णा च रक्तपित्तप्रकोपिनी ।
अरोचकहरा दीप्तिकरी वातघ्नदीपनी ॥

मेथी ।

रुच्यं सुगन्धि कैडर्यपत्रं गरकफानिलान् ।
जयेदार्द्रं परं शुष्कं पत्रं बल्यं त्रिदोषनुत् ॥

कालशाकः, करेपक [4]इति कार्णाटक।

---

१. J_1. omits महा. ....प्रसिद्धा ।
२. P_1. F_2. मठाक्षी ।
३. J_1. पित्तकृत् ।
४. J_1. omits इति.. ...प्रयोगपारिजातः ।

'रमणो रामणः कालशाकः कैडर्य इत्यभिधानात्' इति श्राद्धप्रकरणे प्रयोगपारिजातः ।

गाङ्गेरुकदलं शीतं कषायं मधुरं गुरु ।
मेदःशोफोदरार्शोघ्नं वातलं ग्राहि पिच्छलम् ॥

कारीशाक ।

बल्यं हिमं स्वाद्वगस्त्यं भूतकासत्रिदोषजित् ।

श्रमवैवर्ण्यजित्पत्रमागस्त्यं नातिशीतलम् ।
नक्तान्धानां हितं नस्यात् तत्स्याच्चातुर्थिकापहम् ॥

श्वेतागस्त्यपत्र ।

रक्तागस्त्यदलं रुच्यं विषवीसर्पकुष्ठजित् ।
तत्पुष्पं सर्वपापघ्नमगस्तिफलमग्निकृत् ॥

अवृष्यं रोचनं रूक्षं वातलं कफपित्तजित् ॥

रक्तागस्त्यपत्र ।

स्वादु बिम्बीदलं शीतं वातपित्तास्रपित्तजित् ।
कामलापाण्डुतृष्णाघ्नं मेदःशुष्ककफप्रदम् ॥[1]

बिंबीपत्र ।

पत्रं सूरणजं तीक्ष्णं रूक्षमुष्णं विकाषि च ।
कृमिश्लेष्मार्शसां पथ्यं तद्वन्नालं सरं गुरु[2] ।

सूरणपत्रनाळगुणाः ।

श्रीवल्ली कटुकाम्ला च वातशोफकफापहा ।
तत्फलं तैललेपघ्नमत्युष्णं रुचिकृत्परम्[3] ॥

शीकेकायीपत्रफळगुणाः ।

पट्टशाकस्तु नाडीको नाडीशाकश्च स स्मृतः ।
नाडीको रक्तपित्तघ्नो विष्टम्भी वातकोपनः ॥

नालीक ।

---

१. Bh. शुक्रकफप्रदम् ।

२. J1. लघु ।

३. J1. P1. P2. मलम्लघ्न ।

करम्बी शतपर्वा च कथ्यन्ते तद्गुणा अथ ।
कलम्बी स्तन्यदा प्रोक्ता मधुरा शुक्रकारिणी ॥
कलंबी ।

[1]शीतिवारश्शितिवरस्स्वस्तिकस्सुनिषण्णकः ।
श्रीवारकस्सूचिपत्रः पर्णाकः कुक्कुटश्शिखी ॥
चाङ्गेरीसदृशः पत्रैश्चतुर्दळ इतीरितः ।
शाको जलान्विते देशे चतुष्पत्रीति चोच्यते ॥
[2]चतुष्पत्री ।

सुनिषण्णो हिमो ग्राही मोहदोषत्रयापहः ।
अविदाही लघुः स्वादुः कषायो रूक्षदीपनः ॥
वृष्यो रुच्यो ज्वरश्वासमेहकुष्ठभ्रमप्रणुत् ॥
सुणसुण ।

पाचनं लघु रुच्योष्णं पत्रं मूलकजं नवम् ।
स्नेहसिद्धं त्रिदोषघ्नमसिद्धं कफपित्तकृत् ॥
मूलकपत्र ।

यवानीशाकमाग्नेयं रुच्यं वातकफप्रणुत् ।
उष्णं कटु च तिक्तं च पित्तलं लघु शूलहृत् ॥
वोवापत्र ।

सेहुण्डस्य दळं तीक्ष्णं दीपनं रोचनं हरेत् ।
आध्माना[3]ष्ठीलिकागुल्मशूलशोथोदराणि च ॥
सेर इति भाषया । निवडिङ्ग[4] ।

पर्पटो हन्ति पित्तास्रं ज्वरतृष्णाकफभ्रमान् ।
संग्राही शीतलस्तिक्तो दाहनुद्वातलो लघुः ॥
पित्तपापडा ।

---

१. All Mss. other than J1. omit this verse.
२. J1. omits the name 'चतुष्पत्री'।
३. P1. P2. नाच्छीतिका।
४. J1. omits the name निवडिङ्ग।

रुच्यं चणकशाकं स्वादु दुर्जरं कफवातकृत् ।
अम्लं विष्टम्भजनकं पित्तनुदन्तशोधकृत्

चणकपत्र ।

[1]कलायशाकं भेदि स्याल्लघु तिक्तं त्रिदोषजित् ।

वाठाण्याचीं पत्रें ।

[2]कान्ता कफघ्नी चक्षुष्या पथ्या स्वादुकषायका ।

केना ।

धन्वन्तरिनिघण्टौ—

अग्निदीप्तिकरं श्वेतं शाकूटममकं सरम् ।
दुर्नामक्रिमिमेहघ्नं कफपित्तहरं परम् ॥

श्वेतम् । कृष्णं तु—

दुर्नामकृच्छ्यामलशाकुठं तु
मन्दाग्निविण्मूत्रविबन्धहन्तृ[3][4] ।

चामकुरा । अत्र महाराष्ट्राः[5] ।

इति संक्षेपतः पत्रशाकानि ।

---

१. Bh. adds before कलायशाकं etc.—

चणकाम्लकमत्यम्लं दीपनं दन्तहर्षणम् ।
लवणानुरसं रुच्यं शूलाजीर्णविबन्धनुत् ॥

आंब चण्याची ।

२. J1. transposes the portion कान्ता कफघ्नी till the end of this section to the अम्र—section which comes after the next seetion in (p. 77)

Bh. कीना कफघ्नी ।

३. J_1 विबन्धहारि ।

४. T 4. adds the explanation: दुर्नामकं, कृन्ततीति कृत्, अर्शोविनाशार्थः । श्यामं कृष्णम् ।

५. Bh. has आन्ध्रेषु चामकुरा इति ।

अथ करीराणि ।

करीरमाध्मानकरं कषायं स्वादु तिक्तकम् ।

तथा —

करीरं कटुतिक्ताम्लं कषायं कटुशीतलम् ।
पित्तास्रदाहकृच्छ्रघ्नं रुचिकृत्पर्वनिर्गुणम् ॥

वंशांकुर ।

दीपनाः कफवातघ्नाश्चिरबिल्वाङ्कुरास्सराः ।
शतावर्यङ्कुरास्तिक्ता वृष्या दोषत्रयापहाः ॥

इति करीराणि ।

अग्राणि प्रसिद्धानि ।

अथ फलानि ।

मूत्राघातहरं प्रमेहशमनं कृच्छ्राश्मरीच्छेदनं
विण्मूत्रग्लपनं तृषार्तिशमनं जीर्णाङ्गपुष्टिप्रदम् ।
वृष्यं स्वादुतरं त्वरोचकहरं बल्यं च पित्तापहं
कूश्माण्डं प्रवरं वदन्ति भिषजो वल्लीफलानां पुनः ॥

पित्तघ्नं तत्र कूश्माण्डं बालं मध्यं कफावहम् ।
पक्वं लघूष्णं सक्षारं दीपनं वस्तिशोधनम् ।
सर्वदोषहरं हृद्यं पथ्यं रेतोविकारिणाम् ॥

कूश्माण्डम् ।

---

१. J1. करीरमाध्मातकरं ।
२. J1. reads: इत्यङ्कुराः ॥
३. J1. reads: अग्रं वेत्राग्रादिः । आह वाग्भटः—वेत्राग्रं बृहती भाषा इ[illegible]
४. चेतोविकारिणाम् ।

डङ्गरी शीतला रुच्या दाहपित्तास्रदोषजित् ।
शोषहृत्तर्पणी गौल्या जाड्यहा मूत्ररोधनुत् ॥

तथा—

बालं डङ्गरिकाफलं सुमधुरं शीतं च पित्तापहं
तृष्णादाहनिबर्हणं च रुचिकृत् सन्तर्पणं पुष्टिदम् ।
वीर्योन्मेषकरं लघु प्रबलदं भ्रान्तिश्रमिध्वंसनं
पक्कं चेत्कुरुते तदेव मधुरं तृड्दाहरक्तं गुरु ॥

देवडांगरें ।

वृष्यं दाहश्रमविशमनं मूत्रवृद्धिं च दत्ते
पित्तोन्मादापहरणकरं षड्भुजं वीर्यकारि ।
तिक्तं चास्ये तदनु मधुरं किञ्चिदम्लं च पाके
निष्पक्कं[2] चेत्तदमृतसमं तर्पणं पुष्टिदायि ॥

— षड्भुजाकर्कटी, मालवे प्रसिद्धा ।

कर्कटी मधुरा शीता तिक्ता च कफपित्तजित् ।
रक्तदोषकरा पथ्या[3] मूत्ररोधार्तिनाशिनी ॥

किञ्च—

मूत्रावरोधशमनं बहुमूत्रकारि
कृच्छ्राश्मरीप्रमथनं विनिहन्ति पित्तम् ।
चान्तिघ्नमस्रबहुदाहनिवारि रुच्यं
श्लेष्मापहं लघु च कर्कटिकाफलं स्यात् ॥

कॅाकडी ।

१, Bh. adds:— काळा भोंपळा इति भाषायाम्

२. T2 adds the explanation तदनु तारुण्ये । किञ्चिदम्लं स्वल्प-तिक्तम् ।

३. J1 पक्वा ।

४: Bh. मधुकर्कटी P1 P2 T1 T2 omit this word.

त्रपुसस्य फलं रुच्यं मधुरं शिशिरं गुरु ।
श्रमपित्तविदाहार्तिश्रान्तिहृद् बहुमूत्रदम् ॥

तौसीकाकडी, कोङ्कणे प्रसिद्धा ।

एर्वारुकं पित्तहरं सुशीतलं मूत्रामयघ्नं मधुरं रुचिप्रदम् ।
सन्तोषमूर्च्छापहरं च तृप्तिदं वातप्रकोपाय घनं सुसेवितम् ।

मलांचें वाळुक ।

वाळुकी मधुरा शीताऽम्लाना हृद्या श्रमापहा ।

खारदाचिर्भिट ।

बाल्ये तिक्ता चिर्भिटी किञ्चिदम्ला
गौल्योपेता दीपिनी सा च पाके ।
शुक्लातिक्ता[1] श्लेष्मवातारुचिघ्नी
जाड्यघ्नी सा रोचनी दीपिनी च ॥

भेलसेद ।

मृगाक्षी कटुका तिक्ता पाकेऽम्ला वातनाशिनी ।
पित्तकृत्[2]पीनसहरा दीपनी रुचिकृत्परा ॥

सेन्दणी ।

चीनकर्कटिका रुच्या शिशिरा पित्तनाशिनी ।
मधुरा तृप्तिदा हृद्या दाहशोफापहारिणी ॥

पटोलसदृश वाळुक ।

डिण्डिशोरुचिकृद्भेदी पित्तश्लेष्मापहः स्मृतः ।
सुशीतो वातलो रूक्षो मूत्रलश्चाश्मरीहरः ॥

दिंडसें[3] ।

---

१. T२. Bh. add the expanation: शुक्ला अतिपक्वा । अतिक्ता निश्शेषगततिक्तरसा, अतिमधुरेत्यर्थः ।

२. P१ P २. पितृहृत् ।

३. P1. डिंडसे P2. डिण्डसे . J1. दिण्डसे ।

कुम्भतुम्बी समधुरा शिशिरा पित्तनाशिनी ।
गुरुस्सन्तर्पणी रुच्या वीर्यपुष्टिबलप्रदा ॥

गोरक्षतुंबी[1] ।

तुम्बी समधुरा स्निग्धा पित्तघ्नी गर्भपोषकृत् ।
वृष्या वातप्रदा चैव बलपुष्टिविवर्धिनी ॥

दूधभोंपळा ।

भूतुम्बी कटुकोष्णा च सन्निपातापहारिणी ।
दन्तार्गळं दन्तशोथं धनुर्वातं च नाशयेत् ॥

भोंयतुंबी[2] ।

कलिङ्गो मधुरश्शीतो दाहपित्तश्रमापहः ।
वृष्यस्सन्तर्पणो बल्यो वीर्यपुष्टिविवर्धनः ॥

कलिङ्गडे ।

खर्बुजं मूत्रलं बल्यं कोष्ठशुद्धिकरं गुरु ।
स्निग्धं स्वादुतरं शीतं वृष्यं पित्तानिलापहम् ॥

तेषु यच्चाम्लमधुरं[3] सक्षारं च रसाद्भवेत् ।
रक्तपित्तकरं तत्तु मूत्रकृच्छ्रकरं परम् ॥

खर्बूज् ।

हस्तिकोशातकी स्निग्धा मधुराध्मानवातकृत् ।
वृष्या क्रिमिहरा चैव व्रणसंरोपणी परा ॥

तथा —

कोशातकी राजपदप्रपूर्वा मदात्यये पित्तगदे च युक्ता ।
श्रमे क्लमे मेहभगन्दरे च व्रणेषु पित्तेष्वपि नित्यपथ्या ॥

पारसादोडका ।

---

१. T2. adds पत्रा भोंपळा । Bh. पत्रा भोंपळा पर्वतीया ।
२. Bh. adds कटु भोंपळा ।
३. J1. सचाम्लमधुरम् ।

शिराकोशातकी पित्तशमनी क्षुत्तृषापहा ।
मेहे हिता सदा पथ्या पित्तच्छर्दिविनाशिनी ॥

शिरादोडका ।

फलानि माषवद्विद्यात् काकाण्डोलात्मगुप्तयोः ।

कुहिरीद्वय ।

पटोली स्वादुपित्तघ्नी रुचिकृज्ज्वरनाशिनी ।
बलपुष्टिकरा पथ्या ज्ञेया दीपनपाचनी ॥

पटोली ।

तथा —

पटोलपत्रं पित्तघ्नं नालं तस्य कफापहम् ।
फलं त्रिदोषशमनं मूलं च स्याद्विरेचनम् ॥

चतुरङ्गपरवरें[1] ।

[2]चिचिण्डो वातपित्तघ्नो बल्यः पथ्यो रुचिप्रदः ।
शोषिणोऽतिहितः किञ्चिद्गुणैर्न्यूनः पटोलतः ॥

पटवलेम् ।

असिशिम्बी तु मधुरा कषाया श्लेष्मपित्तजित् ।
व्रणदोषापहन्त्री च शीतला रुचिदायिनी ॥

[3]खङ्गशिंबी ।

निष्पावौ द्वौ हरिच्छुभ्रौ कषायमधुरौ रसे ।
कण्ठशुद्धिकरौ मेध्यौ दीपनौ [4]रुचिकारकौ ॥

सङ्ग्राहि समवीर्यं स्यादीषच्छ्रेष्ठं द्वितीयकम् ।

दोन्हीघेवडे ।

---

१. All mss. other than J1. read only पवरें ।

२. T2. चिचिंटो.

३. P1. P2. T1. J1. खडशिंबी.

४. T2. रुचिदायकौ .

अलसान्द्रफलं स्वादु कषायं कफवातजित् ।
विष्टम्भ्यरुच्यं रुच्यं च वह्निमान्द्यकरं गुरु ॥

च्यवलीच्या सेगा ।

रूक्षातिपित्तकृद् गुर्वी वातला गौरवाकुची ।
तिक्ता नोदरिणां पथ्या ग्रहण्यर्शोविकारिणाम् ॥

वाकुची, गोवारी ।

शीतं शिग्रुफलं वृष्यं पिच्छलं श्लेष्मलं गुरु ।
दीपनं वातपित्तघ्नं वर्ण्यं दुर्नाममेहजित् ॥

शिग्रुफलं श्वेतम् ।

शिग्रु रक्तं कटु स्निग्धं स्वादु तीक्ष्णं हिमं गुरु ।
चक्षुष्यं स्तन्यकृद् वृष्यं बृंहणं वस्तिशोधनम् ॥
मेदोगुल्मोदरश्वासवैस्वर्यक्रिमिशोफजित् ॥

रक्तशिग्रु ।

वातादिदोषनुद्रुच्यं मूलं तस्योष्णमग्निकृत् ।

शिग्रुमूलम् ।

शिग्रुपुष्पं गुरु हिमं पित्तश्लेष्मक्रिमिप्रणुत् ।
चक्षुष्यं शुक्रलं रुच्यं बृंहणं दीपनं सरम् ॥

इति शिग्रुः ।

आगस्त्यं तरुणं रुच्यं बालं पित्तकफक्रिमीन् ।
हन्ति चक्षुर्व्रणे शस्तं मध्यमं कुसुमं लघु ॥

अगस्त्यफलपुष्पगुणाः ।

---

१. T_2. वातकृत् .

२. J_1. omits this verse.

३. P_1. Bh. अग्निजित् .

४. J_1. omits this line.

पनसस्य फलं बालं कषायं मधुरं गुरु ।
मेदःश्लेष्मकरं बल्यं तृड्दाहानिलपित्तजित् ॥

लवणादियुतं रुच्यं मध्यपक्वं तथा गुरु ।

फणस[1] अपक्व ।

पनसं मधुरं सुपिच्छलं[2] गुरु हृद्यं बलवीर्यवृद्धिदम् ।
श्रमदाहविशोषनाशनं रुचिकृद्[3] ग्राहि च दुर्जरं परम् ॥

पक्वपनस ।

ईषत्कषायमधुरं तद्बीजं वातलं गुरु ।
तत्फलस्य विकारघ्नं रुच्यं त्वग्दोषनाशनम् ॥

तथा —

मज्जा पनसजो वृष्यो वातपित्तकफावहः ।

पनसबीज ।

विशेषात्पनसं वर्ज्यं गुल्मिभिर्मन्दवह्निभिः ।

---

१. Bh. adds after फणसः —

मदनपालनिघण्टौ —

पनसं शीतलं पक्वं स्निग्धं पित्तानिलापहम् ।
बल्यं शुक्रप्रदं हन्ति रक्तपित्तक्षतक्षयान् ॥

आमं तदेव विष्टम्भि वातलं तुवरं गुरु ।
पनसोद्भूतबीजानि वृष्याणि मधुराणि च ॥

गुरूणि बद्धवर्चांसि सृष्टमूत्राणि तानि च ।
मधुरास्तस्य पित्तघ्नाः वृष्याः श्लेष्मानिलापहाः ॥

२. P1. सुपिञ्छलत्, T2. सुपिच्छिलम् ·

३. P1; P2. रुचिकृतः ।

कोमलं नीलवृन्ताकं मधुरं बृंहणं गुरु ।
पित्तघ्नं प्रीणनं जाड्यं विष्टम्भि कफवातकृत् ॥

नीलवृन्ताक ।

त्रिदोषशमनं पथ्यं सुस्वादु कटु दीपनम् ।
सर्वव्याधिहरं हृद्यमुष्णं वार्तारिकाफलम् ॥

डोरलीवांगीं ।

रुच्यं स्वर्यं ज्वरश्वासकासार्शस्सर्वरोगजित् ।
हृद्यं कटु रसे पाके क्षुद्रं वार्ताकिकाफलम् ॥

सूक्ष्मवांगीं ।

चित्रफला कण्टकिनी महती कट्फला तथा ।
मिश्रवर्णफला नीलफला रक्तफला तथा ॥

शाकश्रेष्ठा रक्तफला नृपप्रियफला तथा ।
वार्ताकी कटुका रुच्या मधुरा पित्तनाशिनी ।
बलपुष्टिकरी हृद्या गुरुर्वातेषु निन्दिता ॥

सर्ववांगीं ।

बालं पथ्यं त्रिदोषघ्नं मध्यमं पित्तवर्धनम् ।
पक्वं श्लेष्मकरं विद्यात् समस्तं बृहतीफलम् ॥

डोरली ।

विज्ञेया श्वेतबृहती वातश्लेष्मविनाशिनी ।

श्वेतडोरली ।

कण्टकारी कटूष्णा च दीपनी श्वासकासनुत् ।
प्रतिश्यायार्तिदोषघ्नी कफवातज्वरार्तिनुत् ॥

रिङ्गणी ।

---

१. J1. omits डोरलीवांगी and the next verse, possibly due to the scribe.

२. J1. वृत्तफला ।

लवणमरिचचूर्णेनावृतं रामठाढ्यं
दहनवदनपक्कं कञ्चुकान्तं नितान्तम् ।
हरति पवनसङ्गं श्लेष्महन्तृ प्रसिद्धं
जठरभरणयोग्यं चारुभोज्यं भरित्रम् ॥

अन्यत्र —

वृन्ताकं पित्तलं किञ्चिदङ्गारपरिपाचितम् ।
कफमेदानिलामघ्नमत्यर्थं लघु दीपनम्[1] ।
तदेव हि गुरु स्निग्धं सतैलं लवणान्वितम् ॥

भरीत ।

अपरं श्वेतवृन्ताकं कुक्कुटाण्डसमं भवेत् ।
तदर्शस्सु विशेषेण हितं हीनं च पूर्वतः ॥

श्वेतवृन्ताक ।

भेण्डा त्वम्लरसा सोष्णा ग्राहिका रुचिकारिका ।

भेण्डी ।

अथ कदली ।

तत्र —

बालं फलं मधुरमल्पतया कषायं
पित्तापहं शिशिररुच्यमथापि नालम् ।
पुष्पं तदप्यनुगुणं क्रिमिहारि कन्दं
पर्णं च शूलशमनं कदळीभवं स्यात् ॥

किञ्च —

रम्भापक्कफलं कषायमधुरं बल्यं च शीतं तथा
पित्तास्रप्रविमर्दनं[2] गुरुतरं पथ्यं न मन्दानले ।

---

१. T_1; J_1. कफमेदालिना, Bh. कफमेदोऽनिला ।

२. J_1. पित्तं चास्रविमर्दनम् ।

सद्यः शुक्रविवृद्धिदं क्रिमिहरं तृष्णापहं कान्तिदं
दीप्ताग्नौ सुखदं कफामयहरं सन्तर्पणं जर्जरम् ॥

महारम्भाफलं शीतं तुष्टिपुष्टिकरं गुरु ।
रक्तपित्तहरं वृष्यं तीव्राग्नीनां प्रशस्यते ॥

महाकदळी ।

स्यात्काष्ठकदळी रुच्या रक्तपित्तहरा हिमा ।
गुरुर्मन्दाग्निजननी दुर्जरा मधुरा परा ॥

कष्टकेळी ।

सुवर्णमोचा मधुरा हिमा च बल्याऽशने दीपनकारिणी च ।
तृषापहा दाहविमोचनी च कफापहा वृष्यकरी गुरुश्च ॥

तथा —

क्षुद्रं रम्भाफलं शीतं स्वादुपाकरसं गुरु ।
पित्तप्रदरदाहघ्नं वृष्यं नात्यर्थदीपनम् ॥

सोनकेळी ।

गिरिकदळी हिममधुरा बलवीर्यविवृद्धिदायिनी रुचिरा ।
तृट्पित्तदाहशोषप्रशमनकरी दुर्जरा च गुरुः ॥

वेंनकदळी ।

कृष्णं रम्भाफलं रुच्यं कषायमधुरं तथा ।
मेहं पित्तं तृषां हन्ति बृंहणं वातलं लघु ॥

कौळकेळि ।

---

१. J_1. कफामयकरम् ।
२. All Mss. other than J_1 omit this name.
३. J_1. रुच्या ।
४. All Mss. other than J_1. omit this name.
५. All Mss. other than J_1. omit this name.

मुष्ककः कटुकोऽत्युष्णो रोचनः पाचनः सरः ।
प्लीहगुल्मोदरार्शोघ्नो द्विधा [illegible] ॥

मोखें ।

श्लेष्मान्तकः कटुहिमो मधुरः कषायः
स्वादुश्च पाचनकरः क्रिमिशूलहारी ।
आमास्रदोषमलशोषगुरुव्रणार्ति-
विस्फोटशान्तिकरणः कफहारणश्च ॥

तथा —

केश्यस्सतिक्तो रूक्षोष्णो मधुरस्तुवरः कटुः ।
विषवीसर्पविस्फोटव्रणपित्तकफप्रणुत् ॥

फलं तु मधुरं तिक्तं शीतलं वातलं लघु ।
कषायं कटुकं पाके अग्निपित्तकफास्रजित् ॥

तत् पक्कं मधुरं स्निग्धं श्लेष्मलं शीतलं गुरु ।
विष्टम्भि बृंहणं रूक्षं वातपित्तकफास्रजित् ॥

भोंकरें सेळवंटीं ।

भूकर्बुदारो मधुरः क्रिमिदोषनिवारणः ।
वातप्रकोपनः किञ्चिच्छीतलः स्वर्णमारकः ॥

गोधणी ।

अथ नारिकेळः ।

नारिकेळो गुरुस्स्निग्धः शीतः पित्तविनाशनः ।
अर्धपक्वस्तृषाशोषशमनो दुर्जरः परम् ॥

मधुरं मधुनारिकेळयुक्तं शिशिरं दाहतृषार्तिपित्तहारि ।
बलपुष्टिकरं च कान्तिमग्र्यां कुरुते वीर्यविवर्धनं च रुच्यम् ॥

किञ्च —

माध्वीकं नारिकेलीफलमतिमधुरं दुर्जरं जन्तुकारि
स्निग्धं वातातिसारश्रमशमनमथ ध्वंसनं वह्निदीप्तेः ।
आमश्लेष्मप्रकोपं [illegible] कुरुते चारु कान्तिं बलं च
स्थैर्यं देहस्य दत्ते घनमदनकलावर्धनं पित्तनाशि ॥

मोह कोङ्कणे प्रसिद्धः ।

कर्बूरं नारिकेळस्य स्निग्धं [illegible] च दुर्जरम् ।
दाहविष्टम्भदं रुच्यं [illegible]

खोबरें ।

[इति नारिकेळः ।]

पूगं गुरु हिमं रूक्षं [illegible] कफपित्तजित्[1] ।
मोहनं दीपनं रुच्यम् [illegible] ॥

आर्द्रं तद् गुर्वभिष्यन्दि वह्निदृष्टिहरं स्मृतम् ।
स्विन्नं दोषत्रयच्छेदि दृढमध्यं तदुत्तमम् ॥

पूगीफल ।

सिन्दोळं [illegible]
[illegible] तीव्रास्त्रपित्तनुत् ।
हृद्रोगेषु [illegible]
[illegible] सिन्दीफलम् ॥

सिन्दोळी ।

[illegible] ।
बल्या वृष्या च हृद्या च विशेषादुत्तती गुरुः ॥

उत्तती ।

---

१. J_1. कफपित्तहृत् ।

खर्जूरो रक्तपित्तं शमयति मधुरः स्वादुपाकेऽतिशीत-
स्तृष्णाशोषापहन्ता विषमम्रुजाश्वासहिध्मापनोदी ।
स्निग्धो वृष्यो बलासं जनयति सुतरां सेवितश्चाभिहन्ता
रुच्यो हृद्यो नितान्तं श्रमजनितरुजं हन्ति सन्तर्पणेन ॥

खर्जूर ।

दाहघ्नो मधुरोऽस्रपित्तशमनस्तृष्णातिशोषापहः
स्निग्धः श्वासकफश्रमोदयहरः सन्तर्पणः पुष्टिदः
वह्नेर्मान्द्यकरो गुरुर्विषहरो हृद्यश्च दत्ते बलं
स्निग्धो वीर्यविवर्धनश्च कथितः पिण्डाख्यखर्जूरकः ॥

पेंडखर्जूर ।

दाडिमं मधुरमम्लकषायं कासवातकफपित्तविनाशि ।
ग्राहि दीपनकरं च लघूष्णं शीतलं श्रमहरं रुचिदायि ॥

दाडिमं द्विविधमीरितमार्यैरम्लमेकमपरं मधुरं च ।
तत्र वातकफकारि किलाम्लं तापहारि मधुरं लघु पथ्यम् ॥

दाडिम ।

द्राक्षातिमधुराम्ला च शीतापित्तार्तिदाहजित् ।
मूत्ररोधहरा रुच्या वृष्या सन्तर्पणी परा ॥

द्राक्षे ।

गोस्तनी मधुरा शीता हृद्या च मदहारिणी ।
दाहमूर्च्छाज्वरश्वासतृष्णाहृल्लासनाशिनी ॥

गोस्तनी ।

---

१. J1. has this verse as follows

दाहघ्नी मधुरास्रपित्तशमनी तृष्णातिशोषापहा
स्निग्धाश्वासकफश्रमोदयहरा सन्तर्पणी पुष्टिदा ।
वह्नेर्मान्द्यकरी गुरुर्विषहरा हृद्या च दत्ते बलं
स्निग्धा वीर्यविवर्धिनी च कथिता पिण्डाख्यखर्जूरिका ॥

पिण्डखर्जूरी ।

२. J1. शीतपित्तादिदाहजित् P1. P2. शीतपित्तातिदाहजित् ।

३. J1. omits this verse.

अङ्गसा मधुराम्ला च रसाला रुचिकारिणी ।
शिशिरा श्वासहृल्लासनाशिनी जनवल्लभा ॥

द्वीपद्राक्षे ।

द्राक्षाबालफलं कटूष्णविषदं पित्तास्रकोपप्रदं
मध्यं चाम्लरसं दशान्तरगतं[1] रुच्यं च वह्निप्रदम् ।
पक्वं चेन्मधुरं तथाम्लसहितं तृष्णास्रपित्तापहं
पक्वं शुष्कतमं श्रमार्तिशमनं सन्तर्पणं पुष्टिदम् ॥

अपि च ।

शीता पित्तास्रदोषं दमयति[2] मधुरा स्निग्धपाकातिरुच्या
चक्षुष्या श्वासकासश्रमविषशमनी शोफतृष्णाज्वरघ्नी ।
दाहाध्मानभ्रमादीनपनयति परा तर्पणी पक्वशुष्का
द्राक्षा संक्षीणवीर्यानपि[3] मदनकलाकेलियुक्तान्[4] विधत्ते ॥

द्राक्षा[5], भव्यमिति नामान्तरम् ।

आमं[6] भूपनसं रुच्यं कफपित्तकरं गुरु ।
अजप्ररोचकं हृद्यं श्रमक्लमनिबर्हणम् ॥
पक्वं तु पित्तहृत् स्वादु रसमातपदोषनुत् ॥

अनानस ।

कर्मारकोऽम्ल उष्णश्च वान्तिहृत् पित्तकारकः ।
पक्वस्तु मधुराम्लस्स्यात् बलपुष्टिरुचिप्रदः ॥

कमरख ।

---

१. J. दशान्तरगतम् ।

२. Bh. शमयति ।

३. J_1. सुक्षीण ।

४. केलिवृष्यान् ।

५. द्राक्षागुणः ।

६. J_1. omits this verse; P_1, P_2. आमं तु कैतकं रुच्यं Bh; आमं तु कौतुकं रुच्यं ।

अमृतफलं लघु वृष्यं सुस्वादु शीतं हरेच्छोषान् ।
देशेषु मुद्गलानां बहुलं तदुपलभ्यते लोकैः ॥

अमृतफल ।

अथ बदराणि ।

बदरं मधुरं कषायमम्लं परिपक्वं मधुराम्लमुष्णमेव ।
कफकृत् पवनातिसाररक्तश्रमशोषार्तिविनाशनं च रुच्यम् ॥

इति साधारण्येन ।

राजबदरस्सुमधुरः शिशिरो दाहार्तिपित्तवातहरः ।
वृष्यश्च वीर्यवृद्धिं कुरुते शोषश्रमानपहरति ॥

रायबोरें ।

भूबदरी मधुराम्ला कफवातविकारहारिणी पथ्या ।
दीपनपाचनकर्त्री किञ्चित्पित्तास्रकारिणी रुच्या ॥

भूबदरी ।

लघुबदरं मधुराम्लं पक्वं कफवातनाशनं रुच्यम् ।
स्निग्धं च जन्तुकारकशोषार्तिपित्तार्तिदाहशोषघ्नम् ॥

क्षुद्रबदरम् ।

पत्रं तु बादरं लेपे ज्वरदाहविनाशनम् ।
त्वचा विस्फोटशमनी बीजं नेत्रामयापहम् ॥

बदरपत्रादिगुणाः ।

बीजपूरफलमम्लकटूष्णं श्वासकासशमनं पवनघ्नम् ।
कण्ठशोधनकरं लघु हृद्यं दीपनं च रुचिकृत्पचनं च ॥

किञ्च

बालं पित्तमरुत्कफप्रदमलं मध्यं च तादृग्विध-
पक्वं पूर्णकरं च हृद्यमथ तत् पुष्णाति पुष्टिं बलम् ।

J_1. अथ बदरगुणाः ।
T_2. श्रमान् हरति ।

शूलाजीर्णविबन्धमारुतकफश्वासातिमन्दाग्निजित्
कासारोचकशोफशान्तिदमिदं स्यान्मातुलुङ्गं सदा ॥

त्वक् तिक्ता दुर्जरा स्यात् क्रिमिकफपवनध्वंसिनी स्निग्धमुष्णं
मूलं पित्त(प्रकोप)प्रशमनमखिलारोचकघ्नं च गौल्यम् ।
वातार्तिं कण्ठदाहं जठरगदहरं केसरं दीप्यमम्लं
बीजं तिक्तं कफार्शःश्वयथुशमकरं बीजपूरस्य पथ्यम्[3] ॥

माहोलुङ्ग ।

अम्लः कटूष्णो वनबीजपूरो रुचिप्रदो वातविनाशनश्च ।
स्यादामदोषक्रिमिनाशकारी कफापहः श्वासनिषूदनश्च ॥

वनमाहोलुङ्ग ।

मधुकर्कटी तु मधुरा शिशिरा दाहनाशिनी ।
त्रिदोषशमनी रुच्या गुर्वी च गुरुदुर्जरा ॥

मधुकाकडी ।

नारङ्गं मधुरं चाम्लं गुरूष्णं चैव रोचनम् ।

नारङ्ग ।

वातामं क्रिमिशूलघ्नं बल्यं श्रमहरं परम् ।

बातम, उत्तरे प्रसिद्धम् ।

निम्बूफलं प्रथितमम्लरसं कटूष्णं
गुल्मामवातहरमग्निविवृद्धिकारि ।
चक्षुष्यमेतदथ कासकफार्तिकण्ठ-
विच्छर्दिहारि परिपक्वमतीव रुच्यम् ॥

निम्बू ।

जम्बीरस्य फलं रसेऽम्लमधुरं श्वासाग्रहं पित्तहन्
पथ्यं पाचनरोचनं बलकरं बह्निप्रवृद्धिप्रदम् ।

---

१. J_1. श्वासाग्निमन्दा ।
२. J_1. शोकशान्तिद ।
३. T_1. gives a note: हन्तीति शेषः in the margin.
४. J_1. वातामक्रिमि ...... परम् ॥ नारिङ्ग

पक्वं चेन्मधुरं कफार्तिशमनं पित्तास्रदोषापनुद्
वर्ण्यं वीर्यविवर्धनं च रुचिकृत् पुष्टिप्रदं तर्पणम् ॥

जम्बीर ।

मधुरो मधुजम्बीरः शिशिरः कफपित्तनुत् ।
शोषघ्नस्तर्पणो वृष्यः श्रमघ्नः पुष्टिकारकः ॥

साखरनिम्बू ।

अम्लवेतफलं चोष्णं तीक्ष्णं स्निग्धं च दीपनम् ।

बद्धमूलानपि व्याधीन् भिन्द्याद्वज्रं गिरीनिव ।
संशूलानाहविष्टम्भान् जयेद्वातकफामयान् ॥

अम्लवेतसमम्लं च तीक्ष्णोष्णं भेदनं लघु ।
दीपनं पाचनं हृद्यं कफपित्तास्रदूषणम् ॥

रूक्षं विण्मद्यदोषघ्नं हृद्रोगाध्मानशूलजित् ।
हिध्मानाहानिलश्वासकासशूलवमिप्रणुत् ॥

द्रवीभवत्यजामांसं मलवत्कं सितं भवेत् ।
चणकाम्लोपमं स्वादु साम्लं स्यादग्निदीपनम् ॥

अम्लवेतस ।

साराम्लमामवातघ्नं कफपित्तकरं गुरु ।

साराम्ल ।

चौरं स्वादु कषायाम्लं रूक्षं गुर्वास्यशोधनम् ।
विशदं रोचनं हृद्यं शीतलं ग्राहि वातलम् ॥[1]
छर्द्यसृक्कफपित्तघ्नं विष्टम्भाध्मानबन्धनुत् ।

चोरनिम्बू ।

कपित्था मधुराम्लश्च कषायस्तिक्तशीतलः ।
वृष्यः पित्तानिलं हन्ति संग्राही व्रणनाशनः ॥

---

१. P1, P2., वातलं गुरु । T2. ग्राहि बालकम् ।

किञ्च —

कपित्थमाममम्लोष्णं कण्ठघ्नं ग्राहि वातलम् ।
दोषत्रयहरं पक्कं मधुराम्लरसं गुरु ॥

कंवीठ ।

आमलकं कषायाम्लं मधुरं शीतलं लघु ।
दाहपित्तवमीमेहशोषघ्नं च रसायनम् ॥

आवला ।

काष्ठधात्रीफलं स्वादु कषायकटुकं तथा ।
शीतपित्तास्रदोषघ्नं पूर्वोक्तैरधिकं गुणैः ॥

काष्ठावला ।

प्राचीनामलकं रुच्यमुष्णं गुरु मलापहम् ।
वातघ्नं पित्तकफहृत् पक्कं तुवरपीलुवत् ॥

पाणीआवला ।

लवलीफलमस्रार्शःकफपित्तहरं गुरु ।
विशदं रोचनं रूक्षं स्वाद्वम्लतुवरं रसे ॥

रायआवला ।

चारः पित्तकफास्रघ्नः तत्फलं मधुरं गुरु ।
स्निग्धं सरं मरुत्पित्तदाहज्वरतृषापहम् ॥
प्रियालमज्जा मधुरो वृष्यः पित्तानिलापहः ।
हृद्योऽतिदुर्जरः स्निग्धो विष्टम्भी चामवर्धनः ॥

चारोळ्या ।

क्षीरिकायाः फलं वृष्यं बल्यं स्निग्धं हिमं गुरु ।
तृष्णामूर्च्छामदभ्रान्तिक्षयदोषत्रयास्रजित् ॥

खिरणी ।

---

१. P1. P2. प्रमीमेह ।
२. P1. बलवर्धनः ।

आम्रातकं कषायाम्लमामं हृत्कण्ठकर्षणम् ।
पक्वं तु मधुराम्लाख्यं स्निग्धं किञ्चित्कफापहम् ॥

आंबाडें ।

चिञ्चात्यम्ला भवेदामा पक्वा तु मधुराम्लिका ।
वातघ्नी पित्तदाहास्रकफदोषप्रकोपिनी ॥

तथा —

पक्वं तु मधुराम्लं स्याद् भेदि विष्टम्भवातजित् ।
पक्वचिञ्चाफलरसो मधुरोऽम्लो रुचिप्रदः ॥

शोफपाककरो लेपे[1] व्रणदोषविनाशनः ।
चिञ्चापत्रं तु शोफघ्नं रक्तदोषव्यथापहम् ॥

तस्य शुष्कत्वचः क्षारः शूलमन्दाग्निनाशनः ।

इति चिञ्चा ।

दीपनं गुरु सङ्ग्राहि स्निग्धं बैल्वं तु कोमलम् ।
तदेव पक्वं विज्ञेयं मधुरानुरसं गुरु ॥

कटुतिक्तकषायोष्णं संग्राहि च त्रिदोषजित् ।
काञ्जिके संस्थितं बिल्वमग्निसन्दीपनं परम् ॥

हृद्यं रुचिकरं प्रोक्तमामवातविनाशनम् ॥

बिल्वफल ।

सल्लकी[2] तिक्तमधुरा कषाया ग्राहिणी परा ।
कुष्ठास्रकफवातार्शोव्रणदोषार्तिनाशिनी ॥

सौलफल[3] ।

कार्कटं तु फलं रुच्यं कषायं दीपनं परम् ।
कफपित्तहरं ग्राहि चक्षुष्यं लघु शीतलम् ॥

काकडे ।

---

[1] J1: Bh लेपो ।
[2] P1. E1. सल्लकी. P2. मल्लकी ।
[3] J1. साइल ।

जम्बूः कषायमधुरा श्रमपित्तदाह-
कण्ठार्तिदोषशमनी क्रिमिदोषहन्त्री ।
श्वासातिसारकफकासविनाशिनी च
विष्टम्भदा त्वपि च रोचनपाचनी च ॥

जांबूळ ।

विकण्टकः कषायः स्यात् कटुरूक्षो रुचिप्रदः ।
दीपनः कफहारी च वस्त्ररङ्गविधायकः ॥

हंसीफल, बारतोंडे इति नामान्तरम् ।

स्वादुपाक्यार्द्रमरिचं वातहृत्कफकृद् गुरु ।

आर्द्रमरीच ।

करीरः कटुकस्तीक्ष्णः छ्युष्णो भेदनो जयेत् ।
दुर्नामकफवातामगरशोफक्रिमिव्रणान् ॥

तस्य पुष्पं तु तुवरं वातकृत्कफपित्तजित् ।
फलं तिक्तं कषायोष्णं कटुकं रसपाकयोः ॥

विकारि मधुरं रूक्षं संग्राहि कफपित्तजित् ।

नेपतीं ।

फांपटस्य फलं तिक्तं श्लेष्मलं क्रिमिनाशनम् ।
पित्तलं[1] गुरु विष्टम्भि रुच्यं चोष्णं परं स्मृतम् ॥

फांवेंट ।

जीवन्तीफलमत्यर्थं मधुरं बृंहणं गुरु ।

दोडी ।

एरण्डफलमत्युष्णं गुल्मशूलानिलापहम् ।
यकृत्प्लीहोदरार्शोघ्नं कटुकं दीपनं परम् ॥

एरण्डफल ।

---

१. T_2. omits this line.

दृढं गुरु सरं चाम्लमामं तद्रक्तपित्तलम् ।
उष्णं पक्वं तु मधुरं शीतपित्तानिलापहम् ॥

तूत ।

कर्कटं तुवरं साम्लं गुरूष्णं रक्तपित्तलम् ।
सरं वातहरं श्लेष्महृत्पक्वं नास्रपित्तलम् ॥

मृगलेण्डिक ।

अथ हरीतकीप्रकरणम् ।

तोदनं लघु संग्राहि साम्लोष्णं वह्निपित्तकृत् ।
स्निग्धं पक्वं तु मधुरं कषायं कफवातजित् ॥

तोरणें ।

विजया रोहिणी चैव पूतना चामृताभया ।
जीवन्ती चेतकी चैव नाम्ना सप्तविधा स्मृता ॥
अलाबुनाभिर्विजया सुवृत्ता रोहिणी स्मृता ।
स्वल्पत्वक् पूतना ज्ञेया स्थूलान्या साम्रृता मता ।
पञ्चास्रा चाभया ज्ञेया जीवन्ती स्वर्णवर्णभाक् ॥
त्र्यस्रां तु चेतकीं विद्यादित्यासां रूपलक्षणम् ।
विन्ध्याद्रौ विजया हिमाचलभवा स्याच्चेतकी पूतना
सिन्धौ स्यादथ रोहिणी तु विजया जाता प्रतिस्थानके ।
चम्पायाममृताभया च जनिता देशे सुराष्ट्राह्वये
जीवन्तीति हरीतकी निगदिता सप्तप्रभेदा बुधैः ॥
सर्वप्रयोगे विजया च रोहिणी क्षतेषु लेपेषु तु पूतनोदिता ।
विरेचने स्यादमृता गुणाधिका जीवन्तिका स्यादिह जीर्णरोगजित् ॥

1. Tr, Bh, P1, P2. प्रतिष्ठानके ।

स्याच्चेतकी सर्वरुजापहारिका नेत्रामयघ्नीमभयां वदन्ति ।
इत्थं यथायोगमियं प्रयोजिता ज्ञेया गुणाढ्या न कदाचिदन्यथा ॥

चेतकी च धृता हस्ते यावत्तिष्ठति देहिनः ।
तावद्विरिच्यते वेगात्प्रभावान्नात्र संशयः ॥

सप्तानामपि जातीनां प्रधानं विजया स्मृता ।
सुखप्रयोगसुलभा सर्वव्याधिषु शस्यते ॥

क्षिप्ताप्सु निमज्जति या सा ज्ञेया गुणवती भिषग्वर्यैः ।
कालयोगात्स्वयं पक्वा निपतेद्या महीतले ।

नवा स्निग्धायता वृत्ता गुर्वी क्षिप्ता तथाम्भसि ।
निमज्जेद्या तथैकस्मिन् फले चैव द्विकर्षता ॥

सर्वदा गुणकृत्सा तु ततोऽन्या तु विवर्जिता ।
जन्तुदिग्धां दावदग्धां जले पङ्के स्थितां पुनः ॥

ऊखरे चास्थितां भिन्नां वर्जयेत्तु हरीतकीम् ।
स्वाद्वम्लभावात् पवनं कटुतिक्ततया कफम् ॥

कषायमधुरत्वाच्च पित्तं हन्ति हरीतकी ।
मज्जत्वक्स्नायुमांसास्थिस्थिताः पञ्चामयोद्भवाः ॥

स्वादुकट्वम्लतिक्ताख्याः कषायाः क्रमशो रसाः ।
पथ्यो मज्जा च चक्षुष्यो वातपित्तहरो गुरुः ॥

हरति प्रसभं व्याधीन् भूयस्तकति यद्वपुः ।
हरीतकीति सा प्रोक्ता तकतिर्दीप्तिवाचकः ॥

हरीतकी तु तृष्णायां हनुस्तम्भे गलग्रहे ।
शोषे नवज्वरे क्षीणे गुर्विण्यां नैव शस्यते ॥

---

१. P1; P2; T2. दोषे नवज्वरे T2. Gives another reading also. शोषे नवज्वरे इति केचित् ॥

हिमाद्रिजायाश्च हिमाद्रिजाया गुणान् समग्रान् यदि वेद वेदः।
धन्वन्तरिर्यत्र तरिर्न देवो भवे भवेद् भूरिभवो भवोऽपि ॥

गुणान्तराणि ग्रन्थान्तरतोऽवधेयानि ।

इति हरीतकीप्रकरणम् ।

अक्षं कषायं मधुरं पाके पित्तकफापहम् ।
उष्णवीर्यं हिमस्पर्शं केश्यं वैस्वर्यजन्तुजित् ॥
चक्षुष्यं भेदनं रूक्षं लघु कासविनाशनम् ।
अक्षमज्जा मदकरः कफमारुतनाशनः ॥

व्याहडे ।

आक्षोटकं सरं स्निग्धं मधुरं रसपाकयोः ।
गुरूष्णं बृंहणं वृष्यं बल्यं विष्टम्भि रोचनम् ॥
हृद्यं क्षयास्रपवनदाहघ्नं रक्तपित्तलम् ।

अकरोटें ।

वाताम उष्णस्सुस्निग्धो वातघ्नश्शुक्रकृद् गुरुः ।
वातामम्ज्जा मधुरो वृष्यः पित्तानिलापहः ॥
स्निग्धोऽम्लककफकृच्चेष्टो रक्तपित्तविकारिणाम् ।

वदाम ।

सेवं समीरपित्तघ्नं बृंहणं कफकृद् गुरु ।
रसे पाके च मधुरं शिशिरं रुचिशुक्रकृत् ॥

सेव ।

फलं तालस्य मधुरं गुरु स्निग्धं हिमं सरम् ।
विष्टम्भि बृंहणं वृष्यं तर्पणं कफमांसकृत् ॥

सरं विष्टम्भीति विशेषणद्वयं संग्रहणीकरत्वं बोधयति ।

बीजं स्वादु रसे पाके मूत्रलं वातपित्तजित् ॥
पक्वं तालफलं पित्तं श्लेष्मरक्तविवर्धनम् ।
दुर्जरं बहुमूत्रं च तन्द्राभिष्यन्दशुक्रलम् ।

---

१. J1, Bh. omit सरं ... ... बोधयति ।

तालमज्जा तु तरुणः किञ्चिन्मदकरो लघुः ।
श्लेष्मलो वातपित्तघ्नः सस्नेहमधुरस्सरः ॥

तालजं तरुणतोयमतीव प्राणिनां मदविकारकरं तु ।
अम्लभावमुपयाति यदा तत्पित्तकृत्पवनदोषहरं च ॥

तालगुणाः ।

सीताफलं सुमधुरं शीतलं पित्तनाशनम् ।
सुपक्वं रुचिकृद्वाते हितं न कफकृत्परम् ॥

सीताफलम् ।

अथाम्रप्रकरणम् ।

आम्रः कषायाम्लरसः सुगन्धिः कण्ठामयघ्नोष्णकरश्च बालः ।
पित्तप्रकोपानिलरक्तदोषप्रदः कटुत्वादरुचिप्रदश्च[1] ॥

बालाम्बा ।

अपिच —

बालं पित्तानिलकफहरं तच्च बद्धास्थि तादृक्
पक्वं दोषत्रितयशमनं सुष्ठु पुष्टिप्रदं च ।
दत्ते धातुप्रचयमधिकं तर्पणं कान्तिकारि
ख्यातं तृष्णाप्रशमनमथो साहकारं फलं स्यात् ॥

ते च त्रिविधाः । राजाम्रमहाराजाम्ररसाम्लभेदात् ।

राजाम्राः कोमलास्सर्वे कट्वम्लाः पित्तदाहकाः ।
सुपक्वास्स्वादुमाधुर्यपुष्टिवीर्यबलप्रदाः ॥

तत्राम्रेषु त्रिषु प्रोक्तं साम्यमेव रसोच्चयात् ।
गुणाधिक्यं तु विज्ञेयं पर्यायादुत्तरोत्तरम् ॥

किञ्च —

बालं राजफलं कफास्रपवनश्वासातिपित्तप्रदं
मध्यं तादृशमेव दोषबहुलं भूयः कषायाम्लकम् ।

1, P_1. कटुत्वाच्च रुचिप्रदश्च । T_2, P_1, P_2. add उष्णकरः दाहकृत् ।

पक्कं चेन्मधुरं त्रिदोषशमनं तृष्णाविदाहश्रम-
श्वासारोचकमोचकं गुरु हिमं वृष्यं च चूताह्वयम् ॥

आम्रत्वचा कषाया च मूलं सौगन्धि तादृशम् ।
रुच्यं सङ्ग्राहि शिशिरं पुष्पं तु रुचिदीपनम् ॥

अतिसारहरं पित्तप्रमेहकफनुत् परम् ।
असृग्दुष्टिहरं शीतं रुचिकृद् ग्राहि शीतलम् ॥

आम्रमामं त्वचाहीनमातपेऽतीव शोषितम् ।
अम्लं स्वादु कषायं स्याद् भेदनं कफवातजित् ॥

पक्कं तु मधुरं वृष्यं स्निग्धं गुरु बलप्रदम् ।
गुरु वातहरं हृद्यं वर्ण्यं शीतमपित्तलम् ॥

कषायानुरसं वह्निश्लेष्मशुक्रविवर्धनम् ।
तदेव वृक्षसंपक्कं गुरु वातहरं परम् ॥

मधुराम्लरसं किञ्चिद् भवेत्पित्तप्रकोपनम् ।
आम्रं कृत्रिमपक्कं यत् तद्भवेत्पित्तनाशनम् ।

रसस्याम्लस्य हानेश्च माधुर्याच्च विशेषतः ।
चूषितं तत्परं रुच्यं बलवीर्यकरं लघु ॥

शीतलं शीघ्रपाकि स्याद् वातपित्तहरं परम् ।
तद्रसो गालितो बल्यो गुरुर्वातहरस्सरः ॥

अहृद्यस्तर्पणोऽतीव बृंहणः कफवर्धनः ।
तस्य खण्डं गुरु परं रोचनं चिरपाकि च ॥

मधुरं बृंहणं बल्यं शीतलं वातनाशनम् ।

तथा—

वातपित्तहरं रुच्यं बृंहणं बलवर्धनम् ।
वृष्यं वर्णकरं स्वादु दुग्धयुग्गुरु शीतलम् ॥

मन्दानलत्वं विषमज्वरं च रक्तामयं बद्धगुदोदरं च ।
आम्रातियोगो नयनामयं च करोति तस्मादति तानि नाद्यात् ॥

पक्कस्य सहकारस्य कटविस्तारितो रसः ।
घर्मशुष्को मुहुर्दत्त आम्रातक इति स्मृतः ॥

आम्रावर्तस्तृषाच्छर्दिवातपित्तहरस्स्मृतः ।
रुच्यस्सूर्यांशुभिः पाकाल्लघुश्च स हि कीर्तितः ॥

आम्रपोळी ।

आम्रबीजं कषायं स्याच्छर्द्यतीसारनाशनम् ।
ईषदम्लं च मधुरं तथा हृदयदाहनुत् ॥

आम्रस्य पल्लवं रुच्यं कफपित्तविनाशनम् ।

इत्याम्रप्रकरणम् ॥

कोशाम्रमम्लमनिलापहरं कफार्ति-
पित्तप्रदं गुरु विदाहि विशोफकारि ।
पक्वं भवेन्मधुरमीषदपारमम्लं
कण्डूतियुक् च रुचिदीपनपुष्टिबल्यम् ॥

कोशाम्र, आँबसोल ।

पिण्डारं शीतलं बल्यं पित्तघ्नं रुचिकारकम् ।
पाके लघु विशेषेण विषशान्तिकरं स्मृतम् ॥

पिण्डारें ।

वातकुंभफलं ग्राहि कफवातप्रकोपनम् ।
तदेव पक्वं मधुरं पित्तघ्नं रोचनं गुरु ॥

पोपया ।

अथ साधारण्येन फलगुणाः —

फलेषु परिपक्वं यद् गुणवत्तदुदाहृतम् ।
बिल्वादन्यत्र विज्ञेयमामं तद्धि गुणाधिकम् ॥

---

१. T2. रुच्यः शीतांशुभिः ।

२. T1., J1. omit this name, P1. P2. आम्मोल ।

३. J1. omits this verse.

फलतुल्यगुणं सर्वं मज्जानमपि निर्दिशेत् ।
फलं हिमादिदुर्वातव्याळकीटादिदूषितम् ॥
अकालजं कुभूजं च पाकातीतं न भक्षयेत् ॥

इति फलवर्गः ॥

अथ काण्डीरः ।

काण्डीरः कटुतिक्तोष्णः सरो दृष्टिव्रणार्तिनुत् ।
लूतगुल्मोदरप्लीहशूलमन्दाग्निनाशनः ॥

काण्डवेलि ।

रुच्यं रूक्षं ग्राहि वृष्यं वातलं वह्निसादनम् ।
ईषत्कषायं स्वादुस्रपित्तप्रदरमेहजित् ॥
प्रोक्तं रम्भागर्भकाण्डं श्लेष्मलं वह्निसादनम्[१] ।

बालदण्ड ।

तीक्ष्णोष्णं सार्षपं नाळं वातश्लेष्मव्रणापहम् ।
कटु क्रिमिहरं कण्डूकुष्ठघ्नं रुचिकारकम् ॥

सर्षपनाळ ।

सर्वे संस्वेदजाश्शीताः दोषलाः[२] पिच्छलाश्च ते ।
गुरवश्छर्द्यतीसारज्वरश्लेष्मामयप्रदाः ॥
भृङ्गच्छल्ली कटूष्णा च तिक्ता रोचनदीपनी ।

भोवरसालि ।

अथ पुष्पाणि ।

निहन्याद्बिल्वजं पुष्पमतीसारं तृषां वमिम् ।

बिल्वपुष्पम् ।

---

१. P2. वातघ्नं ।
२. P1. पित्तलाः ।

श्रीपर्णीकुसुमं शीतं तिक्तं सङ्ग्राहि वातलम् ।
कषायं मधुरं पाके पित्तास्रासृग्दरापहम्[१] ॥

श्रीपर्णीपुष्पम् ।

पाटलाकुसुमं हृद्यं कषायमधुरं हिमम् ।
हिध्माकफातिसारघ्नं शोषघ्नं वारिवासनम् ॥

पाटलीपुष्पे ।

निर्गुण्डिपुष्पं तिक्तोष्णं क्रिमिवातकफापहम् ।
गुल्मप्लीहारुचिं कुष्ठं कण्डूं शोफं जयेत्कटु ॥

निर्गुण्डीपुष्पे ।

पुष्पमाखुविषं हन्यात् कपित्थस्य विशेषतः ।

कावठफूल ।

माधूकं मधुरं शीतमहृद्यं बृंहणं गुरु ॥

माधूकपुष्प ।

शाल्मलीपुष्पशाकं तु घृतसैन्धवसाधितम् ।
प्रदरं नाशयत्याशु दुस्साध्यं च न संशयः ॥

रसे पाके च मधुरं कषायं शीतलं गुरु ।
कफपित्तास्रजिद् ग्राहि वातलं च प्रकीर्तितम् ॥

शाल्मलीपुष्प ।

इति पुष्पाणि ।

अथ कवकम् ।

भूस्फोटं कवकं छत्रं भूमिच्छत्रं शिलान्ध्रकम् ।
क्षितिगोमयकाष्ठेषु वृक्षादिषु च तद्भवेत् ॥

श्रेष्ठाश्शुचिस्थलीकाष्ठवंशगोत्रजसम्भवाः ।
नातिदोषकरास्ते स्युः शेषास्तेभ्यो विगर्हिताः ॥

भूकन्दस्त्वतिदोषलं इति वाग्भटः । भूकन्दः भूस्फोटः कवक इति यावत् ।

इति कवकानि ॥

---

१. P1. P2. सृग्ज्वरापहम् ।

अथ हारीतप्रकरणम् ।

तत्र —

रुच्यं चूतफलोद्भूतं हारीतं वातजिद् गुरु ।
पित्तश्लेष्मकरं वह्निमान्द्यकारि विकारि च ॥

आम्रहरीतकम् ।

स्थौल्यकान्तिकरं बैम्बं हरितं वातपित्तजित् ।

तोण्डल्याचें ।

हरितं मूलकोद्भूतं लघूष्णं स्वादु पाकतः ॥
गुल्मशूलक्षयहरं रुच्यं दोषहरं परम् ।

मूलकहरित ।

रुच्यग्निकृत् क्रिमिश्लेष्मकुष्ठजित्कारवेलकम् ॥

कारल्यांचे ।

रम्भाकाण्डकृतं दाहपित्तास्रघ्नं कफप्रदम् ।
कषायकटुतिक्तोष्णं रूक्षं गुर्वग्निसादनम् ॥
वातघ्नं च .... ।

रम्भाकाण्डजम् ।

रुच्यं सुगन्धं कैडर्यपत्रजं सर्वदोषनुत् ।

कृष्णनिम्बस्य ।

शृङ्गवेरं सलवणं स्तम्भशोफानिलापहम् ।
जिह्वाजाड्यहरं वृष्यं रोचनं दीपनं लघु ॥
जम्बीराक्तं सलवणं हरितं शृङ्गवेरजम् ।
रुच्यं श्लेष्मानिलप्लीहकण्ठरोगहरं परम् ॥
आर्द्रकं सगुडं बल्यं वातश्लेष्मघ्नमग्निदम् ।
आर्द्रचिञ्चाफलैर्युक्तं दीपनं कफकोपनम् ॥

बालार्द्रकस्य ।

शृङ्गबेरं त्रिदोषघ्नं शोफगुल्मक्षयापहम् ।
शूलानाहार्शसां पथ्यं वृष्यं बल्यं रुचिप्रदम् ॥

प्रौढार्द्रकस्य ।

गजकर्णीकन्दभवं तीक्ष्णोष्णं शीतिकापहम् ।
कटुकं कफवातघ्नं विषश्वीसर्पकुष्ठनुत् ।
प्रशस्यते पाण्डुशोफक्रिम्यानाहव्रणार्शसाम् ॥

गजकर्णीभवम् ।

कूश्माण्डखण्डसम्भूतं सूक्ष्मं हरितकं जयेत् ।
वातपित्तामयान् सर्वान् पीनसघ्नं रुचिप्रदम् ॥

कूश्माण्डजम् ।

असिशिम्बेश्च फलकं कोमलं सूक्ष्मखण्डितम् ।
अग्निमान्द्यकरं किञ्चिद् वातघ्नं हरितं कृतम् ॥

खराशिंबीकृतम् ।

वृन्ताकं खण्डितं सूक्ष्मं शृङ्गबेराम्लमिश्रितम् ।
भावितं हिङ्गुमरिचैः पटुयुग्वातदोषनुत् ॥

वृन्ताकस्य ।

कफहरमरुचिघ्नं बालवृन्ताकजातं
क्षयभवविकृतिघ्नं पित्तजिच्छर्कराढ्यम् ।

बालवृन्ताकस्य ।

माकन्दिकायाश्शकलैस्सुसूक्ष्मै-
श्श्लक्ष्णैस्सुसम्भारसुसंयुतैश्च ।
जयेदवश्यं कफजान् विकारान्
मान्द्यं कृशानोरतिमारुतं च ॥

माइणीमूलजम् ।

पारेवतफलैः पक्वैः कृतं हरितकं बलम् ।
करोति दीपयत्यग्निं सुसम्भारं रुचिप्रदम् ॥

उत्ततीभवम् ।

तोयमागधिकोद्भूतं हरितं नीरसं कटु ।
तृष्णाग्निजननं सातिसारश्लेष्मविनाशनम् ॥

जलपिंपलीभवम् ।

कदलीफलसम्भूतच्छल्लिभिः खण्डशः कृतैः ।
सूक्ष्मं हरितकं सर्वसम्भारैर्वातपित्तजित् ॥

कादळछल्लीजम् ।

सारिबाहरितमूलखण्डितै-
निर्मितं हरितकं समीरणम् ।
हन्ति सर्वकफजान् महागदान्
पीतमत्यनिलवृद्धिकारणम् ॥

वनमाइणमूलजम् ।

त्रपुसाज्जातहरितं नानाविधकफामयान् ।
करोति कृच्छ्रदोषार्तिं सम्भारसहितं जयेत् ॥

सर्ववालुकानाम् ।

महाबदरसम्भूतं साम्लं हरितकं जयेत् ।
मन्दाग्निं वातरोगं च शिरोरोगैककारणम् ॥

महाबदरजम् ।

हरीतकं परं हृद्यं स्वादु कोशातकीभवम् ।
फलोर्ध्वदंष्ट्रसम्भूतनिःशेषव्याधिदोषजित् ॥

दोडक्याचें ।

पथ्यं पटोलहरितं क्षाराम्ललवणान्वितम् ।
कफपित्तहरं रुच्यं किञ्चिद्गुरु समीरजित् ॥

पटोलभवम् ।

इति हरितप्रकरणम् ॥

अथोपदंशाः ।

तत्र —

स्वाद्वम्लं विशदं हृद्यं तीक्ष्णोष्णं भक्तरोचनम् ।
स्निग्धं सुगन्धं नारङ्गं बल्यं श्लेष्मानिलक्रिमीन् ॥

जयेदरुचिसप्लीहश्रमान् गुर्वग्निकृत्सरम् ।

नारङ्गम् ।

जाम्बीरं स्यादम्लतीक्ष्णं सुगन्धं दन्तहर्षणम् ।
रोचनं दीपनं भक्तपाचनं मुखशोधनम् ॥

तृष्णाशूलकफक्लेशच्छर्दिश्वासक्रिमिप्रणुत् ।
वातश्लेष्मविबन्धघ्नं वर्ण्यं बलकरं परम् ॥

जाम्बीरम् ।

मधुरो मधुजम्बीरः शिशिरः कफपित्तजित् ॥
पुष्टिकृत्तर्पणो वृष्यः ¹श्रमतृड्दाहदोषजित् ॥

मधुजम्बीरभवम् ।

अम्लं कटूष्णं निम्बूकं गुल्मश्लेष्मामवातजित् ।
वर्ण्यं रुच्यग्निकृत्पक्वं कण्ठरुक्छर्दिकासजित् ॥

बालं त्रिदोषास्रकरं मध्यं तादृग्विधं भवेत् ।

निम्बू ।

त्वक् तिक्ता कटुका स्निग्धा मातुलुङ्गस्य वातजित् ।
श्लेष्मघ्नी क्रिमिजिद् गुर्वी देहे सौगन्ध्यकारिणी ॥

बृंहणं मधुरं मांसं वातपित्तहरं गुरु ।
शीतलं श्लेष्मलं वातश्रमतृड्दाहनाशनम् ॥

लघु तत्केसरं कासश्वासहिध्मामदात्ययान् ।
हन्ति शोफानिलश्लेष्मविबन्धच्छर्द्यरोचकान् ॥

गुल्मोदरार्शश्शूलानि मन्दाग्नित्वं च नाशयेत् ।

महालुङ्ग ।

सहकारफलं बालं कषायाम्लं कफप्रणुत् ।
वातापित्तहरं रूक्षं पीनसारुचिकृद् गुरु ॥

बालाम्र ।

1. P1. श्रम ...... मोहजित् ।

क्षुद्राम्रं बालमम्लोष्णं कटु पाके समीरजित् ।
कफपित्तहरं रुच्यं कटूष्णं रक्तशोषणम् ॥

क्षुद्राम्रम् ।

लवणाम्रफलं रुच्यं दीपनं वातनाशनम् ।
श्रमक्लमहरं हृद्यं मदमूर्च्छाप्रलापजित् ॥

लवणाम्रफलम् ।

माविकाम्ला कषायोष्णा कण्ठ्या वातबलासजित् ।
रुच्याग्निदीपनी वर्ण्या व्रणे कण्ठामये हिता ॥

आवाडें ।

हृद्यं तिक्तं ज्वरश्वासकासकण्डूतिकुष्ठजित् ।
कफपित्तारुचीन् हन्ति वातलं कटुकीफलम् ॥

सोंडेकाई ।

पित्तलं गुरु विष्टम्भि पक्वं कटुकिकाफलम् ।

पक्वसोंडेकाई ।

अलर्कस्तिक्ततीक्ष्णोष्णः शोफानिलकफक्रिमीन् ।
प्लीहगुल्मश्वासकासकण्डूदुर्नामपीनसान् ॥
हिक्काऽरुच्यान्त्रशूलार्शोमदोल्वणविषान् जयेत् ।

अलर्कः मूलसोंडेकाई । गोरखिरिंगणीति महाराष्ट्रः ।

अक्षीयस्य फलं तिक्तं कषायं कफवातजित् ।
वीसर्पव्रणगुल्मामरक्तातीसारमेहजित् ॥

व्याहडे ।

कषायतिक्तं कतकं फलं शीतं सरं लघु ।
पित्तास्रमेहतृट्शोषविषवाताक्षिरोगजित् ॥
पक्वं तु कतकं तिक्तकषायं स्वादु पिच्छलम् ।
चक्षुष्यं दीपनं श्लेष्मपित्ततृड्विषमेहजित् ॥

चिलबीज ।

---

१. P1. P2. अक्षीर.

बालं बैल्वं लघु ग्राहि स्निग्धं तिक्तं कषायकम् ।
वातश्लेष्मज्वरच्छर्दिहिध्मातीसारगुल्मजित् ॥

तीक्ष्णं पित्तकरं तत्र पक्वं तत्[1] स्वादु पिच्छलम् ।
दुर्जरं दोषलं ग्राहि स्निग्धोष्णं पूतिमारुतम् ।

बेल।

धात्री पथ्या समगुणा कषायाम्ला रसायनम् ।
मधुरानुरसा शीता केश्या वृष्या त्रिदोषहा ॥

रक्तास्रपित्तदृग्दाहहृत्कण्ठ्या त्वक्प्रसादिनी ।
विबन्धाध्मानविष्टम्भवान्तिश्रमहरा[2] सरा ॥

निहन्याद् वातमम्लत्वात् पित्तं मधुरपाकतः ।
कफं रूक्षकषायत्वात् सर्वेभ्योऽप्यधिका च सा ॥

आवळें।

कषायतिक्तं रोचिष्णु सुगन्धि गुरु शीतलम् ।
श्लेष्मघ्नं पित्तहृद्रुच्यं कोमलं सल्लकीफलम् ॥

सालफळें।

तिक्तं कटूष्णं पैफणं[3] दीपनं कफवातजित् ।
हन्ति गुल्मं क्रिमीन् शूलमर्शः कोष्ठामयव्रणान् ॥

फांपटें।

श्लेष्मातकफलं स्वादु कटुकं गुरु पिच्छलम् ।
वातघ्नं श्लेष्मलं कण्ठ्यं केश्यं वर्ण्यं विषापहम् ॥

महाशेलुफलं तद्वद् दीपनं श्लेष्मवातजित् ।
पित्तकृच्छ्लेष्मलं रुच्यं वृष्यं कोष्ठक्रिमिप्रणुत् ॥

भोंकरें।

---

१. T_2. तत्साधु पिच्छलम्.

२. P_1. भ्रम.

३. P_1. फफणं. T_2. पफणं.

पाके रसे कटुस्तिक्तः कषायो रक्तदूषणः ।
रूक्षो रुच्यः श्लेष्मक्रिमीन् हन्ति वंशकरीरकः ॥

वंशांकुर ।

शीता तिक्ता कटुस्स्वाद्वी रुच्या ग्राह्यल्पवातकृत् ।
माकन्दवक्ष्यांग्निकृद्बल्या रक्तपित्तविसर्पजित् ॥

तृट्कफारुचिपित्तघ्नी शीता त्वेषा गुणाधिका ।

मायणीमूल ।

तिक्ता कटूष्णा भ्रमरी रोचनी दीपनी लघुः ॥

भौंवरिसालि ।

इत्युपदंशाः ।

अथ कर्चर्यः ।

चिर्भिटस्य फलं शुष्कं स्नेहभृष्टं कटूत्कटम् ।
अत्यम्बुपानदोषघ्नं सुगन्धि रुचिकृल्लघु ॥

चिभट ।

कासराख्यफलं शुष्कं भृष्टं वा पक्वमेव वा ।
दीपनं रोचनं तिक्तं कट्वम्लं पित्तलं विदुः ॥

कढोंची ।

कारवल्लीशुष्कफलं कासघ्नं वेध्मवर्त्मजित् ।

कारवल्ली ।

बृहतीद्वयसम्भूतं फलं शुष्कं सुपाचितम् ।
भृष्टं वाग्निकरं वातपित्तकं कफवातजित् ॥

डोरली । रिङ्गणी

शुष्कवार्ताकफलजा तैलभृष्टा रुचिप्रदा ।

वार्ताकफलजा ।

---

१. P1. P2. कटूष्णं.
२. T1 वर्ष्मवृद्धिजित् ।

शमीफलं तु संशुष्कं वातघ्नं शूलगुल्मजित् ॥

शमीच्याशेंगा ।

श्वेतारिमेदसम्भूतं फलं शुष्कं प्रमेहजित् ।

हिंवराच्या,शेंगा ।

परिशुष्कं सर्वशाकं कार्श्यविष्टम्भवातकृत् ।

सर्वशुष्कशाकगुणाः ।

इति कर्चरीप्रकरणम् ।

अथ सम्भाराः ।

तत्र सर्षपगुणाः शिम्बीधान्येषूक्ताः ।

एला तिक्तोष्णकटुका लघ्वी वातकफापहा ।
श्वासाङ्गमर्दहृल्लासमूत्रकृच्छ्रविषप्रणुत् ॥

मुखवैरस्यजिद् वृष्या हृद्या गर्भविरोधिनी ।
दीपनी पाचनी मेध्या व्रणार्शःकण्डुकासजित् ॥

एला ।

यवनी कटुतिक्तोष्णा वातश्लेष्मद्विजामयान् ।
हन्ति गूल्मारुची शूलं दीपयत्याशु चानलम् ॥

वोंवा ।

जीरकं कटुकं रुच्यं दीपनं पाचनं लघु ।
सुगन्धि मेध्यं श्लेष्मघ्नमुष्णं छर्द्यतिसारजित् ॥
गुल्मशूलोदराध्मानक्रिमिदन्तामयापहम् ।

जीरें ।

हिङ्गु वातकफानाहशूलघ्नं पित्तकोपनम् ।
कटुपाकं सरं रूक्षं प्लीहानाहान्त्रवृद्धिजित् ॥

हिङ्गु ।

शताह्वा कटुका स्निग्धा तिक्ता श्लेष्मातिसारनुत् ।
ज्वरनेत्रव्रणघ्नी च वस्तिकर्माणि शस्यते ॥

थोरसेउपा ।

शुण्ठिः कटूष्णा तिक्ता च कफशोफानिलापहा ।
शूलबन्धोदरानाहश्वासश्लीपदहारिणी ॥

शुण्ठी ।

मरीचं कटुतिक्तोष्णं लघु श्लेष्मविनाशनम् ।
समीरक्रिमिहृद्रोगहरं च रुचिकारकम् ॥

मरीच ।

मरीचं क्षुपजं रुच्यं दोषलं सर्वरोगकृत् ।
विशेषतः प्रमेहार्शोविकारेषु न शस्यते ॥

बृहन्मरीचं क्षुपजं ततोऽप्यल्पान्तरं गुणैः ।

मिरसेङ्गा ।

श्लेष्मला स्वादुशीतार्द्रा गुर्वी स्निग्धा च पिप्पली ।
सा शुष्का विपरीतातः स्निग्धा वृष्या रसे कटुः ॥
स्वादुपाकानिलश्लेष्मकासश्वासापहा परा ॥

पिंपली ।

सैन्धवं लवणं वृष्यं चक्षुष्यं वह्निदीपनम् ।
त्रिदोषशमनं पूतं व्रणदोषविकारनुत् ॥

सैन्धवं द्विविधं प्रोक्तं सितरक्तविभेदतः ।
रसवीर्यविपाकेषु गुणाढ्यं तु सितं शिवम् ॥

सैन्धव ।

गाढादिलवणं शुभ्रं पृथ्वीजं गढदेशजम् ॥
गढोत्थं च महारम्भं साभरं साभरोद्भवम् ।

गाढोत्थं लवणं तूष्णमीषदम्लं मलापहम् ।
दीपनं कफवातघ्नमर्शोघ्नं कोष्ठशोधनम् ॥
साभरं संभरदेशे प्रसिद्धम् ।

गाढलवणं ।

सामुद्रं लघु हृद्यं च पलितास्रासृपित्तदम् ।
विदाहि कफवातघ्नं दीपनं रुचिकृत् परम् ॥

सामुद्रलवणम् ।

द्रोणेयं लवणं पाके नात्युष्णमविदाहि च ।
भेदनं स्निग्धमीषच्च शूलघ्नं चाम्लपित्तलम् ॥

डोणींचें लवण ।

औखरं च कटु क्षारं तिक्तं वातकफापहम् ।
विदाहि पित्तकृद्ग्राहि मूत्रसंशोषकारि च ॥

आटुंकलवण ।

रोमकं तीक्ष्णमत्युष्णं कटु तिक्तं च दीपनम् ।
दाहशोषकरं ग्राहि पित्तकोपकरं परम् ॥

वाफे सुर्कोल लवण ।

इति लवणानि ।

[1]त्वचं तु कटुकं शीतकफकासविनाशनम् ।
शूलामशमनं चैव कण्ठशुद्धिकरं लघु ॥

तज ।

पत्रकं लघु शीतोष्णं कफवातविषापहम् ।
वस्तिवातामयघ्नं च कण्ठशीर्षरुजापहम् ॥

पत्रज ।

नागकेसरमल्पोष्णं लघु तिक्तं कफापहम् ।
वस्तिवातामयघ्नं च कण्ठशीर्षरुजापहम् ॥

नागकेसर ।

अलक्तो रक्ततीक्ष्णोष्णः कफवातामयापहः ।
कण्ठरुक्शमनो रुच्यो व्रणदोषार्तिनाशनः ॥

अलिता ।

कुङ्कुमं सुरभि तिक्तकटूष्णं कासवातकफकण्ठरुजाघ्नम् ।
मूर्धशूलविषदोषविमोचं रोचनं च तनुकान्तिकरं च ॥

कुङ्कुमकेसर ।

---

१. P_1 चचं. P_2: त्वचं.
२. P_1; P_2; १. तक्ष्णोष्णं T

कस्तूरी सुरभिस्तिक्ता चक्षुष्या मुखरोगनुत् ।
किलासकफदौर्गन्ध्यगन्धालक्ष्मीमलापहा ॥
दौर्गन्ध्यगन्ध इत्येकं पदम् ।

कस्तूरी ।

अत्रैव प्रसङ्गात् तद्भेदास्तल्लक्षणं कृत्रिमस्वरूपं चोच्यते ॥

कपिला पिङ्गला कृष्णा कस्तूरी त्रिविधा क्रमात् ।
निपालेऽपि च काश्मीरे कामरूपेऽपि जायते ॥

साप्येका खरिका ततश्च तिलका ज्ञेया कुलत्थापरा
पिण्डान्यापि च नाधिकेति च परा या पञ्चभेदाभिधा ।
सा शुद्धा मृगनाभितः क्रमवशादेषातितीक्ष्णोत्थिता
पक्षत्यादिदिनत्रयेषु जनिता कस्तूरिका श्रूयते ॥

आकृतिस्तु खरिका तिलका तिलाभा
कौलत्थबीजसदृशी च कुलत्थकाख्या ।
स्थूला ततः कियदियं किल पिण्डका स्यात्
तस्याश्च किञ्चिदधिका यदि नाधिका सा ॥

तिक्ता स्वादे पिञ्जरा केतकीनां
गन्धं धत्ते लाघवं तोलने च ।
याप्सु न्यस्ता नैव वैवर्ण्यमीयात्
कस्तूरी सा राजभोग्या प्रशस्ता ॥

किञ्च,

या गन्धं केतकीनामपहरति मदं सिन्धुराणां च वर्णे
स्वादे तिक्ता कटुर्वा लघुरथ मृदिता मर्दिता चिक्कणा स्यात् ।
दाहं या नैति वह्नौ चिमिचिमिति चिरं चर्मगन्धा हुतान्ते
सा कस्तूरी प्रशस्ता वरमृगतनुजा राजते राजभोग्या ॥

अपि च,

बाले जरति च हरिणे क्षीणे रोहिणि हि मन्दगन्धयुता ।
कामरते वा तरुणे कस्तूरी बहुपरिमला भवति ॥

---

१. T 2. रुणे हि ।

तथा,

कस्तूरी धूम्रगन्धा वहति विनिहिता पीवतां पाथसोऽन्त-
निःशेषं या निविष्टा भवति हुतवहे भस्मसादेव सद्यः ।
या च न्यस्ता तुलायां कलयति गुरुतां मर्दिता रूक्षतां च
ज्ञेया कस्तूरिकेयं खलु कृतमतिभिः कृत्रिमा नैव सेव्या ॥

इति कस्तूरीप्रकरणम् ।

गोरोचनातिशिशिरा विषदोषहन्त्री
रुच्या च पाचनकरी क्रिमिकुष्ठहन्त्री ।
भूतग्रहोपशमनी कुरुते च वश्यं
सर्वत्र मङ्गलकरी जनमोहिनी च ॥

गोरोचना ।

अथ कर्पूरः ।

पोतास्यो भीमसेनस्तदनु शितकरः शङ्करावाससंज्ञः
पांशुः[1] पिण्डाब्जसारस्तदनु हिमयुतो[2] वालुका जूटिका च ।
पश्चादास्या तुषारस्तदुपरि सहिमश्शीतलः पाविकान्या
कर्पूरश्चेति भेदा गुणरसमहसां चैव ह्रस्वेन[3] दृश्याः ॥

इति कर्पूरभेदाः ।

कर्पूरश्शिशिरस्तिक्तः कटुः श्लेष्मास्रपित्तनुत् ।
तृष्णाविदाहकण्ठस्थदोषघ्नोऽक्षिरुजापहः ॥

किञ्च,

कर्पूरो नूतनास्तिक्तः स्निग्धश्चोष्णश्च दाहदः ।
चिरस्थो दाहशोषघ्नः सुधौतश्शुभकृत्परः ॥
शिरोमध्ये तलं चेति कर्पूरस्त्रिविधो मतः ।
शिरः स्तम्भाग्रसञ्जातं मध्यं पर्णे तले तलम् ।
शिरोमध्यतलानां च क्रमेण गुणगौरवम् ॥

---

१. P 1, P 2. पांसुः ।

२. T 2. हित ।

३. T 2, P 2. हृश्येन ।

तथा

स्तम्भमध्यस्थितश्श्रेष्ठः स्तम्भबाह्ये च मध्यमः ।
श्रेष्ठमीषद्धरिद्राभं शुभ्रं तन्मध्यमं स्मृतम् ॥

सुदृढं शुभ्ररूक्षं तु पुलकं बाह्यजं स्मृतम् ।

अपि च

स्वच्छं भृङ्गाभ्रपत्रद्युति लघु विशदं तोलने तिक्तकं चेत्
स्वादे शैत्यं सुहृद्यं बहलपरिमलामोदि सौरभ्यदायि ।
निस्स्नेहं दीर्घपत्रं शुभतरमति चेद्राजयोग्यं प्रशस्तं
कर्पूरं चान्यथा चेद् बहुतरमशने स्फोटदोषप्रदायि ॥

चीनकः कटुतिक्तोष्ण ईषच्छ्वेतः कफापहः ।
कण्ठदोषहरो मेध्यः पाचनः कृमिनाशनः ॥

चीनकर्पूरः ; कृत्रिमः ।

जातीपत्री कटुस्तिक्ता सुरभिः कफनाशिनी ।
वक्त्रवैशद्यजननी जाड्यदोषनिकृन्तनी ॥

जायपत्री ।

जातीफलं कषायोष्णं कटु कण्ठामयार्तिजित् ।
रक्तातिसारमेहघ्नं वृष्यं दीपनकं लघु ॥

जायफल ।

कङ्कोलं कटु तिक्तोष्णं वक्त्रजाड्यहरं परम् ।
दीपनं पाचनं रुच्यं कफवातनिकृन्तनम् ॥

कापुरचिणी ।

लवङ्गं शीतलं तिक्तं चक्षुष्यं भक्तरोचनम् ।
वातपित्तकफघ्नं च तीक्ष्णं मूर्धरुजापहम् ॥

लवङ्ग ।

सौगन्धिकं जवादि स्यात् स्निग्धं चोष्णं सुखावहम् ।
वाते हितं तु रात्रौ च मेहनाह्लादकारकम् ॥

जवादि ।

तल्लक्षणं च

जवादि नीरसं स्निग्धमीषत्पिङ्गं सुगन्धिदम् ।
आतपे बकुलामोदं राज्ञां योग्यं च नान्यथा ॥

इति ॥

इति सम्भाराः ॥

अथ हतयः ।

शिग्रुमूलस्य चूर्णेन मर्दितं पानसं फलम् ।
हतं स्यात्कादलं पक्वं फलमौदुम्बरत्वचा ॥
वंशत्वचा वापि भवेदपि शालितृणेन वा[1] ।
तालमूलस्य चूर्णेन तत्फलं भवति हतम् ॥

इति हतयः ॥

अथ घृतप्रकरणम् ।

शोणस्य नारिकेलस्य बालस्यान्तर्गतं जलम् ।
सकल्कं क्षोदितं मेघनादमूलरजोन्वितम् ॥
समेन सर्पिषा युक्तं यदि पक्वं घृतं भवेत् ।
चूर्णं बकुलबीजस्य क्षिप्त्वा तैले पयस्समे ।
पक्वे तैलावशेषे तु तद्घृतं भवति ध्रुवम् ॥
लशुनं षोडशांशं तु पुन्नागफलसंयुतम् ।
शर्करां च पचेद्यस्तु तैलप्रस्थं घृतं भवेत् ॥
मुद्गभिन्नस्य खण्डेन सार्धांशेन युतं घृतम् ।
साष्टरम्भाफलं सर्पिः प्रस्थं प्रस्थद्वयं भवेत् ।
भृते तु माहिषे क्षीरे चतुर्भागावशेषिते ।
तुल्याज्ये कर्णिकारस्य पुष्पैः पक्वं घृतं भवेत् ।
तुल्याज्यतैलं बकुलबीजं पक्वं घृतं भवेत् ॥

इति कृत्रिमघृतानि ॥

---

१ T 2. शालितुषेण-

२ P1 तउबलं P2 तडलं ।

अथ शर्करा ॥

क्षीरं पुनर्नवाया मूलेनावर्तितं पक्वम् ।
भवति सितेव सिता सा क्षीरगुणैवेति पाकज्ञाः ॥

चक्रिकामूलेनापि भवति । कोमलानि शिवजटाग्राणि रविकरस्पृष्टानि चूर्णयेत् । तच्चूर्णं क्षीरे क्षिप्तं तथा भवति ।

इति शर्करा ॥

अथ पानकानि ।

जलेन शीतलेनैव घोलिता श्वेतशर्करा ।
एलालवङ्गकर्पूरमरीचैश्च समन्विता ॥
शर्करोदकमाख्यातं शुक्रलं शिशिरं सरम् ।
बल्यं रुच्यं लघु स्वादु वातपित्तास्रनाशनम् ॥
मूर्च्छाच्छर्दितृषादाहज्वरशान्तिकरं परम् ।

शर्करोदकम् ।

आममाम्रं जलक्षिप्तं मर्दितं दृढपाणिना ।
सिताशीताम्बुसंयुक्तं कर्पूरमरिचान्वितम् ॥
प्रपानकमिदं श्रेष्ठं भीमसेनेन निर्मितम् ।
सद्यो रुचिकरं बल्यं शीघ्रमिन्द्रियतर्पणम् ॥

प्रपानकम्

अम्लिकाया फलं पक्वं मर्दितं वारिणा दृढम् ।
शर्करामरिचोन्मिश्रं लवङ्गेन्दुसुवासितम् ॥
अम्लिकाफलसम्भूतपानकं वातनाशनम् ।
पित्तश्लेष्मकरं किञ्चित् सुरुच्यं वह्निबोधकम्[1] ।

अम्लिकाफलपानकम् ।

भागैकं निम्बुजं तोयं षड्भागं शर्करोदकम् ।
लवङ्गमरिचोन्मिश्रं पानकं पानकोत्तमम् ॥
निम्बूफलभवं पानमत्यल्पं वातनाशनम् ।

1. P1. वह्निवर्धनम्

वह्निदीप्तिकरं रुच्यं समस्ताहारपाचनम् ॥

निंबूफलपानकम् ।

शिलायां साधु सम्पिष्टं धान्यकं वस्त्रगालितम् ।
शर्करोदकसंयुक्तं कर्पूरादिसुसंस्कृतम् ॥

नवीने मृन्मये पात्रे स्थितं पित्तहरं परम् ॥

धान्यपानकम् ।

तुर्यांशेन जलेन संयुतमतिस्थूलं सदम्लं दधि
प्रायो माहिषमंशुकेन विमले मृद्भाजने चालयेत् ।
भृष्टं हिङ्गु च जीरकं च लवणं राजीं च किञ्चिन्मितां
पिष्ट्वा तत्र विमिश्रयेद्भवति तत्तक्रं न कस्य प्रियम् [1] ॥

तक्रं रुचिकरं वह्निदीपनं पाचनं परम् ।
उदरे ये गदास्तेषां नाशनं तृप्तिकारकम् ॥

तक्रपानकम् ।

विदाहीन्यन्नपानानि यानि भुङ्क्ते हि मानवः ।
तद्विदाहप्रशान्त्यर्थं भोजनान्ते पयः पिबेत् ॥

पयःपानम् ।

अथ काञ्जिकम् ।

संहितं धान्यमण्डादि काञ्जिकं कथ्यते जनैः ।
काञ्जिकं भेदि तीक्ष्णोष्णं पित्तकृत्स्पर्शशीतलम् ॥

भ्रमक्लमहरं रुच्यं दीपनं वस्तिशोधनम् ।

तथा —

काञ्जिकं भेदि तीक्ष्णोष्णं रोचनं पाचनं लघु ॥

दाहज्वरहरं स्पर्शात् पानाद्वातकफापहम् ।
माषादिवटकैर्यत्तु क्रियते तद् गुणाधिकम् ॥

---

१. P1. श्रम.

लघु वातहरं तत्तु रोचनं पाचनं परम् ।
शूलाजीर्णविबन्धामनाशनं वस्तिशोधनम् ॥

काञ्जी ।

न भवेत्काञ्जिकं यत्र तत्र झालिः प्रदीयते ।

सा च —

आममाम्रफलं पिष्टं राजिकालवणान्वितम् ।
भृष्टं हिङ्गुयुतं पूतं घोलितं झालिरुच्यते ॥

झालिर्हरति जिह्वायाः कुण्ठत्वं कण्ठशोधिनी ।
मन्दं मन्दं निपीता सा रोचिनी वह्निबोधिनी ॥

झाली ।

तुषोदकं यवैरामैः सतुषैश्शकलीकृतैः ।
उदकैस्संहितैरम्लैस्सम्पक्वं स्यात्तुषोदकम् ॥

तुषाम्बु दीपनं हृद्यं पाण्डुक्रिमिगदापहम् ।
तीक्ष्णोष्णं पाचनं पित्तरक्तकृद्वस्तिशूलनुत् ॥

तुषोदकम् ।

सौवीरं तु यवैरामैः पक्वैर्वा निस्तुषैः कृतम् ।
गोधूमैरपि सौवीरमाचार्याः केचिदूचिरे ॥

सौवीरं तु ग्रहण्यर्शःकफघ्नं भेदि दीपनम् ।
उदावर्ताङ्गमर्दास्थिशूलानाहेषु शस्यते ॥

सौवीरम् ।

आरनाळं तु गोधूमैरामैस्स्यान्निस्तुषीकृतैः ।
पक्वैर्वा संहितैस्तत्तु सौवीरसदृशं गुणैः ॥

आरनाळम् ।

---

१. P1. P2. च्छर्दि.
२. T1. gives a varient reading also :— बन्धानां नाशनम् ।
३. P1. P2. सालि.

धान्याम्लं शालिचूर्णाच्च कोद्रवादिकृतं भवेत् ।
धान्याम्लं धान्ययोनित्वात्प्रीणनं लघु दीपनम् ।
अरुचौ वातरोगेषु सर्वेष्वास्थापने हितम् ॥

धान्याम्लम् ।

शण्डाकी राजिकायुक्तैस्स्यान्मूलकदळद्रवैः ।
सर्षपस्वरसैर्वापि शालिपिष्टकसंयुतैः ॥

संहितैरिति शेषः ।

शण्डाकी रोचनी गुर्वी पित्तश्लेष्मकरी स्मृता ॥

शण्डाकी ।

कन्दमूलफलादीनि सस्नेहलवणानि च ।
यत्र द्रवेऽभिषूयन्ते तत्सूक्तमभिधीयते ॥

सूक्ष्मं कफघ्नं तीक्ष्णोष्णं रोचनं पाचनं लघु ।
पाण्डुक्रिमिहरं रूक्षं भेदनं रक्तपित्तकृत् ॥

आसुतम् ।

इति काञ्जीप्रकरणम् ।

अथ क्षीरप्रकरणम् ।

तत्र क्षीरसामान्यगुणाः —

सद्यःशुक्रकरं शीतं सात्म्यं सर्वशरीरिणाम् ।
जीवनं बृंहणं बल्यं मेध्यं वाजीकरं परम् ॥

वयःस्थापकमायुष्यं सन्धिकारि रसायनम् ।
विरेकवान्तिवस्तीनां तुल्यमोजोविवर्धनम् ॥

जीर्णज्वरे मनोरोगे शोफमूर्च्छाभ्रमेषु च ।
ग्रहण्यां पाण्डुरोगे च दाहे तृषि हृदामये ॥

शूलोदावर्तगुल्मेषु वस्तिरोगे गुदाङ्कुरे ।
रक्तपित्तेऽतिसारे च योनिरोगे श्रमे क्लमे ॥

---

१. P_2. भ्रमेषु.

गर्भस्रावे च सततं हितं मुनिवरैस्स्मृतम् ।
बालवृद्धक्षतक्षीणाः क्षुद्व्यवायकृशाश्च ये ॥
तेभ्यस्तदातिशयितं हितमेतदुदाहृतम् ॥

इति पयस्सामान्यगुणाः ॥

अथ पयोविशेषगुणाः ।

तत्र गोक्षीरस्य यथा —

गव्यं क्षीरं पथ्यमत्यन्तरुच्यं स्वादु स्निग्धं पित्तवातामयघ्नम् ।
कान्तिं प्रज्ञां बुद्धिमेधाङ्गपुष्टिं धत्ते स्पष्टं वीर्यवृद्धिं विधत्ते ॥

तथा —

स्वादु पाकरसं स्निग्धमोजस्यं धातुवर्धनम् ।
वातपित्तहरं वृष्यं श्लेष्मलं गुरु शीतलम् ॥

स्वादु पाकरसमित्यादि पयस्सामान्यानुवादः ।

प्रायः पयोऽत्र गव्यं तु जीवनीयं रसायनम् ।
क्षतक्षीणहितं मेध्यं बल्यं स्तन्यकरं सदा ॥
श्रमभ्रममदालक्ष्मीकासश्वासादितृट्क्षुधः ।
जीर्णज्वरं मूत्रकृच्छ्रं रक्तपित्तं च नाशयेत् ॥

इति वर्णसामान्येन गव्यगुणाः ॥

अथ वर्णविशेषेण ।

गवां सितानां वातघ्नं कृष्णानां पित्तनाशनम् ।
कफघ्नं रक्तवर्णानां कपिलानां त्रिदोषनुत् ॥
गवां विविधवर्णानां वातपित्तहरं गुरु ।
पयः कर्पूरवर्णानां प्रायः पीनसकारणम् ॥

इति वर्णविशेषेण गुणाः ।

---

१. P1· P2· कृत ·
२. T2· omits 'वात......कर्पूरवर्णानाम्'.
३. T1· P1· P2· कर्बुरवर्णानाम् ।

अथ वयोविशेषेण ।

गृष्टिक्षीरं तु वातघ्नं मध्यमायास्तु पित्तहृत् ।
वृद्धायाः कफहृद् वृद्धवत्सायाश्च रसायनम् ॥

प्रसूतिदोषाद्यत्क्षीरं पाके विग्रथितं भवेत् ।
तत्पीयूषमिति ख्यातं सर्वदोषकरं गुरु ॥

विभेदि मूत्रलं वृष्यं मधुरं वह्निमान्द्यकृत् ।

खरोस ।

पयः प्रसूतेस्सप्ताहादूर्ध्वमर्वाक् च मासतः ।
तत्प्रमोरटकं विद्याद् दुष्टं गुरुतरं स्मृतम् ॥

प्रमोरटः ।

नष्टदुग्धभवं नीरं मोरटं जैर्जटोऽब्रवीत् ।

मोरटः ।

नष्टदुग्धस्य पक्वस्य पिण्डः प्रोक्तः किलाटकः ।

किलाटः ।

अपक्वमेव यन्नष्टं क्षीरशाकं हि तत्पयः ।

क्षीरशाकम् ।

दध्ना तक्रेण वा नष्टं दुग्धं बद्धं सुवाससा ।
द्रवभागेन हीनं यद् तक्रपिण्डस्स उच्यते ॥

तक्रपिण्डः ।

मिवामिक्षेति याज्ञिकाः । एतत्क्षीरं वाजिनमिति ॥

पीयूषं च किलाटश्च क्षीरशाकं तथैव च ।
तक्रपिण्ड इमे वृष्या बृंहणा बलवर्धनाः ॥

गुरवश्श्लेष्मला हृद्या वातपित्तविनाशनाः ।
दीप्ताग्नीनां विनिद्राणां व्यवाये चातिपूजिताः ॥[1]

इति पीयूषादिगुणः ।

---

१. T2. adds विनिद्राणां विगतनिद्राणाम् ।

पयोऽभिष्यन्दि गुर्वामं युक्त्या शृतमतोऽन्यथा ।
भवेद्गुरीयोऽतिशृतं धारोष्णममृतं पयः ॥

युक्त्या शृतमिति ।

चतुर्थभागं सलिलं निधाय यत्नाद्यदावर्तितमुत्तमं तत् ।
सर्वामयघ्नं बलपुष्टिकारि वीर्यप्रदं क्षीरमतिप्रशस्तम् ॥

अन्ये तु —

क्षीरे समांशं पानीयं प्रक्षिप्य विपचेद् बुधः ।
क्षीरावशेषः कर्तव्यः क्षीरपाके त्वयं विधिः ॥

इत्यामादिगुणाः ।

वृष्यं बृंहणमग्निवर्धनकरं पूर्वाह्णपीतं पयो
मध्याह्ने बलदायकं रतिकरं कृच्छ्रस्य विच्छेदकम् ।
बाल्ये वह्निकरं ततो बलकरं वीर्यप्रदं वार्धके
रात्रौ क्षीरमनेकदोषशमनं सेव्यं ततस्सर्वदा ॥

तथा —

गव्यं पूर्वाह्णकाले स्यादपराह्णे तु माहिषम् ।
क्षीरं सशर्करं पथ्यं यावत्सात्म्यं तु सर्वदा ॥

इति कालविशेषेण पयःपाने गुणाः ।

क्षीरं मुहूर्तत्रितयोषितं यदतस्समेतद्विकृतिं प्रयाति ।
वर्ष्मादिदोषं कुरुते तदूर्ध्वं विषोपमं स्यादुषितं जनानाम् ॥

इत्युषितपयःपाने दोषः ।

जीर्णज्वरे कफे क्षीणे क्षीरं स्यादमृतोपमम् ।
तदेव तरुणे पीतं विषवद्धन्ति मानवम् ॥

पित्तघ्नं शृतशीतलं कफकरं पक्वं तदुष्णं भवे-
च्छीतं तत्तु न पाचितं तदखिलं विष्टम्भदोषप्रदम् ।

कफकरं, क्षीणस्य कफस्य यथावस्थितकरं न तु चयादिकारकम्। 'शृतशीतं त्रिदोषघ्नमि'ति वचनात्। 'कफे क्षीणे अमृतोपममि'त्युक्तत्वाच्च। एवं च त्रिदोषघ्नमिति वातादिविकारहारित्वं सिद्धं भवति। पक्कमिति । तद् दुग्धं पक्कं ततश्शीतं तदेव पुनरुष्णं तदपि पित्तघ्नमित्यर्थः ॥

धारोष्णं त्वमृतं पयः श्रमहरं निद्राकरं कान्तिदं
वृष्यं बृंहणमग्निवर्धनमतिस्वादु त्रिदोषापहम् ॥

क्षीरं न भुञ्जीत कदाप्यतप्तं भुञ्जीत चेन्नो लवणेन सार्धम् ।
पिष्टेन सन्धानकषायमुद्गकोशातकीकन्दफलादिकैश्च ॥

क्षीरं गवाजकादेर्मधुरं क्षीरं नवप्रसूतानाम् ।
रूक्षं च पित्तदाहं करोति रक्तामयं कुरुते ॥

मधुरं त्रिदोषशमनं क्षीरं मध्यप्रसूतानाम् ।
लवणं मधुरं क्षीरं विदाहजननं चिरप्रसूतानाम् ॥

गुणहीनं निःसारं क्षीरं प्रथमप्रसूतानाम् ।
मध्यवयसां रसायनमुक्तमिदं दुर्बलं तु वृद्धानाम् ॥

तासां मासत्रयादूर्ध्वं गुर्विणीनां तु यत् पयः ।
तदा हि लवणं क्षीरं मधुरं पित्तदोषकृत् ॥

क्षीरं कासश्वासकोपाय सर्वं गुर्वीणं स्यात् प्रायशो दोषदायि ।
तच्चेत् क्काथ्यावर्तितं पथ्यमुक्तं नारीक्षीरं त्वाममेवामयघ्नम् ॥

केऽप्याविकं पथ्यतमं शृतोष्णं क्षीरं त्वजानां शृतशीतमाहुः ।
दोहानुशीतं माहिषीपयश्च गव्यं तु धारोष्णमिदं प्रशस्तम् ॥

ताम्रे वातहरं पात्रे सौवर्णे पित्तनाशनम् ।
रौप्ये श्लेष्मपरीहारं कांस्ये रक्तप्रसादनम् ॥

आयसे तु शृतं क्षीरं क्रिमिपित्तकफप्रणुत् ।
कान्तसारमये श्रेष्ठं त्रिदोषघ्नं रसायनम् ॥

प्रमेहकुष्ठपिटकक्रिमिगुल्मान्त्रशूलनुत् ।
शृतपात्रे तु शृतं क्षीरं पूर्वोक्तैरन्वितं गुणैः ॥

स्यादग्निर्जलं शृतं यद्द्विद्वित्रिषडष्टांशशेषितम् ।
यथा[1] शृतसमं सारं गुरु बल्यतमं पयः ॥

अर्धावशिष्टं पानं स्यात् त्रिभागं लेह्यकं भवेत् ।
षड्भागं पिष्टतामेति शर्करा स्यादथाष्टमे ॥

तदेवातिशृतं सर्वं गुरु बृंहणमुच्यते ।
दीपनी तर्पणी वृष्या गुर्विणी प्राणलम्बिनी ॥

स्वादुपाकरसा स्निग्धा रुच्या सन्तानिका मता ।

द्रव्यान्तराविरोधित्वात् सरत्वाच्चानुपानतः ।
क्षीरं भक्तोत्तरं पथ्यं दीपनं मलशोधनम् ॥

रक्तपित्तानिलच्छर्दिमूर्च्छाहिक्कापहारि च ।
खण्डेन सहितं दुग्धं कफकृत् पवनापहम् ॥

सितासितोपलायुक्तं शुक्रलं त्रिमलापहम् ।
सगुडं मूत्रकृच्छ्रघ्नं पित्तश्लेष्मकरं स्मृतम् ॥

यथा—

क्षीरं साक्षाज्जीवनं जन्मदं स्यात्
तद्वारोष्णं गव्यमायुष्य[2]मुष्णम् ।
प्रातस्सायं ग्राम्यधर्मावसाने
भुक्तेः पश्चादात्मसात्म्यं करोति ॥

तथा—

पयोऽभिष्यन्दि गुर्वामं प्रायशः परिकीर्तितम् ।

१. P_2· शृततमं ।
२. P_2· मुष्णम् ।

तदेव चामृतं विद्याद् गुरु तर्पणबृंहणम् ॥

वर्जयित्वा स्त्रियाः स्तन्यमाममेव हि तद्धितम् ।
धारोष्णममृतं क्षीरं विपरीतमथोच्यते ॥

अनिष्टगन्धमम्लं च विवर्णं विरसं च यत् ।
वर्ज्यं सलवणं क्षीरं यच्च विग्रथितं भवेत् ॥

रात्रौ क्षीरं न भुञ्जीयाद् यदि भुञ्जीत न स्वपेत् ।
यदि स्वपेत् क्षयेदायुस्तस्मात् क्षीरं दिवा स्मृतम् ॥

धारोष्णममृतं पथ्यं धाराशीतं त्रिदोषजित् ।
शृतशीतं त्रिदोषघ्नं शीतोष्णं कफवातजित् ॥

आप्याविकं पथ्यतमं शृतोष्णमाजं पयो वै शृतशीतमेव ।
धारासुशीतं महिषीपयश्च धारोष्णमेवं हितमेव गव्यम् ॥

पित्तघ्नं माहिषं क्षीरं वातघ्नं चाविकं पयः ।
वातपित्तहरं गव्यं त्रिदोषघ्नमजापयः ॥

प्रायः प्राभातिकं क्षीरं गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।
रात्रौ सौम्यगुणत्वाच्च व्यायामाभावतस्तथा ॥

दिवाकराभितप्तानां व्यायामानिलसेवनात् ।
वातापित्तहरं चैव चक्षुष्यं चापराह्णिकम् ॥

मुहूर्तं[1] पचनादूर्ध्वं क्षीरं भजति विक्रियाम् ।
तदेव द्विगुणे काले विषवद्धन्ति मानवम्[2] ॥

येषां न साम्यं क्षीरेण पीतं चाध्मानकारकम् ।
तेषामर्धजले दत्त्वा नागरं[3] पिप्पलीयुतम् ॥

आवर्तयेत् क्षीरशेषं तत् पीत्वा सुखमेधते ।
स्निग्धत्वाद् गौरवाज्जाड्यात् त्रिकालं न पिबेत् पयः ॥

---

१. T_2. adds पचनात्पाकादूर्ध्वं मुहूर्तं स्थितं ।

२. T_2. adds द्विगुणे मुहूर्तद्वयम् ।

३. P_1. नागारं P_2. नारंगम् ।

समाग्निरपि किञ्चान्यो मन्दाग्निर्विषमोऽपि वा ।
तीक्ष्णाग्निना तु पातव्यं द्विकालमपि माहिषम् ॥

तस्य धातून् पचेदग्निर्यदा तेन न सिञ्चति ।

इति गव्यस्य सामान्यतस्तदितरस्य च गुणाः । अथेतरस्य विशेषगुणाः ।

तत्र माहिषस्य—

माहिषं बलवर्णौजोनिद्राशुक्लबलप्रदम् ।
तीक्ष्णाग्निशमनं स्वादु रसपाके च पुष्टिदम् ॥

व्यायामश्रान्तदेहस्य श्रमघ्नमनिलापहम् ।
निष्कामस्यापि वृद्धस्य स्त्रीषु कामप्रदायकम् ॥

[1]बलिनस्तरुणस्यापि विशेषात् कामदायकम् ॥

इति माहिषक्षीरगुणाः ।

अथाजस्य—

अजानामल्पकायत्वात् कटुतिक्तनिषेवणात् ।
नात्यम्बुपानाद्व्यायामात् सर्वव्याधिहरं पयः ॥

तथा —

आजमग्निबलकृत् क्षयकासश्वासहृत् कफहरं परमं तत् ।
रक्तपित्तहरमाश्वतिसारे रक्तजे च कथितं हितमेतत् ॥

तथा—

गोदुग्धतः स्यादधिकं गुणेषु [2]सुतीक्ष्णदेहेषु च पथ्यमुक्तम् ।
[3]स्थूलाजदुग्धं कथितं पयोज्ञैः सूक्ष्माजदुग्धं त्विह [4]किञ्चिदूनम् ॥

इत्याजस्य ॥

---

१. T2. omits बलिन— — —यकम् ।
२. P1. P2. सुक्षीण ।
३. P1, P2. छलाजदुग्धं ।
४. P1. किञ्चिदुष्णम् ।

अथौष्ट्रस्य—

उष्ट्रीक्षीरं सुप्तिशोफापहारि पित्तश्लेष्मात्यर्शसां च प्रशस्तम् ।
आनाहघ्नं चोदराणां प्रशस्तं जन्तुघ्नं वै शस्यते सर्वकालम् ॥

इत्यौष्ट्रस्य ॥

अथैकशफस्य—

उष्णमैकशफं बल्यं श्वासवातापहं पयः ।
मधुराम्लरसं रूक्षं लवणानुरसं लघु ॥

इति खराश्वीक्षीरयोः ॥

अथ मानुष्याः—

मानुष्या मधुरं स्तन्यं कषायानुरसं हिमम् ।
नस्याश्चोतनपथ्यं च जीवनं लघु दीपनम् ॥

इति मानुष्याः ॥

अथ हस्तिन्याः—

हस्तिन्या मधुरं वृष्यं कषायानुरसं गुरु ।
स्निग्धं धैर्यकरं शीतं चक्षुष्यं बलवर्धनम् ॥

इति हस्तिन्याः ॥

अथैडक्याः —

आविकं तु पयः स्निग्धं कफपित्तकरं गुरु ।
पथ्यं वातप्रकोपेषु कासे चानिलसम्भवे ॥

इत्यैडक्याः ॥

अथ मेष्याः—

मेषीक्षीरं समधुरं गाढं स्निग्धं कफापहम् ।
वातामयकरं स्थौल्यं लोमघ्नं गुरु वर्धनम् ॥

इति मेष्याः ॥

अथादिभेदानाह राजनिघण्टौ—

[1]अजो बुकस्तु मेध्यः स्यात् लम्बकर्णः पशुश्च सः ।
अजा पयस्विनी भीरुः छागी मेध्या गळेस्तनी ॥

1. P1, P2, read "अजो… …विः स्यात् ॥" after "इत्यैडक्याः" and T1 omits this portion.

मेषो मेढो हुडो मेण्ढू ऊर्णायुरुरणस्तथा ।
एडकः शृङ्गिणोऽपि स्यात् ॥ इति ॥

अथ मथितक्षीरगुणाः

क्षीरं गव्यमथाजं वा कोष्णं दण्डाहतं भवेत् ।
लघु वृष्यं ज्वरहरं वातपित्तकफापहम् ॥

अथ क्षीरफेनगुणाः—

गोदुग्धप्रभवं किं वा छागीदुग्धसमुद्भवम् ।
भवेत्फेनं त्रिदोषघ्नं रोचनं बलवर्धनम् ॥
वह्निवृद्धिकरं पथ्यं सद्यस्तृप्तिकरं लघु ॥
अतिसारेऽग्निमान्द्ये च ज्वरे जीर्णे प्रशस्यते ।
विवर्णं विरसं चाम्लं दुर्गन्धं ग्रथितं पयः ।
वर्जयेदम्ललवणयुक्तं कुष्ठादिकृद्यतः ॥

अथ क्षीरमित्राणि—

सहकारफलं चैव गोस्तनी म...
नवनीतं शृङ्गबेरं पिप्पली मरिचानि च ॥
सिता पृथुकसिन्धूत्थपटोला नागराभया ।
क्षीरेण सह शस्यन्ते वर्गेषु मधुरादिषु ॥

तथा—

अम्लेष्वामलकं पथ्यं शर्करा मधुरेषु च ।
पटोलः शाकवर्गेषु कटुकेष्वार्द्रकं भवेत् ।
कषायेषु यवाश्चैव लवणेषु च सैन्धवम् ॥
अम्लेष्वामलकमित्यनुभवविरोधात् उपेक्ष्यम् आमलकान्तराभिप्रायं वा ।

इति क्षीरमित्राणि ॥

अथामित्राणि —

मत्स्यमांसगुडमुद्गमूलकैः कुष्ठमावहति सेवितं पयः ।
शाकजाम्बवसुरादिसेवितं मारयत्यबुधमाशु सर्पवत् ॥

तथा —

नैकध्यं पयसाश्नीयात् सर्वं चोष्णं द्रवाद्रवम् ॥
मूलकाद्या हरितकाः तैलपिण्याकसर्षपाः ॥

कापित्थजम्बुजम्बीरं पनसं मातुलुङ्गकम् ।
वांशं करीरं बदरं कदली चाम्लदाडिमम् ॥

फलमीदृग्विधं चान्यत् तद्वद्धि त्वक्फलान्यपि ॥
क्षीरे विरुद्धान्यैकध्यं सह वै भुज्यते यदि ।

बाधिर्यमान्ध्यं वैवर्ण्यं मूकत्वं वाथ मारणम् ॥

इति क्षीरामिश्राणि ॥

इति दुग्धप्रकरणम् ॥

अथ दधि । तच्चावस्थाभेदेन पञ्चविधम् ।

आदौ मन्दं ततः स्वादु स्वाद्वम्लं च ततः परम् ।
अम्लं चतुर्थमत्यम्लं पञ्चमं दधि पञ्चधा ॥

अथ क्रमेण तल्लक्षणानि तद्गुणाश्च —

मन्दं दुग्धवदव्यक्तरसं किञ्चिद्घनं भवेत् ।
मन्दं स्यात् सृष्टविण्मूत्रं दोषत्रयविदाहकृत् ॥

यत् सम्यग् घनतां याति व्यक्तस्वादुरसं भवेत् ।
अव्यक्ताम्लरसं तत्तु स्वादु विज्ञैरुदाहृतम् ॥

स्वादु स्यादत्यभिष्यन्दि वृष्यं मेदःकफापहम् ।
वातघ्नं मधुरं पाके रक्तपित्तप्रसादनम् ॥

स्वाद्वम्लं सान्द्रमधुरं कषायानुरसं भवेत् ।
स्वाद्वम्लस्य गुणा ज्ञेयाः सामान्यदधिवज्जनैः ॥

यत्तिरोहितमाधुर्यं व्यक्ताम्लत्वे तदम्लकम् ।
अम्लं तु दीपनं पित्तरक्तश्लेष्मविवर्धनम् ॥

तदत्यम्लं दन्तरोमहर्षकण्ठा(द्वि ? दि)दाहकृत् ।
अत्यम्लं दीपनं रक्तपित्तदुष्टिकरं परम् ॥

अन्यत्र—

दध्यवस्थामसम्प्राप्य दुग्धावस्थामतीत्य च ।
अन्तरावर्ति यत् प्रोक्तं मन्दं तच्च त्रिदोषलम् ॥

विदाहि सृष्टविण्मूत्रमपथ्यं मेहकुष्ठकृत् ।

मन्दम् ।

अव्यक्ताम्लं घनीभूतं दधित्वं प्राप्यते च यत् ।

तज्जातं मधुरं बल्यं वातघ्नं गुरु शुक्रलम् ।[1]

अमन्दम् ।

इति पञ्चविधदधिसामान्यगुणाः ॥

अथ गव्यस्य—

तत्रापि चातिशीतं च दीपनं बलवर्धनम् ।
वातघ्नं मधुरं रूक्ष दधि गव्यं मनोहरम् ॥

अरोचके पीनसमूत्रकृच्छ्रे शीतज्वरे तद्विषमज्वरे च ।
दुर्नामरोगग्रहणीगदे च गव्यं प्रशस्तं दधि सर्वदैव ॥

इति गव्यस्य ॥

अथ ऋतुविशेषे सामान्यतो दधिगुणाः—

शरद्ग्रीष्मवसन्तेषु निन्दितं दधि दोषकृत् ।
हेमन्ते शिशिरे तच्च वर्षाकाले बलप्रदम् ॥

अथ माहिषस्य—

विपाके मधुरं वृष्यं रक्तपित्तप्रसादनम् ।
बलसंवर्धनं चैव विशेषान्माहिषं दधि ॥

स्निग्धं मधुरशीतं च बलवर्णकरं परम् ।
वृष्यं मेदःकरं स्वादु श्रमघ्नं वातनाशनम् ॥

---

1. All Mss. other than T2. omit this line.

तथा —

माहिषं दधि बलासकारकं वह्निमान्द्यकरणं गुरुत्वकृत् ।
तत्प्रयुज्य कटुकैरवचूर्णं माहिषं च लघुतामुपयाति ॥

इति माहिषदधिगुणाः ॥

अथाजस —

दध्याजं कफवातघ्नं लघूष्णं नेत्रदोषनुत् ।
दुर्नामश्वासकासघ्नं रुच्यं दीपनपाचनम् ॥

इत्याजस्य ।

अथ मेष्याः —

मेषीघृतं तु दुर्गन्धि कफपित्तप्रकोपनम् ।
अरुच्यं सुकुमाराणां नराणां न हि तद्धितम् ॥[1]

आविकं दधि सुस्निग्धं कफपित्तकरं गुरु ।
रक्ते च वातरक्ते च पथ्यं शोफव्रणापहम् ॥

इत्यैडक्याः ॥

अथाश्विन्याः —

अश्वीदधि स्यान्मधुरं कषायं कफातिमूर्च्छामयहारि रूक्षम् ।
वातालपदं दीपनकारि नेत्रदोषापहं तत्कथितं पृथिव्याम् ॥

इत्यश्विन्याः ।

अथ गर्दभ्याः —

गर्दभीदधि रूक्षोष्णं लघु दीपनपाचनम् ।
मधुराम्लरसं रुच्यं वातदोषविनाशनम् ॥

इति गर्दभ्याः ।

अथौष्ट्रस्य—

औष्ट्रमर्शांसि कुष्ठानि[2] क्रिमिशूलोदराणि च ।
निहन्ति कटुकं स्वादु किञ्चिदम्लं रसे दधि ॥

इत्युष्ट्र्याः ।

---

१. T2. omits मेषी... ...तद्धितम्.

२. P1. कुष्ठजं. P2. कुकुजं.

अथ हस्तिन्याः —

हस्तिनीदधि लघूष्णकषायं
पक्तिशूलशमनं रुचिदं च ।
दीप्तिदं लघु बलासनाशनं
वीर्यवृद्धिकरणं बलप्रदम् ॥

इति हस्तिन्याः ।

अथ स्त्रियाः —

विपाके[1] मधुरं बल्यमम्लं सन्तर्पणं गुरु ।
चक्षुष्यं ग्रहदोषघ्नं दधि स्त्रीस्तन्यसम्भवम् ॥

इति स्त्रियाः ।

आग्नेयमेव सर्वेषां गव्यं दधि गुणोत्तरम् ।
वातघ्नं कफकृत्सर्वं बृंहणं च विपक्तिहृत् ॥

कुर्याद्भक्ताभिलापं[2] च दधि मस्तूपरिस्थितम् ।
सशर्करं दधि श्रेष्ठं तृष्णापित्तास्रवातनुत् ॥

सगुडं वातनुद् वृष्यं बृंहणं तर्पणं गुरु ।

अथ दधिमण्डगुणाः —

दध्नो मण्डो गुरुर्वृष्यो विज्ञेयो बलवर्धनः ।
वस्तेर्विधमनश्चापि कफपित्तविनाशनः ॥

इति मण्डगुणाः ॥

---

१. P1. P2. विपाक्ते.
२. P1. P2. कुर्याद्रक्ताभिलापम्.

अथ निस्सारदधिगुणाः —

दधि त्वसारं रूक्षं च ग्राहि विड्भेदि वातलम् ।
दीपनीयं लघुतरं सकषायं रुचिप्रदम् ॥

दधिविषयाः —

ग्रहण्यां पीनसे मूत्रकृच्छ्रे च विषमज्वरे ।
अरोचके च मन्दाग्नौ शस्यते दधि सर्वदा ॥

लवणमरिचसर्पिःशर्करामुद्गधात्री-
कुसुमरसविमिश्रं वा तदद्यात्तु नित्यम् ।
न च शरदि वसन्ते नोष्णकाले न रात्रौ
न दधि कफविकारे पित्तरोगे तथाद्यात् ॥

अन्यच्च,

एलासैन्धवशर्करामरिचकैर्धात्रीगुडैः सर्पिषा
पथ्यं स्याद्वरमुद्गसूपसहितं संसेवनीयं दधि ।
नैवोष्णं बहुपिच्छलं च न शरद्ग्रीष्मे वसन्ते हितं
पित्तासृग्ज्वरकुष्ठदं भ्रमकरं वीसर्पदं चान्यथा ॥

दधि त्रिकटु[1]विमिश्रं राजिकाचूर्णयुक्तं
कफहरमनिलघ्नं वह्निसन्धुक्षणं च ।
तुहिनशिशिरकाले सेवनीयं च पथ्यं
भवति सदृशकायो रूपवान् सत्त्ववांश्च ॥

सगुडदधि सुखोष्णं धौतवस्त्रेण सम्यग्
युवतिकरवि[2]लासैर्गालितं धूपितं च ।
शिशिरकिरणविश्वाजाजिचूर्णेन मिश्रं
त्वधिकतरविलासैः सेवनीयं हितं च ॥

मधुरं भक्षयेच्चैतदत्यम्लं वर्जयेत् सदा ।
मधुरं दधि रोगघ्नमत्यम्लं रोगकारणम् ॥

---

१. T_2 तु कटु, and adds कटु त्रिकटु before the next verse.

२. T_1 शुण्ठीजीर and adds शिशिरकिरणः कर्पूरः before the next verse.

अथ शिखरिण्यः —

अर्धाढकं सुचिरपर्युषितस्य दध्नः
खण्डस्य षोडशपलानि शशिप्रभस्य ।
सर्पिः पलं मधु पलं मरिचं द्विकर्षं
शुण्ठ्याः पलार्धमपि वार्धपलं चतुर्णाम् ॥

श्लक्ष्णे पटे ललनया मृदुपाणिघृष्टे
कर्पूरचूर्णसुरभीकृतचारुसंस्था ।
एषा वृकोदरकृता सरसा रसाला
ह्यास्वादिता भगवता मधुसूदनेन ॥

इति भीमसेनशिखरिणी ॥

अन्यत्रापि,

आदौ माहिषमम्लमम्बुरहितं दध्याढकं शर्करां
शुभ्रां प्रस्थयुगोन्मितां शुचिपटे किञ्चिच्च किञ्चित् क्षिपेत्।
दुग्धेनार्धघटेन मृन्मयनवस्थाल्यां दृढं स्रावये-
देलाबीजलवङ्गचन्द्रमरिचैर्योग्यैश्च तद्योजयेत् ॥

एषा यैर्न वसन्तवर्जितदिने संसेव्यते नित्यश-
स्तस्य स्यादतिवीर्यवृद्धिरनिशं सर्वेन्द्रियाणां बलम् ।

ग्रीष्मे तथा शरदि ये रविशोषिताङ्गा
ये च प्रमत्तवनितासुरतातिखिन्नाः ।
ये चापि मार्गपरिसर्पणशीर्णगात्रा-
स्तेषामियं वपुषि पोषणमाशु कुर्यात् ॥

इत्यन्या शिखरिणी ॥

त्रिंशत्पलानि दध्नश्च त्वगेलार्धपलं तथा ।
मध्वाज्यस्य पलार्धं च मरीचानां पलार्धकम् ॥

पलान्यष्टौ च खण्डस्य पटे शुक्ले च धारयेत् ।
कर्पूरवासिते भाण्डे छायायां स्थापयेदिदम् ॥

एषा शिखरिणी युक्ता प्रदीप्तिबलवर्धिनी ।
सदा पथ्या नियोज्या च क्षीणे देहे च पुष्टिदा ॥

आयुःप्रवर्धनी चैव सर्वरोगप्रमर्दिनी ॥

इत्यपरा शिखरिणी ॥

सुजातं दधि संयोज्य वस्त्रे बद्ध्वा सु[illegible] ।
नानापुष्पफलारम्भं [illegible] ॥

कपित्थमातुलुङ्गैलासारिवार्द्रकवीजकैः ।
शर्कराशुण्ठिकामुद्रमरीचैरेकसंयुतैः ॥

पूतं दधिरसं श्रेष्ठं सुघृतं शोधितं पटे ।
लवणेन समायुक्ता शिखरिण्यमृतोपमा ॥

रसाला सर्वरोगघ्नी रक्तपित्तनिबर्हिणी ।
दीपनी बृंहणी स्निग्धा मधुरा शिशिरा सरा ॥

रक्तपित्ततृषादाहान् प्रतिश्यायं विनाशयेत् ।

इति रसाला शिखरिणी ॥

नारङ्गं दाडिमं स्यात्पलमधुकयुतं मातुलुङ्गस्य तोयं
द्राक्षातोयं समांशं गुडदधिसहितं शर्करारा[illegible]जिमिश्रम् ।
शुभ्रे पट्टे च घृष्ट्वा मरिचकसहितं सैन्धवं वाप्य तद्व-
न्निष्पीड्यं सर्वमेतद् भवति शिखरिणी राजभोज्यैकयोग्या ॥

इयमन्या शिखरिणी ।

मातुलुङ्गसिताजाजीमरीचार्द्रकनागरैः ।
कर्पूरसलिलैर्युक्ता दधि पर्युषितैस्समा ॥

रसयोगेषु सर्वेषु बदरस्य समस्य च ।
नागरस्य रसोन्मिश्रा सा रसालामृतोपमा ॥

---

१. T1. Gives a different reading also "मोहरीजाजिमिश्रम्" ।

२. T2. adds राजी मोहरी । अजाजीति वा पाठः तदा जीरकं पट्टे वस्त्रे वाप्य क्षिप्त्वा before इयमन्या शिखरिणी ।

अच्छे पटे च सङ्घृष्टा वातरोगनिबर्हिणी ।
चन्द्रामृतस्राविणीयं नाम्ना शिखरिणी मता ॥

चन्द्रामृतस्राविणी ।

मातुलुङ्गकपित्थाम्लातितित्तिडीकाम्लदाडिमैः ।
शर्कराराजिसंयुक्तैः शुचिपट्टे नियोजिता ॥
नागरामरिचाजाजिचतुर्जातकभूस्तृणैः[1] ।
सुयुक्तार्द्रकसंयुक्ता रसाला साऽमृतोपमा ॥
सर्वरोगप्रशमनी दाहपित्तनिबर्हिणी ।
रक्तोद्रेककरी पथ्या सर्ववातानुलोमनी ॥
एषा शिखरिणी रम्या सुषेणेन विनिर्मिता ।

सुषेणशिखरिणी ।

तथा —

दधिसर्पिर्गुडैर्जाजिनागरार्द्रकयोजितैः ।
सचतुर्जातघृष्टैश्च रसालैषाऽमृतोपमा ॥
सर्वकृच्छ्रप्रशमनी सर्वातीसारनाशनी ।
सुषेणदेवेन कृता रसालैषामृतोपमा ॥

इत्यपरा सुषेणशिखरिणी ।

निघण्टौ —

द्वात्रिंशत्पलसम्मितं दधि पलान्यष्टौ च खण्डं पल-
स्यार्धं चेन्मरिचस्य तेन तुलितं युक्तं त्वगेलाद्वयम् ।
मध्वाज्यं च युतं तदर्धमिलितैः संशोधितैर्योजिता
भाण्डे स्याद्धिमवासिता शिखरिणी श्रीकण्ठभोग्या गुणैः ॥

इति ।

॥ इति शिखरिणीप्रकरणम् ॥

अथ सरस्य मस्तुनश्च गुणाः —

दध्नस्तूपरि यो भागो घनः स्नेहसमन्वितः ।
स लोके सर इत्युक्तो दध्नो वारि तु मस्त्विति ॥

१. P1 P2 चतुर्जातपभूतृणैः ।

सरः स्वादुर्गुरुर्वृष्यो वातवह्निप्रणाशनः ।
सोऽम्लो वस्तिप्रथमनः पित्तश्लेष्मविवर्धनः ॥

इति सरः ।

अथ मस्तु—

स्रोतश्शुद्धिं विधत्ते प्रकटयति रुचिं दीपयत्याशु वह्निं
कृत्वा शुद्धिं मलानां जरयति च हठाद् भुक्तमन्नं विचित्रम् ।
उष्णं चाम्लं कषायं लघु सुरभिरसं शूलविष्टम्भहारि
श्रेष्ठं मस्तु प्रशस्तं कफपवनरुजादुष्टमूत्रग्रहेषु ॥

इति मस्तु ।

अथ तक्रम् । तस्य चातुर्विध्यमाह सुषेणः —

घोलं मथितमुदश्वित् तक्रं चैतच्चतुर्विधं कथितम् ॥ इति ॥

तल्लक्षणं तु —

ससरं निर्जलं घोलं मथितं सरवर्जितम् ।
पादोदकमुदश्वित्तत् तक्रमर्धजलं भवेत् ॥

सरवन्निर्जलं मथितं घोलं असरवन्निर्जलं मथितं तन्मथितसंज्ञकमित्यर्थः । अथ तद्गुणाः —

घोलं मारुतपित्तहारि मथितं श्वासापहं श्लेष्महृत्
पित्तश्लेष्मविनाश्युदश्विदधिकं तक्रं त्रिदोषापहम् ।
मन्दाग्नावरुचौ तथैव नितरामन्येषु रोगेष्वपि
श्रेष्ठं तक्रमिदं वदन्ति मुनयस्तेनोत्तमं प्राणिनाम् ॥

यथा सुराणाममृतं प्रधानं
तथा नराणां भुवि तक्रमाहुः ।
अम्लेन वातं मधुरेण पित्तं
कफं कषायेण निहन्ति सद्यः ॥

गव्यं तु दीपनं तक्रं मेध्यमर्शस्त्रिदोषजित् ।
माहिषं श्लेष्मलं तक्रं सान्द्रं शोफकरं गुरु ॥

हन्ति गुल्ममतीसारप्लीहार्शोग्रहणीगदान् ।
सुस्निग्धं छागलं तक्रं लघु दोषत्रयापहम् ॥

गुल्मार्शोग्रहणीशोफपाण्ड्वामयविनाशनम् ।
तक्रं त्वजाविप्रभवं न सेव्यमनिष्टगन्धं त्रिषु चाप्यपथ्यम् ।

अन्यतक्राणामप्रसिद्धतया ग्रन्थगौरवभयाच्च नेह गुणा निरूपिता अन्यतो ज्ञेयाः ।

स्वादु वृष्यं रुचिकरं श्लेष्मलं पित्तनाशनम् ।
अम्लं तक्रं पवनजित् पित्तश्लेष्मप्रकोपनम् ॥

तक्रं तल्लवणोपेतं दीपनं ग्रहणीगदे ।
तक्रं लवणहीनं यद् ग्रहण्यर्शोविकारकृत् ॥

वातेऽम्लं सैन्धवोपेतं स्वादु पित्ते सशर्करम् ।
कफे पिबेत् तथा तक्रं व्योषक्षारसमन्वितम् ॥

स्थौल्यं करोति हरतेऽनिलमेतदेव
यन्नोष्णतामुपगतं तु कदाचिदेव ॥

एवकारोऽप्यर्थे ।

सहनवनीतं घोलं मथितं कथयन्ति बहुगुणं सुधियः ।
चिरमथितं मथितं पुनरुत्पत्तिकरं नरस्य दोषाणाम् ॥

नैव तक्रं क्षते दद्यान्नोष्णकाले न दुर्बले ।
न मूर्छाभ्रमदाहेषु न रोगे रक्तपित्तके ॥

तक्रमामं कफं हन्ति कोष्ठे कण्ठे करोति च ।
पीनसश्वासकासादौ पक्वमेव प्रयुज्यते ॥

कैलासे यदि तक्रमस्ति गिरिशः किं नीलकण्ठो भवे-
द्वैकुण्ठे यदि कृष्णतामनुभवेदद्यापि किं केशवः ।

---

१. P1. P2. T1. omit this line.

इन्द्रो दुर्भगतां क्षयं द्विजपतिर्लम्बोदरत्वं गणाः
कुष्ठित्वं च कुबेरको दहनतामग्निश्च किं विन्दति ॥

शशिकुन्दसमप्रभशङ्खनिभं युवतीकरनिर्मितनिर्मथितम् ।
परिपक्वकपित्थसुगन्धिरसं पिब भो नृप तक्रमनन्तगुणम् ॥

आमातिसारे च विषूचिकायां वातज्वरे पाण्डुषु कामिलायाम् ।
प्रमेहगुल्मोदरवातशूले नित्यं पिबेत्तक्रमरोचके च ॥

अपि च,

शीतकालेऽग्निमान्द्ये च कफे पाण्ड्वामयेषु च ।
मार्गोपरोधे कुष्ठादिव्याधौ तक्रं प्रशस्यते ॥

वातोदरी पिबेत्तक्रं पिप्पलीलवणान्वितम् ।
शर्करामरिचोपेतं स्वादु पित्तोदरी पिबेत् ॥

तक्रं देयं न क्षते नोष्णकाले
नो दौर्बल्ये नो तृषामूर्च्छिते च ।
नैव भ्रान्तौ नैव पित्तास्रदोषे
नो दद्यात्तद् छर्दिकायां विशेषात् ॥

भोजस्तु तक्रस्य दश भेदान् गुणभेदांश्चाह —

करमथितमथितोदश्वित्तक्रदण्डाहतगौडिकानि ।
कालसेयकखाडवकमिलितातिमिलितानि दश भवन्ति ॥ इति ।

तल्लक्षणानि तु —

सस्नेहं करमथितं निःस्नेहं मथितमजलमुभयं तत्[1] ।
पादाम्बूदश्वित् स्यात् तक्रं त्वर्धांशसलिलं स्यात्[2] ॥

दण्डाहतं त्रिपादोदकयुक्तं गौडिकं समांशजलम् ।
गौडादस्मात् क्रमशः पादं पादं प्रवर्धितैः सलिलैः ॥

कथितानि कालसेयकखाडवकमिलितातिमिलितानि ।

---

१. P1; P2; T1. कथितमसलिलम्तु ।
२. P1; P2; T1. तु- सार्धसलिलं ।

अथ क्रमेण तद्गुणाः —

करमथितं गुरु हृद्यं बल्यं वृष्यं क्षमानिलघ्नं च ।
मेध्यं दीपनमग्नेः पाण्डुत्वाच्छित् प्रमेहकृच्छ्रहरम् ॥

हिमकुन्दशशिप्रभशङ्खनिभं परिपक्वकपित्थसुगन्धिरसम् ।
तदिदं भुवि सर्वरुजापहरं युवतीकरनिर्मथितं मथितम् ॥

उदश्विदश्मिघातघ्नं गुल्मपाण्ड्वनिलापहम् ।
ग्रहणीयक्ष्महृद्रोगप्रमेहार्शोहरं लघु ॥ ३ ॥

तक्रं लघु कषायाम्लं दीपनं कफवातजित् ।
शोफोदरार्शोग्रहणीदोषमूत्रग्रहारुचीः ॥

किलासकुष्ठहृद्रोगशोफोरुस्तम्भकामिलाः ।

हन्यादिति शेषः ॥ ४ ॥

दण्डाहतं प्रमेहघ्नं रुच्यं दीपनपाचनम् ॥

गौडिकं वृष्यमोजस्यं विषघ्नं दीपनं परम् ।
आमदोषहरं मेहग्रहोदरकफापहम् ॥

कालसेयं प्रतिश्यायगरशोषमदापहम् ।
ग्रहण्यर्शोविकारघ्नं दीपनीयं रुचिप्रदम् ।
खाडवं कफगुल्मार्शोहरं च व्रणहृल्लघु ॥

मिलितं रुचिकृद् ग्राहि पक्वातीसारनाशनम् ।
चक्षुष्यं शोषदुर्नामकुष्ठनाडीव्रणापहम् ॥

सर्वदोषहरं पथ्यं मिलितं त्वतिपूर्वकम् ।
भगन्दरोदरग्रन्थिगुल्मार्शोमुखरोगजित् ॥

सुषेणः —

तक्रस्योपरि यत्तोयमुदश्विदिति कीर्तितम् ।
दध्नस्तूपरि यत्तोयं तन्मस्तु परिकीर्तितम् ॥ इति ।

अथ किलाटादीनां लक्षणानि गुणाश्चोच्यन्ते —

बल्याः किलाटपीयूषकूचिकामोर(णा ? टा)दयः ॥

शुक्रनिद्राकफकरा विष्टम्भिगुरुदोषलाः ।
पीयूषो नवदुग्धं स्यात् सप्ताहान्मोर(णं ? टं)नन्दिनम् ॥

दधिकूचिका च दध्ना पक्वं(?)तक्रेण तक्रकूचिका
पिण्डस्तयोः किलाटो दधिमण्डो मस्त्वजातदधि मन्द्रम् ॥

दध्युत्तरो दधिसरो दध्यग्रः स्वद्धरो दधिस्नेहः । इति ।

अत्र आदिशब्दात् तक्रपिण्डकसङ्ग्रहः । घनवस्त्रनिबन्धेन स्वयं स्रुतो द्रवभागः तक्रपिण्डकः । दोषलाः आमवर्धनकारिणः । न तु वातादीनां, कफस्य पृथगभिधानात् । तन्त्रान्तरे वातघ्नत्वाभिधानाच्च ॥

इति तक्रप्रकरणम् ।

अथ नवनीतस्य

शीतं वर्णबलावहं सुमधुरं वृष्यं च पित्तापहं
वातघ्नं कफकारकं रुचिकरं सर्वाङ्गशूलापहम् ।
कासघ्नं श्रमनाशनं स्वरकरं कान्तिप्रदं पुष्टिदं
चक्षुष्यं नवनीतमुद्धृतनवं गोस्सर्वदोषापहम् ॥

उद्धृतनवं नवोद्धृतमित्यर्थः ।

क्षीरोद्भवं तु संग्राहि रक्तपित्ताक्षिरोगनुत् ॥

इति गव्यस्य ।

माहिषं नवनीतं तु कषायमधुरं रसे ।
शीतं वृष्यं च बल्यं च ग्राहि पित्तघ्नमुत्तमम् ॥

इति माहिषस्य ।

लघ्वजाजं तु मधुरं कषायं च त्रिदोषनुत् ।
चक्षुष्यं दीपनं बल्यं नवनीतं हितं सदा ॥

कूहीचें ।

नवनीतं नवोद्भूतं छागजं क्षयकासजित् ।
बल्यं नेत्रामयघ्नं च कफघ्नं दीपनं परम् ॥

सेळीचें ।

आविकं नवनीतं तु रसे पाके हितं लघु ।
योनिशूले कफे वाते दुर्नामसु हितं सदा ॥

एडकीचें ।

भेडकं नवनीतं तु द्विष्टगन्धं सुशीतलम् ।
मेवाहृद् गुरु पुष्टयं च स्थौल्यं मेध्यं च दीपनम् ॥

मेढीचें ।

हस्तिनीनवनीतं तु कषायं शीतलं लघु ।
तिक्तं विष्टम्भि जन्तुघ्नं हन्ति पित्तकफक्रिमीन् ॥

हस्तिणीचें ।

अश्व्यास्तु नवनीतं स्यात् कषायं कफवातजित् ।
चक्षुष्यं कटुकं चोष्णमीषद्वातापहारकम् ॥

घोडीचें ।

गर्दभीनवनीतं तु कषायं कफवातनुत् ।
बल्यं दीपनदं पाके लघूष्णं मूत्रदोषनुत् ॥

गर्दभीचें ।

नवनीतं तु नारीणां रुच्यं पाके लघु स्मृतम् ।
चक्षुष्यं सर्वदोषघ्नं दीपनं विषनाशनम् ॥

नारीचें

गव्यं वा माहिषं वापि नवनीतं नवोद्धृतम् ।
शस्यते बालवृद्धानां बलकृद् धातुवर्धनम् ॥
नवनीतं तु सद्यस्कं स्वादु ग्राहि हिमं लघु ।
मेध्यं किञ्चित् कषायाम्लमीषत्तक्रांशसंक्रमात् ॥

सक्षारं कटुकाम्लत्वात् छर्द्यर्शःकुष्ठकारकम् ।
श्लेष्मलं गुरु मेदस्यं नवनीतं चिरन्तनम् ॥
एकाहाद्युषितं प्रोक्तमुत्तरोत्तरमाविलम् ।
अहृद्यं सर्वरोगाढ्यं दधिजं तद्; घृतं तथा ॥

दाधिजं नवनीतम् ।

इति नवनीतप्रकरणम् ।

अथ घृतम् ।

धीकान्तिस्मृतिदायकं बलकरं मेधाप्रदं पुष्टिकृद्
वातश्लेष्महरं श्रमोपशमनं पित्तापहं शुद्धिकृत् ।
वह्नेर्वृद्धिकरं विपाकमधुरं वृष्यं वपुःस्थैर्यदं
गव्यं हव्यतमं घृतं बहुगुणं सद्यः समावर्तितम् ॥

गव्यस्य ।

सर्पिर्माहिषमुत्तमं धृतिकरं सौख्यप्रदं कान्तिकृद्
वातश्लेष्मनिबर्हणं बलहरं वर्णप्रदानक्षमम् ।
दुर्नामग्रहणीविकारशमनं मन्दानलोद्दीपनं
चक्षुष्यं नवगव्यतः परमिदं हृद्यं मनोहारि च ॥

माहिषस्यैते गुणाः ।

आजमाज्यं च चक्षुष्यं दीपनं बलवर्धनम् ।
कासश्वासकफातङ्कराजयक्ष्मसु शस्यते ॥
ततः किञ्चिन्न्यूनगुणं लघ्वजाज्यमुदीरितम् ॥[1]

सेळीचें ।

पाके लघ्वाविकं सर्पिर्न च पित्तप्रकोपनम् ।
योनिदोषे कफे वाते शोफे कम्पे च तद्धितम् ॥

एडकीचें ।

भेडकं घृतमतीव गौरवाद्वर्ज्यमेव सुकुमारदेहिनाम् ॥
बुद्धिपाटवकरं बलावहं द्विप्रगन्धि[2] कुरुते नृणां वपुः ॥

मेढीचें ।

---

१. J1. omits this line

२. J1. इहगन्धि ।

निहन्ति हस्तिनीसर्पिः कफपित्तविषक्रिमीन् ।
कषायं लघु विष्टम्भि तिक्तं चाग्निकरं परम् ॥

हस्तिनीचें ।

अश्वीसर्पिस्तु कटुकं मधुरं च कषायकम् ।
ईषच्च दीपनं मूर्च्छाहारि वाताल्पदं गुरु ॥

घोडीचें ।

घृतं गार्दभिकं बल्यं दीपनं मूत्रदोषनुत् ।
पाके लघूष्णं वीर्ये च कषायं कफनाशनम् ॥

खरीचें ।

औष्ट्रीघृतं वीर्यकटु श्लेष्मक्रिमिविषापहम् ।
दीपनं कफवातघ्नं कुष्ठगुल्मोदरापहम् ॥

उष्ट्रीचें ।

चक्षुष्यमग्निदं स्त्रीणां सर्पिः स्यादमृतोपमम्
वृद्धिं करोति देहाग्नेर्लघु पाके विषापहम् ॥

स्त्रीघृतगुणाः ।

आयुर्वृद्धिं वपुरपि दृढं सौकुमार्यं करोति
व्यायामस्त्रीनिधुवनकृतश्रान्तिविच्छेदनं च ।
पथ्यं बाल्ये वयसि तरुणे वार्धके चापि पथ्यं
नान्यत् किञ्चिद् भवति पुरुषे सर्पिषः स्थौल्यकारि ॥

यद्वेदागमवेदिभिर्निगदितं साक्षादिहायुर्नृणां
यद्वैद्यैस्तु रसायनाय कथितं सद्यो जरानाशनम् ।
यत्सारस्वतकं च कान्तिमतिमत् प्रोक्तं धियः सिद्धये
तत्पूर्वार्जितपुण्यसञ्चयवता लभ्यं घृतं नूतनम् ॥

वर्षादूर्ध्वं भवेदाज्यं पुराणं तत् त्रिदोषनुत् ।
पुराणं तिमिरश्वासपीनसज्वरकासनुत् ॥

मूर्च्छाकुष्ठविषोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ।
उग्रगन्धि पुराणं स्याद् दशवर्षस्थितं घृतम् ॥

लाक्षारसनिभं शीतं तद्धि सर्वग्रहापहम् ।

निरामयानां नवयौवनानां कृत्वा गवां यच्छत धौतमद्भिः ।
दाहापहं पित्तविनाशनं च सहस्रवीर्यं तु सहस्रधौतम् ॥
गव्ये क्षीरघृते शस्ते निन्दिते चाविसंभवे ।

अथ दुग्धोद्धृतघृतगुणाः —

घृतं दुग्धभवं ग्राहि शीतलं नेत्ररोगनुत् ॥
निहन्ति पित्तदाहास्रमदमूर्च्छाभ्रमानिलान् ॥

अथ ह्यस्तनदधिजघृतगुणाः—

हविर्ह्यस्तनदुग्धोत्थं तत्स्याद्धैयङ्गवीनकम् ।
हैयङ्गवीनं चक्षुष्यं दीपनं रुचिकृत्परम् ॥

बलकृद् बृंहणं वृष्यं विशेषात् कफनाशनम् ।
योजयेन्नवमेवाज्यं भोजने तर्पणे श्रमे ॥

बलक्षये पाण्डुरोगे कामलानेत्ररोगयोः ।
राजयक्ष्मणि बाले च वृद्धे श्लेष्मकृते गदे ॥

रोगे सामे विषूच्यां च विबन्धे च मदात्यये ।
ज्वरे च दहने मन्दे न सर्पिर्बहुमन्यते ॥

इति घृतप्रकरणम् ॥

अथ तैलप्रकरणम्

तद्गुणानाह वाग्भटः —

तैलं स्वयोनिवत्तत्र मुख्यं तीक्ष्णं व्यवायि च ।
त्वग्दोषकृदचक्षुष्यं सूक्ष्मोष्णं कफकृन्न च ॥

कृशानां बृंहणायालं स्थूलानां कर्शनाय च ।
बद्धविट्कं कृमिघ्नं च संस्कारात् सर्वदोषजित् ॥

अन्यत्रापि —

तिलतैलमलङ्करोति केशान् मधुरं तिक्तकषायमुष्णतीक्ष्णम् ।
बलकृत् कफवातजन्तुखर्जुव्रणकण्डूतिहरं च कान्तिदायि ॥

इति तिलतैलगुणाः

---

१. J1. अथ दुग्धोत्थ ।

२. J1. Bh. बद्धविट्कं ।

३. T3. adds. मुख्यं तिलभवं त्वग्दोषं कृन्ततीति त्वग्दोषकृत् ।

कुसुम्भतैलं कृमिहारि तेजोबलावहं यक्ष्ममलापहं च ।
त्रिदोषकृत् पुष्टिबलक्षयं च करोति कण्डूं च करोति दृष्टेः ॥

इति कौसुम्भतैलगुणाः ॥

मधुरं त्वतसीतैलं पिच्छलं चानिलापहम् ।
मदगन्धि कषायं च कफकासापहारकम् ॥

येसेलगुणाः[1] ।

एरण्डतैलं कृमिदोषनाशनं वातामयघ्नं सकलाङ्गशूलनुत् ।
कुष्ठापहं स्वादु रसायनोत्तमं पित्तप्रकोपं कुरुतेऽतिदीपनम् ॥
पिच्छलं कटु तिक्तोष्णं रक्तैरण्डोद्भवं त्विति ॥

ऐरण्डतैलगुणाः[2] ।

करञ्जतैलं नयनार्तिहारि[3] वातामयध्वंसनमुष्णतीक्ष्णम् ।
कुष्ठार्तिकण्डूतिविचार्चिकापहं लेपेन नानाविधचर्मदोषनुत् ॥

करंजतैल[4] ।

सार्षपं कटु तिक्तोष्णं कफवातविकारनुत् ।
क्रिमिकुष्ठहरं रक्तपित्तदोषकरं परम् ॥

सिरसेल ।

तीक्ष्णोष्णं तुवरीतैलं लघु ग्राहि कफास्रजित् ।

---

१. J1. शेयेल ।
२. J2. has रक्तेरंडेल । Bh has the additional verses :—

आमवातगजेन्द्राणां शरीरवनचारिणाम् ।
एक एवाग्रणीर्हन्ता एरण्डस्नेहकेसरी ॥
अधोभागिकमेरण्डमन्येषां तिलवत् स्मृतम् ।
सर्वधान्यसमावार्त्तिविदलीफलकानि च ॥
तिलवर्गकृतो लेपः खर्जुकण्डूविनाशनः ।

before एरण्डतैलगुणाः ।
३. J1. नयनार्तिनाशनं
४. J1. करंजेल ।

वह्निकृद्विषहृत् कण्ठकुष्ठकोष्ठक्रिमिप्रणुत् ।
मेदोदाहापहं चापि व्रणशोथहरं परम् ॥

तुरीचेंतेल ।

यावनालव्रीहियवगोधूमादिसमुद्भवम् ।
त्रिदोषघ्नं कण्डुकुष्ठहारि चक्षुष्यमुत्तमम् ।

इति धान्यतैलगुणाः ।

तथैव चेङ्गुदीतैलं मधुरं पित्तनाशनम् ।
शीतलं कान्तिदं बल्यं श्लेष्मलं केशवर्धनम् ॥

हिंगणेल ।

निम्बतैलं तु नात्युष्णं क्रिमिकुष्ठकफापहम् ।

निम्बतैल ।

आक्षं स्वादु हिमं केश्यं गुरु पित्तानिलार्तिनुत् ॥

व्याहडेल ।

शिग्रुतैलं कटूष्णं च वातजित् कफनाशनम् ।
त्वग्दोषव्रणकण्डूतिशोफहारि च पिच्छलम् ॥

सेवंगेल ।

कटु ज्योतिष्मतीतैलं तिक्तोष्णं वातनाशनम् ।
पित्तसन्तापनं मेधाप्रज्ञाबुद्धिविवर्धनम् ॥

ज्योतिष्मतीतैलम् ।

शीतं हारीतकीतैलं कषायमधुरं कटु ।
सर्वव्याधिहरं पथ्यं नानात्वग्दोषनाशनम् ॥

हिरडेल ।

तीक्ष्णं तु राजिकातैलं ज्ञेयं वातादिदोषकृत् ।
शिशिरं कटु कण्डूघ्नं केश्यं त्वग्दोषनाशनम् ॥

मोहरेल ।

---

१. J_1. अक्षं ।
२. J_1. सेयगेल । Bh. शेगवल ।

सरं कोशाम्रजं तैलं क्रिमिकुष्ठव्रणापहम् ।
तिक्ताम्लमधुरं बल्यं पथ्यं रोचनपाचनम् ॥

आंबाडेल ।

कर्पूरतैलं रददार्ढ्यकारि वातामयघ्नं कटु पित्तकारि ।

कापुरेल ।

त्रपुसोर्वारुकचारुककूश्माण्डप्रभृतिबीजतैलं यत् ।
तन्मधुरं गुरु शिशिरं केश्यं कफपित्तनाशि कान्तिकरम् ॥

बीजतैल ।

बिल्वमज्जाभवं तैलमुष्णवातहरं परम् ।

बेलेल[1] ।

नारिकेरोद्भवं तैलं बृंहणं बलवर्धनम् ।
केश्यं पित्तानिलहरं मधुरं रसपाकयोः ॥

खोबरेल ।

तैलं सर्जरसोद्भूतं विस्फोटव्रणनाशनम् ।
कुष्ठपामाक्रिमिहरं वातश्लेष्मामयापहम् ॥

राळतैलम् ।

तैलं तु खसबीजानां बल्यं वृष्यं गुरु स्मृतम् ।
वातहृत् कफहृच्छीतं स्वादु पाकरसं च तत् ॥

खसखसेल ।

सहकारिभवं तैलं कषायं स्वादु तिक्तकम् ।
मुखरोगहरं रूक्षं सुगन्धि श्लेष्मवातजित् ॥

आम्रतैलम् ।

प्रियालतैलं मधुरं गुरु श्लेष्मविवर्धनम् ।
हितमिच्छन्ति नात्यौष्ण्यात् संयोगे वातपित्तयोः ॥

चारेल ।

---

१. J1. चबेल Bh. बेलतैल.

कषायं स्वादु कापित्थं तैलमाखुविषापहम् ।

कविठेल ।

कषायं स्वादु माधूकं तैलं पित्तकफप्रणुत् ।

मोहेल ।

तिलतैलं वरं तेषु कौसुम्भं त्ववरं परम् ।

तैलप्रयोगादजरा निर्विकारा जितक्लमाः ।
आसन्नतिबला युद्धे दैत्याधिपतयः पुरा ॥

राजनिघण्टौ[1]—

तैलं न सेवयेद् धीमान् यस्य कस्य च यद् भवेत् ।
विषसाम्यगुणत्वाच्च योगयोग्यं न वर्जयेत् ॥

उक्तं च ।

विषस्य तैलस्य न किञ्चिदन्तरं मृतस्य सुप्तस्य तथा न किञ्चित् ।
ऋणस्य दासस्य न किञ्चिदन्तरं मूर्खस्य काष्ठस्य च नैव किञ्चित् ॥

इति तै[2]लप्रकरणम् ॥

अ[3]थेक्षुप्रकरणम् ।

निघण्टौ—

सितेक्षुः कठिनो रुच्यो गुरुश्च कफमूत्रकृत् ।
दीपनः कफदाहघ्नो विपाके कोष्णदः स्मृतः ॥

काट्याऊंस ।

---

१. J1. omits राजनिघण्टौ... ... ...नैव किञ्चित् ।

२. J1. तैलगुणाः ।

३. J1. अथ इक्षुगुणाः । Bh. इक्षुवर्गः omits the portion सितेक्षुः to... ...रसदालीति नामान्तरम् on page ... ...and simply reads to जात्यादिगुणभेदः सुषेणे द्रष्टव्यः ।

सुषेणः—

स्निग्धश्च सन्तर्पणबृंहणश्च संजीवनः स्वादुरसश्रमघ्नः ।
वृष्यश्च पित्तास्रसमीरहारी ह्यन्तर्विदाही कफकृत्सितेक्षुः ॥

तद्वच्च कृष्णोऽपि भवेद् गुणैश्च दाहापहस्तर्पणकृच्च वृष्यः ।
क्षारश्च किञ्चिन्मधुरो रसेन शोषापहर्ता व्रणशोफकर्ता ॥

तद्वत् काष्ठेक्षुवत् ।

निघण्टौ तु—

कृष्णस्तु रूक्षो मधुरश्च पाके स्वादुः सुहृद्यः कटुको रसाढ्यः ।
त्रिदोषहारी समवीर्यदश्च स वीर्यदायी बहुवीर्यदायी[2] ॥

काळांऊस ।

पुण्ड्रोऽतिमधुरः शीतः कफकृत् पित्तनाशनः ।[1]
दाहश्रमहरो वृष्यो रसे सन्तर्पणः परः ॥

पुंड्राऊंस ।

सुषेणस्तु —

पुण्ड्रकस्तु रसालः स्यात् रसेक्षुस्सुकुमारकः ।
कर्बुरो मिश्रवर्णश्च नेपाळश्चेति सप्तधा ॥

इति वाग्भटः । तत्र पौण्ड्रकः —

शैत्यप्रसादमाधुर्यैः वरस्तमनु वांशिकः ।
शातपर्वकनेपालकान्ताराद्यास्ततः क्रमात् ॥

सक्षाराः सकषायाश्च सोष्णाः किञ्चिद्विदाहिनः ।

इति ।

लोहितेक्षुश्च मधुरः पाके स्यात् पिच्छलो मृदुः[3] ।
पित्तदाहहरो वृष्यस्तेजोबलविवर्धनः ॥

तांबडाऊस ।

---

१. J1. adds सक्षारास्सकषायाश्च सोष्णाः किञ्चिद्विदाहिनः ।

२. P1. P2. T2. समवीर्यदश्च वीर्यसाम्यकर्ता स्वस्थानां वीर्यदायी क्षीणानां बहुवीर्यदायी समवीर्याणां वीर्यवृद्धिकर्ता ।

३. T1. T2. P2. Bh. मधुः ।

करङ्कशालिर्मधुरः शीतलो रुचिकृन्मृदुः ।
पित्तदाहहरो वृष्यस्तेजोबलविवर्धनः ॥

रसालः । रसादालीति नामान्तरम् ।

मूलादूर्ध्वं तु मधुरा मध्येऽतिमधुरास्तथा ।
इक्षवस्तेऽग्रभागे तु तथा लवणनीरसाः ॥

अभुक्ते पित्तहन्तारो भुक्ते पित्तप्रकोपनाः ।
भुक्तिमध्ये गुरुतमा इतीक्षूणां गुणास्त्रयः ॥

अथ दन्तनिष्पीडितेक्षुगुणाः ।

वृष्यो रक्तास्रपित्तश्रमशमनपटुः शीतलः श्लेष्मदोऽल्प-
स्निग्धो हृद्यश्च रुच्यो रचयति च मुदं मूत्रशुद्धिं विधत्ते ।
कान्तिं देहस्य दत्ते बलमतिकुरुते बृंहणस्तृप्तिदायी
दन्तैर्निष्पीड्य काण्डे मृदुरतिरसितो मोहनश्चेक्षुदण्डः ॥

तथा —

पीयूषोपमितं त्रिदोषशमनं स्याद्दन्तनिष्पीडितं
तद्वच्चेद्गृहयन्त्रजं तदपरं विष्टम्भि गुर्वग्निकृत् ।
किञ्चित्कालधृतं च वातजननं जाड्यप्रतिश्यायदं
प्रोक्तं पर्युषितं कफानिलकरं पानीयमिक्षूद्भवम् ॥

तदपरं महायन्त्रजम्[1] । अग्निकृत् विदाहि । उक्तं च —

गुरुर्विदाही विष्टम्भी यान्त्रिकः परिकीर्तितः ।

इति । वाग्भटः —

जन्तुजग्धातिपीडनान्मलसङ्करात् ।
किञ्चित्कालं विधृत्या च विकृतिं याति यान्त्रिकः ।
गुरुर्विदाही विष्टम्भी तेनासौ परिकीर्तितः ॥

इति ।

१. Bh omits तदपरं .... परिकीर्तित इति ।

अथ तापितरसगुणाः ।

इक्षुरसः परितप्तः स्निग्धः स्यात्कफविनाशनोऽतिगुरुः ।
अतिपाकेन विदाहं तनुते पित्तास्रदोषदोषांश्च ॥

तापिला रस ।

इक्षोरग्रभवं काण्डं प्रतप्तं दृढवह्निना ।
रसस्तदुद्भवः कुर्यादतिसारं बलक्षयम् ॥

तप्तकाण्डगुणाः ।

मधुरो लवणः क्षारः स्निग्धोष्णश्च रुचिप्रदः ।
वृष्यो वातकफघ्नश्च यावनालेक्षुजो रसः ॥

जोंधळ्याच्या उंसा चा रस ।

मध्यपर्वदलनाच्च तत्क्षणात्पीयते यदि च यान्त्रिको रसः ।
वातपित्तशमनस्तदा भवेत्तर्पणश्च मलमूत्रशोधनः ॥

मध्यकाण्ड्यां चा रस ।

इतीक्षुप्रकरणम्[1] ॥

---

१. T2. has a large addition in this context:— अथेक्षुरसविकाराः । ते पञ्च । तत्र वाग्भटः —

इक्षो रसस्य समलन्यंशार्धाङ्घ्रिमलामलाः ।
विकाराः फाणितगुडमत्स्यण्डीखण्डशर्कराः ॥

समलं फाणितं राब इति लोके ॥ १ ॥

न्यंशमलः पादोनमलः गुडः ॥ २ ॥

अर्धमला मत्स्यण्डी रायपुरी ॥ ३ ॥

पादमलः खण्डः खडेसाखर ॥ ४ ॥

अमला शर्करा । सिता सितोपलेत्यादयस्तत्पर्यायाः । चीनी खडे साखर ॥ ५ ॥

तत्र फणितगुडानाह —

फाणितं गुर्वभिष्यन्दि चयकृन्मूत्रशोधनम् ।
अवृष्यं बृंहणं क्षारं वीर्योष्णं सर्वदोषकृत् ॥

चयकृदविशेषात् दोषत्रयस्य । सर्वदोषकृत् त्रिदोषप्रकोपकृत् ।

गुडः समधुरः क्षारो गुरूष्णः कफवातनुत् ।
अहितः पित्तरक्ते च जीर्णश्चैव रसायनः ॥

अपि च —

पित्तघ्नः पवनार्तिजिद्रुचिकरो हृद्यस्त्रिदोषापहः
संयोगेन विशेषतो ज्वरहरः सन्तापशान्तिप्रदः ।
विण्मूत्रामयशोधनोऽग्निजननः पाण्डुप्रमेहान्तकः
स्निग्धः स्वादुतरो लघुः श्रमहरः पथ्यः पुराणो गुडः ॥

इति नवपुराणगुडाः ॥

अन्यत्र —

अभिष्यन्द्यतिमाधुर्यं फाणितं बृंहणं गुरु ।
शुक्रकृत् कफहृच्चैव पित्तघ्नं च विशेषतः ॥

रूक्षो मधुकपुष्पोत्थः फाणितो वातपित्तकृत् ।
कफघ्नो मधुरः पाके विपाके वस्तिदूषणः ॥

इति फाणितम् ।

अथ गुडः । स चतुर्धा धौताधौतपुराणनवभेदेन । तत्र वाग्भटः धौतगुडगुणानाह —

नातिश्लेष्मकरो धौतः सृष्टमूत्रशकृद् गुडः ।

सृष्टमूत्रशकृत् मलानुलोमनः । अधौतगुडः —

प्रभूतकृमिमज्जासृङ्मेदोमांसकफप्रदः ।

पुराणगुडगुणः —

हृद्यः पुराणः पथ्यश्चेति । पथ्यः स्वस्य हितः ।

नवगुडगुणः —

नवः श्लेष्माग्निसादकृत् । अग्निसादोऽग्निमान्द्यम् । अन्यत्र गुडस्य भेदाः गुणाश्चोच्यन्ते ।

१. T_2. adds after this on this subject :—

केयदेवः —

संवत्सरोषितगुडः पुराणं इति कथ्यते ।
वर्षत्रयोषितः सोऽपि प्रपुराणः प्रकीर्तितः ॥
प्रपुराणो वरस्तस्मात् सर्वदोषहरो लघुः ॥

तस्मात्पुराणात् ।

अरिष्टाद्येषु सर्वेषु प्रपुराणं प्रयोजयेत् ।
चतुर्वर्षात्परस्तस्मात् निर्वीर्यो निष्फलो गुडः ॥
कासश्वासादिकान् सर्वान् जनयेत् स विशेषतः ।

इति नवपुराणगुडाः ॥

स्याद्यावनालरसपाकभवो गुडोऽयं
क्षारः कषायमधुरः कफवातहारी ।
पित्तप्रदः सततमेव निषेव्यमाणः
कण्डूतिकुष्ठजननोऽस्रविदाहदायी ॥

जोंधल्याचा गुड ।

अथ शर्करा —

शुद्धस्फटिकसङ्काशा निर्मला सितशर्करा ।
शर्करा ज्वरपित्तासृङ्मूर्च्छाच्छर्दिविषापहा ॥
श्वासाङ्गमर्दहृल्लासशैत्यशूलहराग्निकृत् ।

तत्र —

स्निग्धा पुण्ड्रकशर्करा हितकरी क्षीणे क्षयेऽरोचके
चक्षुष्या बलबृंहणी सुमधुरा रूक्षा च वंशेक्षुजा ।
वृष्या तृप्तिबलप्रदा श्रमहरा श्यामेक्षुजा शीतला
स्निग्धा शान्तिकरी रसालजनिता रक्तेक्षुजा पित्तजित् ॥

पञ्चेक्षुशर्करा ।

T1. The revisor adds this section in the margin transposing the line 'प्रपुराणो ......तस्मात्पुराणात्' to the end with a note — पुराणात् प्रपुराणस्य गुणाधिक्यमाह स एव ।

१. T2. Transposes the शर्करा portion of this section after मत्स्यण्डिका and introduces the present verse with अन्यत्र च शर्करागुणाः —

२. T1. The scribe leaves a blank in the Ms. for this line. Bh. omits the following lines and therein the section begins with the next verse स्निग्धा पुण्ड्रक etc.

३. T2. adds इयं शर्करा सर्वसाधारण्येन ।

४. T2. तत्र विशेषः —

५. T2. has here the explanation: चकारः पूर्वगुणानुवृत्त्यर्थः ।

६. T2. omits the name. Bh. omits the name and closes this प्रकरण here with the remark मच्छण्डी शर्करादिगुणाः सुषेणे द्रष्टव्याः । इति शर्करा ॥

[1]मच्छण्डिकादिलक्षणमाह केयदेवः —

इक्षो रसस्य समंलङ्घ्यंशाधाङ्घ्रिमलामलाः ।
विकाराः फाणितगुडमच्छण्डीखण्डशर्कराः ॥

इति । [2]गुणाश्च —

मच्छण्डी ग्राहिणी बल्या कषाया वातजिद् गुरुः ।
खण्डं गुरु सरं रुच्यं वातघ्नं बलपुष्टिदम् ॥

सितोपला सरा गुर्वी वातघ्नी न कफप्रदा ॥

इति ।

[3]वृष्या क्षतक्षीणहिता रक्तपित्तानिलापहाः ।
[4]मच्छण्डिकाखण्डसिताः क्रमेण गुणवत्तराः[5] ॥

---

१. J1. omits मच्छण्डिकादि ...., न कफप्रदा ॥ इति । T1. has this portion after the first line of the verse below: वृष्या क्षतक्षिणहिता etc. This transposition has been effected for the sake of the continuity of the verse as it occurs in the Aṣṭāṅgahṛdaya from which it forms a quotation. T2. omits this introduction and the quotation following.

२. T2. अन्यत्र च मत्स्यण्ड्यादीनां पृथग्गुणाः ।

३. T2. introduces this verse with: अथ मत्स्यण्डिकादीनां त्रयाणां गुणमाह वाग्भटः —. P1 P2. omit this line.

४. J1. The revisor adds in the margin, the following धन्वन्तरिः —

शर्करोक्ता तु मीनाण्डी श्वेता मत्स्यण्डिका मता ।

५. T2. adds the explanation: क्षतक्षीणयोर्हिताः क्रमेणेति । क्रमेणेति मत्स्यण्डिकायाः खण्डो गुणवान्, खण्डात् सिता । उक्तं च सुश्रुतेन —

यथा यथैषां वैमल्यं मधुरत्वं तथा तथा ।
स्नेहगौरवशैत्यानि सरत्वं च तथा तथा ॥ इति ।

तद्गुणा[1] तिक्तमधुरा कषाया यासशर्करा ।

त्रिदोषघ्नी[2] पित्तकासेक्षुदर्भच्छदसम्भवा[3] ॥

तत्तुल्या[4] मधुशर्करा । तत्तुल्या मधुसमानगुणेत्यर्थः ।

अभिष्यन्द्यतिमधुरं फाणितं बृंहणं गुरु ।

शुक्रकृत् कफकृच्चैव पित्तघ्नं च विशेषतः ॥

फाणितं गुर्वभिष्यन्दि चयकृन्मूत्रशोधनम् ।

अवृष्यं बृंहणं क्षारं वीर्योष्णं सर्वदोषकृत् ॥

इति कैयदेवः ।

शर्करा तु सितोपला ।

सिता च मधुधूलिस्तु खण्डस्तद्विकृतिः पुनः ॥

'मच्छण्डिका फाणितं चापि' इति हैमनः ।

रूक्षो मधूकपुष्पोत्थः फाणितो वातपित्तकृत् ।

कफघ्नो मधुरः पाके विपाके वास्तिदूषणः ॥

शर्करेक्षुविकाराणां फाणितं च वरावरे ।

हिमजा शर्करा गौल्या सोऽल्पा तिक्ता त्वपिच्छला ॥

---

१. T2. introduces this verse with:— यासशर्करागुणानाह वाग्भटः and has the following explanation at the close of the line: — तद्गुणा मत्स्यण्डिकादिसामान्यसदृशगुणाः । यासशर्करा दुरालभारसेनेक्षुरसेन च क्रियते ।

२ T2. omits this line.

३. T2. सिता कासेक्षु । T1. सितकासेक्षु ।

४. T2. has on मधुशर्करा: — मधुशर्करागुणमाह —

यद्गुणं यन्मधु प्रोक्तं तद्गुणा तस्य शर्करा ।

विशेषात्तर्पणी बल्या पुष्ट्या च क्षीणदेहिनाम् ॥

वह्निपाकात् कालपाकाद्वा शर्करारूपतां गतं मधु मधुशर्करा । तद्गुणा मधुसदृशगुणा ।
The Ms. continues:— सामान्यशर्करागुणमाह वाग्भटः —

दाहतृट्छर्दिमूर्च्छासृक्पित्तघ्न्यः सर्वशर्कराः ।

सर्वा उक्ताः मत्स्यण्डिकाद्याः मधुशर्करा च । मत्स्यण्डिकादौ रक्तपित्तहरत्वग्रहणमतिशयार्थम् ।

वातघ्नी सारिका रुच्या दाहपित्तास्रदायिनी ।

गुडगुडा ।

सितखण्डोऽतिमधुरश्चक्षुष्यश्छर्दिनाशनः ।
कुष्ठव्रणकफश्वासहिक्कापित्तास्रदोषजित् ॥

वालखंड ।

वृष्या क्षतक्षीणहिता रक्तपित्तानिलापहाः ।
मत्स्यण्डिकाखण्डसिताः क्रमेण गुणवत्तराः ॥

क्षतक्षीणयोर्हिताः । क्रमेणेति । मत्स्यण्डिकायाः खण्डो गुणवान्, खण्डात् सिता । उक्तं च सुश्रुतेन —

यथा यथैषां वैमल्यं मधुरत्वं तथा तथा ।
स्नेहगौरवशैत्यानि सरत्वं च तथा तथा ॥

इति ।

अन्यत्र च मत्स्यण्ड्यादीनां पृथग् गुणाः ।

मत्स्यण्डी ग्राहिणी बल्या कषाया वातजिद् गुरुः ।
खण्डं गुरु सरं रुच्यं वातघ्नं बलपुष्टिदम् ॥

सितोपला सरा गुर्वी वातघ्नी न कफप्रदा ।

इति ।

यासशर्करागुणानाह वाग्भटः —

तद्गुणा तिक्तमधुरा कषाया यासशर्करा ।

तद्गुणा मत्स्यण्डिकादिसामान्यसदृशगुणा ।

यासशर्करा दुरालभारसेनेक्षुरसेन च क्रियते ।

मधुशर्करागुणमाह —

यद्गुणं यन्मधु प्रोक्तं तद्गुणा तस्य शर्करा ।
विशेषाच्चर्पणी बल्या पुष्ट्या च क्षीणदेहिनाम् ॥

---

१. J1. omits अथ ... ... वाग्भटः and it reads अथ शर्करा ।

२. J1. adds: धन्वन्तरिः —

शर्करोक्ता तु मीनाण्डी श्वेता मत्स्यण्डिका सिता ।

in the margin and reads this portion after रक्तेक्षुजा पित्तजित् ।

दाहं निवारयति तापमपाकरोति
तृष्णां नियच्छति निहन्ति च मोहमूर्च्छाम् ।
श्वासं निवारयति प्रीणयतीन्द्रियाणि
गीतस्सदा सुमधुरः खलु सिद्धखण्डः ॥

खण्डतत्त्वराजः ।

अथेक्षुविकाराणां तारतम्यमाह वाग्भटः

शर्करेक्षुविकाराणां फाणितं च वरावरे ।

इक्षुविकाराणां मध्ये शर्करा सिताख्या वरा फाणितमवरं इतरे मध्यमाः ॥

इतीक्षुरसविकारप्रकरणम् ।

अथ मधु ।

तत्र —

माक्षिकं भ्रामरं क्षौद्रं पौतिकं छात्रकं तथा ।
आर्घ्यमौद्दालकं दालमित्यष्टौ मधुजातयः ॥

नानापुष्परसाहाराः कपिला नवमक्षिकाः ।
याः स्थूलास्ताभिरुत्पन्नं मधु माक्षिकमुच्यते ॥

ये स्निग्धाञ्जनगोलाभाः पुष्पासवपरायणाः ।
भ्रमरैर्जनितं तैस्तु भ्रामरं मधु भण्यते ॥

पिङ्गला मक्षिकास्सूक्ष्माः क्षुद्रा इति हि ताः स्मृताः ।
ताभिरुत्पादितं यत्तु तत् क्षौद्रं मधु कथ्यते ॥

महत्यो मक्षिकाः पिङ्गाः पूतिका इति कीर्तिताः ।
तज्जातं मधु धीमद्भिः पौतिकं समुदाहृतम् ॥ ४ ॥

छत्राकारं तु पटलं सरघाः पीतपिङ्गलाः ।
यत् कुर्वन्ति तदुत्पन्नं मधु च्छात्रकमीरितम् ॥

---

१. J1. तत्र ; Bh omits this.
२. Bh. वर्ण्यते ।

मक्षिकास्तीक्ष्णतुण्डा याः पीताः षट्पदसन्निभाः
तदुद्भूतं यदर्घ्याहि तदार्घ्यं मधु भण्यते ॥

उद्दालाः कथिताः कीटा भूमेरुद्दालनात् स्मृताः ।
वल्मीकान्तस्तदुत्पन्नमौद्दालकमुदीर्यते ॥

इन्द्रनीलदलाकाराः सूक्ष्माश्चिन्वन्ति माक्षिकाः ।
यद् वृक्षकोटरान्तःस्थं मधु दालमिति स्मृतम् ॥

माक्षिकं तैलवर्णं स्याच्छ्वेतं भ्रामरमुच्यते ।
क्षौद्रं तु कपिलाभासं पौतिकं घृतसन्निभम् ॥

आपीतवर्णं छात्रं स्यात् पिङ्गलं चार्घ्यनामकम्
औद्दालं स्वर्णसदृशमापीतं दालमुच्यते ॥

माक्षिकं मधुरं रूक्षं लघु श्वासादिदोषनुत् ।
भ्रामरं पिच्छलं रूक्षं मधुरं मुखजाड्यनुत् ॥

क्षौद्रं तु शीतलं रूक्षं चक्षुष्यं पित्तवातजित् ।
पौतिकं मधु रूक्षोष्णमस्रपित्तादिदाहकृत् ॥

पित्त[3]मेहकृमिघ्नं च विद्याच्छात्रं गुणोत्तरम् ।
आर्घ्यं मध्वतिचक्षुष्यं कफपित्तादिदोषहृत्[2] ॥

औद्दालकं तु कुष्ठादिदोषघ्नं सर्वसिद्धिदम् ।
दालं कटु कषायाम्लं मधुरं पित्तदायि च ॥

नवं मधु भवेत् स्थौल्यं नातिश्लेष्महरं परम् ।
देहस्थौल्यापहं ग्राहि पुराणं मधु लेखनम् ॥

पक्वं दोषत्रयघ्नं मधु विविधरुजाजाड्यहिक्कामयादि-
ध्वंसं धत्ते च रुच्यं बलमतिधृतिदं वीर्यवृद्धिं विधत्ते ।

---

१. Bh. omits the portion to the end of मधुप्रकरण and observes in its place मधुवर्णगुणादिलक्षणं सुषेणे द्रष्टव्यः ।

२. J1. दोषजित् ।

३. J1. श्विममेह ।

आमं चेदामगुल्मामयपवनरुजापित्तदाहास्रदोष-
ध्वंसं धत्ते विशोषं जनयति नयति स्वाङ्गवृद्धिं विशेषात् ॥

व्रणशोधनसन्धानव्रणसंरोपणादिषु ।
साधारण्यान्मधु हितं तत्तुल्या मधुशर्करा ॥

उष्णैः सहोष्णकाले वा स्वयमुष्णमथापि वा ।
आर्तं मधु मनुष्याणां विषवत्तापदायकम् ॥

कीटकादियुतमम्लदूषितं यच्च पर्युषितकं मधु स्वतः ।
कण्टकोदरगतं च मेचकं यच्च मेहजनितं च दोषकृत् ॥

दण्डैर्निहत्य यदुपात्तमपास्य दोषान्
तादृग्विधं मधु रसायनयोगयोग्यम् ।
हिक्कागुदाङ्कुरविशोफकफव्रणादि-
कोपापहं भवति दोषदमन्यथा चेत् ॥

यद्गुणं यन्मधु प्रोक्तं तद्गुणा तस्य शर्करा ।
विशेषात्तर्पणी बल्या पुष्ट्या च क्षीणदेहिनाम् ॥

गुरु शीतकषायत्वाद्रौक्ष्याच्चाल्पं हितं मधु ।
न हि कष्टतमं किञ्चित् तदजीर्णाद्यतो वरम् ॥

उपक्रमविरोधित्वात् सद्यो हन्याद्यथा विषम् ।
नानाद्रव्यात्मकत्वाच्च योगवाहि परं मधु ॥

वृष्ययोगैरतो युक्तं वृष्यतामनुवर्तते ।
स्वीयगुणोदासीनत्वे सति संयोगिगुणोत्कर्षकत्वं योगवाहित्वम् ॥

इति मधुप्रकरणम् ।

---

१. J_1. gives under this verse the substance of the same as तत्तातसमधुगुणः

२. T_2. Bh. add the explanation :—
विषान्यत्वे सविषपुष्पेभ्योऽपि यतो मधु ।
कुर्वते हि स्वयं यच्च संविषा भ्रमरादयः ॥

अथ मद्यप्रकरणम् ।

तच्च, गौडीमाध्वीपैष्टीभेदात् त्रिविधम् । तत्र —

स्याद् धातकीरसगुडादिकृता तु गौडी
पुष्पद्रवादिमधुसारमयी च माध्वी ।
पैष्टी पुनर्विविधधान्यविकारजाता
ख्याता मदाधिकतया किल पूर्वपूर्वा ॥

तालादिरसनिर्यासैः सैन्दीं हालां सरां जगुः ।
नानाद्रव्यकदम्बेन द्रव्यं कादम्बरं स्मृतम् ॥

तत्र —

गौडी तीक्ष्णोष्णमधुरा वातहृत् पित्तकारिणी ।
बलकृद् दीपनी पथ्या कान्तिकृत् तर्पणी परा ॥

माध्वी तु मधुरा हृद्या नात्युष्णा पित्तवातकृत् ।
कामलापाण्डुगुल्मार्शःप्रमेहशमनी परा ॥

पैष्टी कट्वम्लतीक्ष्णा स्यान्मधुरा दीपनी परा ।
सैन्दी सिता कषायाम्ला तृष्णासन्तापनाशिनी ॥

कादम्बरी सुमधुरा पित्तघ्नी श्रमहारिणी ।
मदनिर्वाणमदनज्वालापल्लवधृक् सरा ॥

ऐक्षवं तु भवेन्मद्यं शिशिरं च मनोहरम् ।
यौवद्धान्यकृतं मद्यं गुरु विष्टंभदायकम् ॥

शर्कराधातकीतोये कृतं शीतं मनोहरम् ।
शार्करं कथ्यते मद्यं वृष्यं दीपनमोहनम् ॥

---

१. J1. मद्यं कादम्बरं ।

२. J1. मदोत्कटम् । T2. adds the explanation मनोहरं मदोत्कटम् ।

३. T2. has also the alternative reading यवधान्यकृतम् ।

४. T2. has also the alternative reading दीपनपाचनम् ।

मद्यं नवं सर्वविकारहेतु सर्वं च वातादिकदोषदायि ।
जीर्णं तु सर्वं सकलामयघ्नं वृष्यं च सन्दीपनमुक्तमेतत् ॥

सामान्यतः ।

दीपनं रोचनं मद्यं तीक्ष्णोष्णं तुष्टिपुष्टिदम् ।
सुस्वादु तिक्तकटुकमम्लपाकरसं सरम् ॥
सकषायं स्वरारोग्यप्रतिभावर्णकृल्लघु ।
नष्टनिद्रातिनिद्रेभ्यो हितं पित्तास्रदूषणम् ॥
कृशस्थूलहितं रूक्षं सूक्ष्मं स्रोतोविशोधनम् ।
वातश्लेष्महरं युक्त्या पीतं विषवदन्यथा ॥

उक्तं च वैद्येन[1] —

मद्यं न पेयं वा पेयं स्वल्पं सुबहुवारि वा ।
अन्यथा शोथशैथिल्यदाहमोहान् करोति (च) ॥
द्राक्षेक्षवः सखर्जूराः[2] शालिपिष्टं यवस्य वा ।
पञ्च मद्याकराः श्रेष्ठाः द्राक्षा येषां विशिष्यते ।

अन्येऽपि मद्यभेदास्तत्प्रकाराश्च सर्वोऽनुपयोगात् ग्रन्थगौरवभयाच्चेह नोक्ताः । यतउक्तम् —

मद्यप्रयोगं कुर्वीत शूद्रादिषु महार्तिषु ॥

इति मद्यप्रकरणम् ।

अथ मांसप्रकरणम् ।

तत्त्रिविधं; भूचरखेचराप्चरभे... ...क्रमेण गुणाः —

मांसं खड्गमृगोत्थं तु बलकृद् बृंहणं गुरु ।
गवयस्यामिषं बल्यं रुच्यं वृष्यं च बृंहणम् ॥

---

1. T1; T2. omit उक्तं च वैद्येन ।
2. T1. has also the alternative reading द्राक्षेक्षुमधुखर्जूराः ।

ईषल्लघु स्यादपि बृंहणं च मांसं बलिष्ठं वनमाहिषस्य ।
स्निग्धं निद्राकरं पित्तहारि ग्राम्यस्य चामिषम् ।

माहिषस्येति सम्बन्धः ।

करोः क्रव्यं गुरु [१]स्निग्धं वातलं श्लेष्मकारकम् ।
बहुपुष्टिप्रदं गाजमामिषं वह्निमान्घदम्[२] ॥

[३]अश्वमांसं भवेदुष्णं वातघ्नं बलदं लघु ।
पित्तदाहप्रदं नृणां तदेतच्चातिसेवनात् ॥

औष्ट्रं मांसं तु शिशिरं त्रिदोषशमनं लघु ।
बलपुष्टिप्रदं रुच्यं मधुरं वीर्यवर्धनम् ॥

गर्दभप्रभवं मांसं किञ्चिद्गुरु बलप्रदम् ।
रुच्यं तु वनजं शैत्यमतिवीर्यबलप्रदम् ॥

वनगर्दभस्येत्यर्थः ।

मृगस्य मांसं लघु शीतवृष्यं त्रिदोषहृत् षड्रसदं च रुच्यम् ।
कुरङ्गमांसं मधुरं च तद्वत् कफापहं पित्तहरं च मारुतम् ॥

[४]मृगस्ताम्रमृगः । मारुतं मरुत्प्रकोपकारि । कुरङ्गश्चतुरगतिः ।

[५]त्रिदोषहारि चैषां स्याल्लघु वृष्यं सुशीतलम् ॥

[६]कृष्णपृष्ठः ।

अन्यत्र —

सारङ्गं पिशितं स्निग्धं मधुरं लघु वृष्यदम् ।

[७]सारङ्गः कृष्णपृष्ठ एव ।

---

१. J_1. omits स्निग्ध ... भवेदुष्ण in the next verse.
२. T_1; T_2; P_1; P_2. add गाजं गजभवम् ।
३. Bh. omits this verse.
४. J_1. हरिणस्ताम्रमृगः; Bh. मृगाश्चोष्ट्रमृगाः ।
५. J_1; Bh. त्रिदोषहारि चैणस्य लघु ।
६. T_1. कृष्णपृष्ठः एणः ।
७. J_1. omits सारङ्गः ... ... बलप्रदम् ।

चितलप्रभवं मांसं लघु हृद्यं बलप्रदम् ॥

चित्रकस्य।

वराहमांसं गुरु वातहारि
वृष्यं बलस्वेदकरं वनोत्थम्।
तस्माद् गुरु ग्रामवराहमांसं
तनोति मेदोबलवीर्यवृद्धिम् ॥

छागमांसं गुरु स्निग्धं नातिशीतं रुचिप्रदम्।
निर्दोषं वातपित्तघ्नं मधुरं बलपुष्टिदम् ॥

च्छागपोतभवं मांसं लघु शीतं प्रमेहजित्।
ईषल्लघु बलं दत्ते तदेव तृणचारिणः ॥

भारङ्गस्यापि मांसं तु गुरु स्निग्धं कफप्रदम्।
बल्यं वृष्यकरं पुष्टिप्रदं वातकरं परम् ॥

भारसिङ्ग।

आविकं मधुरं मांसं किञ्चिद्गुरु बलप्रदम्।
बृंहणं कफकृद् वृष्यं परं विष्टम्भि शीतलम् ॥
गोधामांसं तु वातघ्नं श्वासकासहरं च तत्।

घोरफड।

शशमांसं त्रिदोषघ्नं दीपनं श्वासकासनुत्।
पिच्छलं नाकुलं मांसं वातकृच्छ्लेष्मपित्तकृत् ॥

मुंगुस।

आरण्यकुक्कुटक्रव्यं हृद्यं श्लेष्महरं लघु।
ग्राम्यस्तु श्लेष्मलो गुरुः।
हारीतं पललं स्वादु कफपित्तास्रदोषजित्।
वर्धनं वीर्यबलयोस्तद्वदेव कपोतजम् ॥

१. Bh. adds :—
कुक्कुटो बृंहणः स्निग्धो वीर्योष्णोऽनिलजिद् गुरुः।
चक्षुष्यः शुक्रकफकृद्वन्यो हृद्यः कफान्तकृत् ॥
पानीयकुक्कुटः स्निग्धो बृंहणः श्लेष्मलो गुरुः।

१. T2. adds the explanation हारीतः पक्षिविशेषः। फाक्तीत कोके। कपोतः होला। bh. has the name होला only.

पारावतपलं स्निग्धमधुरं गुरु शीतलम् ।
पित्तास्रदाहनुद् बल्यं वीर्यवृद्धिकरं परम् ॥

रुच्यं तित्तिरिजं मांसं लघु वीर्य[1]बलप्रदम् ।
कषायमधुरं शीतं त्रिदोषशमनं परम् ॥

तद्वच्च लावकं मांसं पथ्यं ग्राहि बलप्रदम् ।
चटकस्यास्रजिच्छीतं लघु वृष्यं बलप्रदम्[2] ॥

तद्वच्चारण्यचटकरुच्यं लघु च पथ्यकम् ।
रुच्यं कापिञ्जलं रुच्यं शीतलं बृंहणं गुरु ।

वृष्यं चकोरजं मांसं बल्यं पुष्टिकरं परम् ।
चक्रवाकभवं रुच्यं लघु स्निग्धं बलप्रदम् ॥

वह्निकृत् सर्वशूलघ्नं ग्रहण्यर्शोविकारजित् ।
सारसस्य तथा मांसं मधुराम्लकषायकम् ॥

मोहातीसारपित्तघ्नं ग्रहण्यर्शोरुजापहम् ।
मांसं शीतं वृष्यं स्निग्धं गुरु[3] जलपक्षिणां कथितम् ।
तेष्वपि च हंसमांसं वृष्यतमं तिमिरहरं च ॥

अन्ये बकबलाकाद्याः गुरवः प्राणिभक्षणात् ।
[4]स्निग्धातिगुरवो मत्स्या वातघ्ना रक्तपित्तदाः ।
तत्र कांश्चिदपि ब्रूमो विशेषगुणलक्षणात् ॥

रोहितो गर्गरो भीरुर्वलको बर्बरस्तथा ।
छागलो रक्तमत्स्योऽथ महिषश्च बिलाह्वयः ॥

---

१. T2. takes off मासं and continues. पथ्यं । the next ve...
२. T2. gives the name after this चटकः लिवणी । चिमण्यां चे ।
३. T2. गुर्वम्बुपक्षिणाम् ।
४. Bh. omits स्निग्धाति ...... बर्बरस्तथा ।

चारुषस्त्वक्षमोषा च ज्ञेया वर्णा वशादयः ।

तत्र ।

कृष्णः शल्की श्वेतकुक्षिस्तु मत्स्यो
यः श्रेष्ठोऽसौ रोहितो वृत्तवक्त्रः ।
कोष्णं बल्यं रोहितस्यापि मांसं
वातं हन्ति स्निग्धमृघ्नाति वीर्यम् ।

रोहितमत्स्य ।

यः पीतवर्णोऽपि च पिच्छिलाङ्गः पृष्ठे च रेखाबहुलः स शल्कः ।
स गर्गरो गर्गरनादवश्यो जडश्च शीतः कफवातदायी ॥

गामरु ।

पृष्ठे पक्षौ द्वौ गले पुच्छके चेत् सर्पाभः स्यात् पुष्करो वृत्ततुण्डः ।
ज्ञेयः शल्की मत्स्यको भीरुरुक्तः स्निग्धो वृष्यो दुर्जरो वातकारी ॥

अहीर ।

नातिस्थूलो वृत्तवक्त्रोऽपि चास्ये धत्ते दन्तान् श्मश्रुलो दीर्घकायः ।
त्रिःसन्ध्यायां रात्रिशेषे त्रिवर्णः प्रोक्तो बालः पथ्यबल्यः सुवृष्यः ॥

बालांबु ।

पृष्ठे कुक्षौ कण्टकी दीर्घतुण्डः सर्पाभो यः सोऽप्ययं बर्बराख्यः ।
वाताटोपं सोऽपि दत्तेऽन्त्रजाड्यं स्निग्धो बल्यो दुर्जरो वीर्यकारी ।

वार्घीरु ।

श्वेतं सुकायं समदीर्घवृत्तं निश्शल्ककं छागलकं वदन्ति ।
द्विकण्टकोऽसौ खलु पृष्ठवंशे कण्ठ्यस्सुपथ्यो रुचिदश्च बल्यः ॥

सगळ ।

---

१. J1. कर्णावशादयः, Bh. कर्णा च शादयः T2. gives also the varient reading वर्णा वशाभिधः ।

२. T2. वृत्तचक्रः

३. Bh. has an omission वातकारी...... to दुर्जरो, probably due to the scribe.

४. Bh पथ्यः । सलग् मांसे ।

यो रक्ताङ्गो नातिदीर्घो न चाल्पो
नातिस्थूलो रक्तमत्स्यः स उक्तः ।
शीतो रुच्यः पुष्टिकृद् दीपनोऽसौ
नाशं दत्ते किञ्च दोषत्रयस्य ॥

तांबडु ।

यः कृष्णो दीर्घकायः स्यात् स्थूलशल्की बलान्वितः ।
मत्स्यो माहिषनामासौ दीपनो बलवीर्यदः ॥

भैंसाडु ।

शुक्लाङ्गस्ताम्रपक्षो यः स्वल्पाङ्गश्च विलाह्वयः ।
स रुच्यो मधुरो बल्यो गुणाढ्यो वीर्यपुष्टिदः ॥

आविला ।

यः स्थूलाङ्गो माहिषाकारको यस्तालुस्थाने क्षीरजाभां दधाति ।
शल्कं स्थूलं यश्च चारूषकोऽसौ दत्ते वीर्यं दीपनो वृष्यदायी ॥

पाउस ।

वितस्तिमानः श्वेताङ्गः सूक्ष्मशल्कः स दीपनः ।
अउमोसाह्वयो मत्स्यो बलवीर्याङ्गपुष्टिदः ॥

आलमास ।

विवृत्ताङ्गोऽल्पकृष्णाङ्गः शल्की वर्णवशाभिधः ।
दीपनः पाचनः पथ्यो वृष्योऽसौ बलपुष्टिदः ॥

कानवसा ।

इति द्वादशभेदानां गुणा रूपं च वर्णितम् ।

तथा—

निश्शल्का निन्दिता मत्स्याः सर्वे शल्कयुता हिताः ॥

---

१. Bh. ताम्बुद्मासे ।
२. T_1, T_2. यस्य ।
३. Bh. ऽल्पपुष्टाङ्गः ।

बलपुष्टिकरा वीर्यवपुःस्थैर्यविवर्धनाः ॥

अथ स्थानविशेषेण गुणाः ।

क्षारांबुमत्स्या गुरवो विदाहिनो
विष्टम्भदास्ते लवणार्णवादिजाः ।

ह्रदकुल्याजलनिर्झरतडागवापीजलेषु ये मत्स्याः ।
तेऽतिजडा नादेया यथोत्तरं लघुतरास्तु नादेयाः[1] ॥

सुषेणः —

जडास्तटाकसम्भूताः स्निग्धाः स्वादुरसाः स्मृताः ॥

कौपा वृष्याः श्लेष्मलाः संप्रदिष्टाः गुल्माष्ठीलानाहकुष्ठप्रदाः स्युः ।
तडागवाम्निर्झरजाश्च मेध्याश्चक्षुस्स्वरायुष्यबलप्रदाश्च ।

महाह्रदेषु बलिनः स्वाल्पाम्भस्यबला मता. ।

सामुद्रो गुरुरुष्णरूक्षमधुरः स्याच्छ्लेष्मलो वातहा
स्यात्स्नेहाभिविवर्धनो नव[illegible]कृत् ।
पित्तोद्रेककफात्ययेषु विहितो मत्स्योऽ[illegible]स्सदा
विष्टम्भं जनयेच्च शीतपवनं व्यापादयत्यग्रतः[3] ॥

तथा —

ऋतुप्रभौ निर्झरेषु प्रजाता मत्स्या हिता ग्रीष्मकाले तु चौण्ड्याः ।
तडागजाः प्रावृषि सर्व एव स्निग्धा बलिष्ठाश्च सृजन्ति दोषान् ॥

शरदृतौ निर्झरजाश्च कूपजाता हिमर्तौ शिशिरे च शस्ताः ॥

रसरक्तादिधातूनां गुरु स्यादुत्तरोत्तरम् ।
मैढ्रं कटियकृन्मांसं वार्षणं चातिमात्रतः ॥

---

१. T_1. न ग्राह्याः ।

२. T_2. has the explanation नादेया न ग्राह्याः । नादेया नद्युत्पन्नाः ।

३. T_2. adds the explanation अग्रत परिणामे ।

पक्वं मांसं हितं सर्वं बलवीर्यविवर्धनम् ।
भृष्टमांसं विदाहि स्यादस्रवातादिदोषकृत् ॥

पूर्वार्धे पुरुषस्य चेद् गुरुतरं पश्चार्धभागः स्त्रियाः
स्त्री गुर्वी किल गुर्विणी यदि तथा योषिच्च तुल्या लघुः ।
पक्षी चेत् पुरुषो लघुः स्फिजशिरःस्कन्धांसपृष्ठे क्रमा-
न्मांसं यच्च कटिस्थितं तदखिलं गुर्वेव सर्वात्मनाम् ॥

इति मांसप्रकरणम् ।

अथ जलप्रकरणम् ।

तत्र जलसामान्यगुणाः —

पानीयं मधुरं सितं रुचिकरं तृष्णाविशोषापहं
मोहभ्रान्तिनिवारणं च कुरुते भुक्तान्नपक्तिं सदा ।
निद्रालस्यनिवारणं विषहरं स्रोतस्सुसन्तर्पणं
पीतं धीबलवीर्यपुष्टिजननं चाष्टाङ्गपुष्टिप्रदम् ॥

---

१. Bh. adds before this :

मत्स्यगर्भः परं वृष्यः स्निग्धः स्थौल्यकरो गुरुः ।
बृंहणो बलदः स्निग्धस्तद्वन्मकरमादिशेत् ॥
मकरसुसर इति भाषायाम् ।
कणपो गूढपात् कूर्मः कमठो दृढपृष्ठकः ।
कच्छपो बलदस्स्निग्धो वातजित् पुंस्त्वकारकः ॥
कांसवाचे
मण्डूको बृंहणो वृष्यश्चातिलोऽसृग्गदापहः ॥
बेडूकाचे
सर्पाणां स्नेहनं मांसं चक्षुष्यं बृंहणं गुरु ।
दूषीविषक्रिमिहरं मेधाग्निबलवर्धनम् ॥
सर्पमांस ॥

२. T_2, P_1, P_2. add तथा गुर्विणी before इति मांसप्रकरणम् ॥

३. J_1 मधुरं हिमं च रुचिदं ॥ Bh. मधुरं हितं रुचिकरम् ॥

अपि च[1] —

पानीयं श्रमनाशनं क्लमहरं मूर्च्छापिपासापहं
तन्द्राच्छर्दिविनाशनं बलकरं निद्राहरं तर्पणम् ।
हृद्यं गुप्तरसं ह्यजीर्णशमकं नित्यं हितं शीतलं
लघ्वच्छं रसकारणं निगदितं पीयूषवज्जीवनम् ॥

अथ पानीयभेदाः —

पानीयं मुनिभिः प्रोक्तं दिव्यं भौममिति द्विधा ।

तत्र —

दिव्यं चतुर्विधं प्रोक्तं धाराजं करकाभवम् ।
तौषारं च तथा हैमं तेषु धारं गुणाधिकम् ॥

भौममम्भो निगदितं प्रथमं त्रिविधं बुधैः ।
जाङ्गलं परमानूपं ततः साधारणं क्रमात् ॥

तदपि नादेयादिभेदेन बहुविधं वक्ष्यते । धाराजं यथा —

धाराभिः पतितं तोयं गृहीतं स्फीतवाससा ।
शिलायां वा सुधायां वा धौतायां पतितं च यत् ॥
सौवर्णे राजते ताम्रे स्फाटिके काचनिर्मिते ।
भाजने मृण्मये वापि स्थापितं धारमुच्यते ॥
धारं नीरं त्रिदोषघ्नमनिर्देश्यरसं लघु ।
सौम्यं रसायनं बल्यं तर्पणं ह्लादि जीवनम् ॥
पाचनं मतिकृन्मूर्च्छातन्द्रादाहश्रमक्लमान् ।
तृष्णां हरति तत्पथ्यं विशेषात् प्रावृषि स्मृतम् ॥

धाराजमपि द्विविधम् । गाङ्गं सामुद्रं च । तत्र गाङ्गं यथा —

आकाशगङ्गासम्बन्धि जलमादाय दिग्गजाः ।
मेघैरन्तरिता वृष्टिं कुर्वन्तीति वचः सताम् ॥
गाङ्गमाश्वयुजे मासि प्रायो वर्षति वारिदः ।

---

१. Bh. omits अपि च ... ...तथा line 16 page 180.

तत्परीक्षा च —

स्थापितं हैमने पात्रे राजते मृण्मयेऽपि वा ।
शाल्यन्नं[1] येन संसिक्तं भवेदक्लेदवर्णवत् ॥

तद्गाङ्गं सर्वदोषघ्नं ज्ञेयं सामुद्रमन्यथा ।
तत्तु सक्षारलवणं शुक्रदृष्टिबलापहम् ॥

विस्रं[2] च दोषलं तीक्ष्णं सर्वकर्मसु गर्हितम् ।
सामुद्रं त्वाश्विने मासि गुणैर्गाङ्गवदादिशेत् ॥

यतोऽगस्त्यस्य दिव्यर्षेरुदयात्सकलं जलम् ।
निर्मलं निर्विषं स्वादु शुक्लं स्याददोषलम् ॥

उक्तं च —

फूत्कारविषवातेन नागानां व्योमचारिणाम् ।
वर्षासु सविषं तोयं दिव्यमप्याश्विनं विना ॥ इति ॥

अथानार्तवस्य गुणाः —

अनार्तवं प्रमुञ्चन्ति वारि वारिधरास्तु यत् ।
तत् त्रिदोषाय सर्वेषां देहिनां परिकीर्तितम् ॥

अन्यत्र तु —

शरत्पयोदनिर्मुक्तं महावैडूर्यसन्निभम् ।
सर्वदोषहरं स्वादु दिव्यमित्युच्यते जलम् ॥

प्रावृड्जलदनिर्मुक्तमव्यक्तस्वादुलक्षणम् ।
वारि स्फाटिकसङ्काशमान्तरिक्षमिति स्मृतम् ॥

इत्युक्तम् । कैरकाम्बु[3] यथा —

दिव्यं वार्यग्निसंयोगात् संहताः खात्पतन्ति याः ।
पाषाणखण्डवच्चापः ताः कारक्योऽमृतोपमाः ॥

---

१ J_1. शाल्मकम् ।
२. J_1. वृष्यं च ।
३. J_1. करकाजं यथा — दिव्यं वार्यग्नि ।

करकाजं जलं रूक्षं विशदं गुरु च स्थिरम्।
दारुणं शीतलं सान्द्रं पित्तहृत्.कफवातकृत् ॥

तौषारं यथा—

अपि नद्याः समुद्रान्तर्वह्निरापश्च तद्भवाः।
धूमावयवनिर्मुक्तास्तुषाराख्यास्तु ताः स्मृताः ॥
अपथ्याः प्राणिनां प्रायो भूरुहाणां तु ता हिताः
तुषाराम्बु हिमं रूक्षं स्याद्वातलमपित्तलम् ॥
कफोरुस्तम्भकण्ठाग्निमेदोगण्डादिरोगनुत्।

हैमं यथा—

हिमवच्छिखरादिभ्यो द्रवीभूयाभिवर्षति।
यत्तदेव हिमं हैमं जलमाहुर्मनीषिणः ॥
हिमाम्बु शीतं पित्तघ्नं गुरु वातविवर्धनम् ॥

अन्यत्र तु—

और्वानलधूमेरितमम्बु समुद्रस्य यद् घनीभूतम्।
पवनानीतमुदीच्यां तद्धिममिति कथ्यते मुनिभिः ॥ इति।
हिमं तु शीतलं रूक्षं दारुणं सूक्ष्ममित्यपि।
न तद् दूषयते वातं न च पित्तं न वा कफम् ॥

इति दिव्यम्।

अथ भौमम्। तत्र जाङ्गलं यथा—

अल्पोदकोऽल्पवृक्षश्च पित्तरक्तामयान्वितः।
ज्ञातव्यो जाङ्गलो देशस्तत्रत्यं जाङ्गलं जलम् ॥
जाङ्गलं सलिलं रूक्षं लवणं लघु तत्तनु।
वह्निकृत्कफकृत्पथ्यं विकारान् कुरुते बहून् ॥

आनूपं यथा—

बह्वम्बुर्बहुवृक्षश्च वातश्लेष्मामयान्वितः।
देशोऽनूप इति ख्यात आनूपं तद्भवं जलम् ॥

आनूपं वार्यभिष्यन्दि स्वादु स्निग्धं घनं गुरु ।
वह्निहृत्कफकृत्भिन्द्यं विकारान् कुरुते बहून् ॥

साधारणं यथा —

मिश्रचिह्नस्तु यो देशः स हि साधारणः स्मृतः ।
तस्मिन् देशे यदुदकं तत्तु साधारणं स्मृतम् ॥

साधारणं तु मधुरं दीपनं शीतकं लघु ।
तर्पणं रोचनं तृष्णादाहदोषत्रयप्रणुत् ॥

अन्यत्र तु —

जाङ्गलं सलिलं स्वादु त्रिदोषघ्नं रुचिप्रदम् ।
पथ्यं चायुर्बलं वीर्यपुष्टिदं कान्तिकृत्परम् ॥

आनूपं सलिलं स्वादु स्निग्धं पित्तहरं गुरु ।
तनोति पामाकण्डूतिकफवातज्वरामयान् ॥

साधारणजलं रुच्यं दीपनं पाचनं लघु ।
श्रमतृष्णापहं वातकफमेहघ्नपुष्टिदम्

इति ।

तथा —

जातं ताम्रमृदस्तदेव सलिलं वातादिदोषप्रदं
देशाज्जाड्यकरं च दुर्जरतरं दोषावहं धूसरात् ।
वातघ्नं तु शिलाशिरोत्थममलं पथ्यं लघु स्वादु च
श्रेष्ठं स्यादमृतं त्रिदोषशमनं सेव्यं सदा तत्पयः ॥

अथ नादेयम् —

नद्या नदस्य वा नीरं नादेयमिति कीर्तितम् ।

तत्र भागीरथ्या यथा —

शीतं स्वादु स्वच्छमत्यन्तरुच्यं पथ्यं पाक्यं पाचनं पापहारि ।
तृष्णामोहध्वंसनं दीपनं च प्रज्ञां दत्ते वारि भागीरथीयम् ॥

तथा[१] —

स्वादु पाकरसं शीतं त्रिदोषशमनं लघु ।
पवित्रमतिपथ्यं च गाङ्गं वारि मनोहरम् ॥

यमुनाया यथा —

पित्तदाहशमनं[२] श्रमापहं स्वादु वातजननं च पावनम् ।
वह्निदीपनकरं च रोचनं यामुनं जलमिदं बलप्रदम् ॥

नर्मदाया यथा —

सलिलं लघु शीतलं सुपथ्यं कुरुते पित्तकफप्रकोपनं च ।
सकलामयमर्दनं च रुच्यं मधुरं मेकलकन्यकासमुत्थम् ॥

सरस्वत्या यथा —

सरस्वतीजलं स्वादु पूतं सर्वरुजापहम् ।
रुच्यं दीपनकृत्पथ्यं देहकान्तिकरं लघु ॥

[३]चन्द्रभागामधुमत्योर्यथा —

चान्द्रभागसलिलं सुशीतलं दाहपित्तशमनं च वातदम् ।
चान्द्रभागगुणसाम्यदं जलं यच्च माधुमतमग्निदीपनम् ॥

चन्द्रभागा मधुमती च काश्मीरे प्रसिद्धे ।

[४]शतद्रुविपाशासिन्धूनां यथा —

शतद्रुर्विपाशा च सिन्धुस्त्रयाणां सुशीतं लघु स्वादु सर्वामयघ्नम् ।
जलं निर्मलं दीपनं पाचनं च प्रदत्ते बलं बुद्धिमेधायुषां च ॥

---

१. J_1 omits तथा ... यमुनाया यथा । Bh. omits तथा...मनोहरम् ।

२. T_1. T_2. give a variant reading also पित्तदाहवमिरुक्श्रमापहम् ।

३. J_1. omits the introduction to the verse. Bh. चन्द्रभागामधूमती काश्मीरे एव । तद्गुणाः and omits चन्द्रभागमधूमती च काश्मीरे प्रसिद्धे occuring after the next verse.

४. J1. T_1. omit the introduction to the verse.

शोणभद्रस्य यथा —

शोणस्यापि जलं परं रुचिकरं सन्तापशोषापहं
पथ्यं वह्निकरं तथा च बलदं क्षीणाङ्गपुष्टिप्रदम् ।

तापीवेत्रवत्योर्यथा —

तापीवेत्रवतीजलं सुमधुरं कान्तिप्रदं पुष्टिदं
वृष्यं दीपनपाचनं बलकरं पाने प्रशस्तं नृणाम् ॥

पयोष्ण्या यथा —

पयोष्णीसलिलं रुच्यं पवित्रं पापनाशनम् ।
सर्वामयहरं सौख्यबलकान्तिप्रदं लघु ॥

वितस्तायाः —

वितस्तासलिलं स्वादु त्रिदोषशमनं लघु ।
प्रज्ञापुष्टिप्रदं पथ्यं तापजाड्यहरं परम् ॥

वितस्ता काश्मीरे ॥ सरय्वा यथा —

सरयूसलिलं स्वादु बलपुष्टिप्रदायकम् ।

गोमत्या यथा —

गोमतीसलिलं स्वादु पथ्यं पित्तकरं गुरु ।

गोमती पश्चिमे प्रसिद्धा । गोदावर्या यथा —

पित्तातिरक्तार्तिसमीरहारि पथ्यं परं दीपनपापहारि ।
कुष्ठादिनानामयदोषहारि गोदावरीवारि तृषापहारि ॥

तथा —

कण्डूकुष्ठप्रशमनं वह्निसन्दीपनं परम् ।
पाचनं वातपित्तघ्नं वारि गोदावरीभवम् ॥

---

१. J_1. नदीत्रयस्य गुणाः introducing this and the next verse Bh. omits this and the verse following.

२, ३, ४, ५, ६. J_1. omits the introduction.

७. J_1; Bh. omit this and the verse.

कृष्णाया यथा—

काष्ण्यं जाड्यकरं स्वादु पूतं पित्तास्रकोपनम् ।

कृष्णवेण्या यथा—

कृष्णवेण्या जलं स्वच्छं रुच्यं दीपनपाचनम् ।

मलप्रहाराभीमरथीघटप्रहाराणां —

मलापहा भीमरथी च घट्टगा काष्ण्येन सामान्यगुणाः प्रदिष्टाः ।
मलापहाघट्टगयोस्तथापि पथ्यं लघु स्वादु सुकान्तिदायि ॥

तुङ्गभद्राया यथा —

तुङ्गभद्राजलं स्निग्धं निर्मलं स्वादुदं गुरु ।
कण्डूपित्तास्रदं प्रायः सात्म्ये शैत्यकरं परम् ॥

कावेर्या यथा —

कावेरीसलिलं स्वादु श्रमघ्नं लघु दीपनम् ।
दद्रुकुष्ठादिदोषघ्नं मेधाबुद्धिरुचिप्रदम् ॥

इति नदीविशेषगुणाः ।

नदीनामच्छमन्यासां देशदोषादिभेदतः ।
तत्तद्गुणान्वितं वारि ज्ञातव्यं कृतबुद्धिभिः ॥

यथा —

पूर्वदेशोद्भवा नद्यः सर्वा वातकफप्रदाः ।
पश्चिमाः पित्तलाः सर्वाः कफवातविनाशनाः ॥
इति संक्षेपतः प्रोक्ता नद्यः क्षुद्रास्तु सम्प्रति ।

वाग्भटः —

पश्चिमोदधिगाः शीघ्रवहा याश्चामलोदकाः ।
पथ्यास्समस्तास्ता नद्यो विपरीतास्ततोऽन्यथा ॥
उपलास्फालनाक्षेपविच्छेदैः खेदितोदकाः ।
हिमवन्मलयोद्भूताः पथ्यास्ता एव च स्थिराः ॥

१; २; ३; ४; ५. J1. omits the introduction to the verses.

६. Bh. omits from this to नद्यः प्रावाषिकास्तु etc. in l. 7. p. 184.

क्रिमिश्लीपदहृत्कण्ठशिरोरोगान् प्रकुर्वते ।
प्राच्यावन्त्युपरान्तस्था दुर्नामानि महेन्द्रजाः ॥
उदरश्लीपदातङ्कान् सह्यविन्ध्योद्भवाः पुनः ।
कुष्ठपाण्डुशिरोरोगान् दोषघ्न्यः पारियात्रजाः ॥
बलपौरुषकारिण्यः सागराम्भस्त्रिदोषकृत् ॥

तथा—

नद्यः प्रावृषिजास्तु पीनसकफश्वासार्तिकासप्रदाः
पथ्या वातकफापहाः शरदिजा हेमन्तजा बुद्धिदाः ।
सन्तापं शमयन्ति शं विदधते शैशिर्यवासन्तजा-
स्तृष्णादाहवमिभ्रमार्तिशमना ग्रीष्मे यथास्वं गुणाः ॥

अथौद्भिदं—

विदार्य भूमिं निम्नां यन्महत्या धारया स्रवेत् ।
तत् तु भौमौद्भिदं नाम वदन्तीह महर्षयः ॥
औद्भिदं वारि पित्तघ्नमविदाह्यतिशीतलम् ।
प्रीणनं मधुरं बल्यमीषद्वातकरं लघु ॥

अथ नैर्झरम्—

शैलसानुस्रवद्वारिप्रवाहो निर्झरो झरः ।
स तु प्रस्रवणश्चापि तत्रत्यं नैर्झरं जलम् ॥
नैर्झरं रुचिकृद्वीरं कफघ्नं दीपनं लघु ।
मधुरं कटुपाकं च वातलं स्यादपित्तलम् ॥

अथ सारसम्—

नद्याश्शैलवराद्वाम्भो यत्र संसृत्य तिष्ठति ।
यत्सरोजदलच्छन्नं तदम्भस्सारसं स्मृतम् ॥

---

१. J_1 त्रिदोषजित् ।

२. Bh. Skips over the portion अथौद्भिदं .... to हंसोदकम् (P. 186. l. 15) with the observation तडागजलादिगुणाः सुषेणे द्रष्टव्याः ।

सारसं सलिलं बल्यं तृष्णाघ्नं मधुरं लघु।
रोचनं तुवरं रूक्षं बद्धमूत्रमलं सितम्॥

अथ ताटाकम्—

प्रशस्तभूमिभागस्थो बहुसंवत्सरोषितः।
जलाशयस्तटाकः स्यात् ताटाकं तज्जलं स्मृतम्॥

ताटाकमुदकं स्वादु कषायं कटुपाकि च।
वातलं बद्धविण्मूत्रमसृक्पित्तकफापहम्॥

अथ वाप्यम्—

पाषाणैरिष्टकाभिर्वा बद्धा कूपाद् बृहत्तरा।
ससोपाना भवेद् वापी तज्जलं वाप्यमुच्यते॥

वाप्यं वारि यदि क्षारं पित्तकृत् कफवातहृत्॥
तदेव मिष्टं कफदं वातपित्तहरं भवेत्॥

अथ कौपम्—

भूमौ खातोऽल्पविस्तारो गम्भीरो मण्डलाकृतिः।
बद्धोऽबद्धः स कूपः स्यात् तदम्भः कौपमुच्यते॥

कौपं पयो यदि स्वादु त्रिदोषघ्नं हितं लघु।
तत् क्षारं कफवातघ्नं दीपनं कफकृत्परम्॥

अथ चौञ्ज्यम्—

शिलाकीर्णं स्वयं श्वभ्रं नीलाञ्जनसमोदकम्।
लतावितानसञ्छन्नं चौञ्ज्यमित्यभिधीयते॥

तत्रत्यमुदकं चौञ्ज्यं मुनिभिस्समुदाहृतम्।
चौञ्ज्यं वह्निकरं नीरं रूक्षं कफकरं[1] लघु॥
मधुरं पित्तनुद् रुच्यं पाचनं विशदं स्मृतम्।

अथ पाल्वलम्—

पाल्वलं वार्यभिष्यन्दि गुरु स्वादु त्रिदोषकृत्।

---

१. J1 कफकृत्।

1081

अथ विकिरम् —

नद्यादिनिकटे भूमिर्या भवेद्वालुकामयी ।
उद्राव्यते ततो यत्तु तज्जलं विकिरं विदुः ॥

विकिरं शीतलं स्वच्छं निर्दोषं लघु च स्मृतम् ।
तुवरं स्वादु पित्तघ्नं क्षारं तत् पित्तलं मनाक् ॥

अथ कैदारम् —

केदारं क्षेत्रमुद्दिष्टं कैदारं तज्जलं स्मृतम् ।
कैदारं वार्यभिष्यन्दि मधुरं गुरु दोषकृत् ॥

अथ ह्रादम् —

ह्रादं तु वह्निजननं मधुरं कफवातहारि पथ्यं च ।

नादेयं नवमृण्मयेषु निहितं सन्तप्तमर्कांशुभि-
र्यामिन्यां च निविष्टमिन्दुकिरणैर्मन्दानिलान्दोलितम् ।
एलाद्यैः परिवासितं श्रमहरं पित्तोष्णदाहे विषे
मूर्च्छारक्तमदात्ययेषु च हितं शंसन्ति हंसोदकम् ॥

इति हंसोदकम् ॥

कौपं प्रस्रवणं वसन्तसमये ग्रीष्मे तु चौञ्ज्यं भवेत्
काले प्रावृषि नाभसं च सगुणं स्यादौद्भिदं वा पयः ।
नीहारे सरसीतटागविषयं सर्वं शरत्सङ्गमे
सेव्यं सूर्यसितांशुरश्मिपवनव्याधूतदोषं पयः ॥

वृद्धसुश्रुतः —

पौषे वारि सरोजातं माघे तत्तु तटाकजम् ।
फाल्गुने कूपसम्भूतं चैत्रे चौञ्ज्यं हितं मतम् ॥

वैशाखे नैर्झरं नीरं ज्येष्ठे शस्तं तथौद्भिदम् ।
आषाढे शस्यते कौपं श्रावणे दिव्यमेव च ॥

भाद्रे च कूपसम्भूतमाश्विने चौञ्ज्यमेव च ।
कार्तिके मार्गशीर्षे च जलमात्रं प्रशस्यते ॥

---

१. T_1. J_1. Bh omit this verse.

२, J_1; Bh, भाद्रे कौपं पयश्शस्तम् ।

भौमानामम्भसां प्रायो ग्रहणं प्रातरिष्यते ।
शीतत्वं निर्मलत्वं च यतस्तेषां महान् गुणः ॥

अथ नारिकेलोदकगुणाः ।

नारिकेरोदकं स्निग्धं स्वादु वृष्यं हिमं लघु ।
तृष्णापित्तानिलहरं दीपनं वस्तिशोधनम् ॥

श्रमघ्नं बृंहणं बल्यं सूतिकानां हितं परम्[1] ।

इति सामान्यनारिकेरवारिगुणाः॥

अथ पुराणस्य—

नारिकेरस्य यत्तोयं पुराणं पित्तवर्धनम् ।

नवस्य —

तस्यैव तरुणं तोयं पित्तघ्नं क्रिमिनाशनम् ॥

बालस्य —

बालस्य नारिकेरस्य कटु पाके हिमं जलम् ।
ईषत्कषायमधुरं पक्वस्योष्णं सरं गुरु ॥

स्निग्धादयो गुणास्त्वन्ये समाः स्युर्बालपक्वयोः ।

अन्यत्र[2] —

नारिकेरसलिलं लघु बाल्ये शीतलं च मधुरं दरपाके ।
पित्तपीनसतृषास्रविदाहश्रान्तिशोषशमनं सुखदायि ॥

पक्वमेतदपि किञ्चिदिहोक्तं पित्तकारि रुचिदं मधुरं च ।
दीपनं बलकरं गुरु वृष्यं वीर्यवर्धनमिदं तु वदन्ति ॥

---

१. T2. P1. P2 हितं मतम्

२. J1. तथा । Bh. नवीनस्य । अन्यत्रापि—

अथास्य सेवनकालः ।

नारिकेराम्बु भुक्तेः[1] प्राग् गुल्माग्निसदनादिहृत् ।
अतः परं न पेयं स्यात् सेन्दु तच्छीतलं हितम् ॥

क्षयोपवासाध्वगमातिभाष्य-
व्यवायवातातपपीडितानाम् ।
व्यायामिनां वातकफोत्तराणां
येन्नारिकेरादुदकं प्रशस्तम्[2] ॥

सेन्दु सकर्पूरम् ।

इति नारिकेरोदकम् ।

शतपत्राम्बु[1] सहसा रक्तपित्तग्रहापहम् ।
मूर्च्छाविभ्रासशमनं दाहतृष्णानिवारणम् ॥

गुलाबोदकम् ।

---

१. J1. भुक्त्वा प्राक्

२. Bh. यन्नारिकेरोदकमेव शस्तम् ।
J1. T1, Bh. omit सेन्दु सकर्पूरम् ।

१. Bh. adds : – अथ गुलाबोदकप्रकरणम् ।

तत्करणं च —

कुडवं शतपर्णानां विवृतं तत्र निक्षिपेत् ।
जलं सप्तपलं पात्रे रौप्यं वर्गे सुसंस्कृतैः ॥

ताम्रजे वाथ तस्योर्ध्वं दोलायन्त्रं निवेशयेत् ।
रौप्यपात्रं तदूर्ध्वं तु पश्चाद्रौप्यशरावयोः ॥

आच्छाद्य तन्मुखं बद्ध्वा समन्तात् पाचयेच्छनैः ।
मृद्वग्निना मुहूर्तं तु पश्चादुद्धृत्य तज्जलम् ॥

रौप्यपात्रस्थितं विद्वानेष पुष्परसो वरः ।
सुशीतलस्सुगन्धश्च ग्रीष्मे वर्षात्यये तथा ॥

राज्ञा दाहप्रशान्त्यर्थं सिञ्चेदम्भो भिषग्वरः ।
रक्तदाहशान्त्यर्थे गुलाबपरमाभिधः (?) ॥

अथ वर्ज्यजलानि —

अग्राह्यमुदकं सर्वमेभिर्दोषैस्समन्वितम् ।
गोहस्त्यश्वादिविण्मूत्रशवमूषकदूषितम् ॥

कीटसंपीडसंसृष्टं नष्टं च क्षुद्रजन्तुभिः ।
विषवृक्षजटाश्लिष्टं चिरकालव्यवस्थितम् ॥

आस्तीर्णं जीर्णपर्णाद्यैस्तृणकाष्ठैश्च वाहितम् ।
तैलाभं फेनिलं स्निग्धं पुराणोदकमिश्रितम् ॥

सूर्येन्दुपवनादृष्टमभिवृष्टं घनं गुरु ।
तत् कुर्यात् स्नानपानाभ्यां तृष्णाध्मानोदरज्वरान् ॥

अर्शोभगन्दरग्रन्थिशोफपाण्डुहलीमकान् ।
कासाग्निसादाभिष्यन्दकण्डूगण्डादिकान् गदान् ॥

जटामूलानि ।

इति वर्ज्यजलानि ॥

पुष्पद्रवस्सुरभिशीतकषायगौल्यो
दाहश्रमार्तिवमिमोहमुखामयघ्नः ।
तृष्णार्तिपित्तकफदोषहरस्सरश्च
सन्तर्पणं चिरमरोचकहारकश्च ॥

उषःपानगुणाः सुषेणे द्रष्टव्याः ।

सवितुरुदयकाले प्रसृतिसलिलस्य पिबेदष्टौ ।
रोगजरापरिमुक्तो जीवेद्वत्सरशतं साग्रम् ॥

अस्य जलपानस्योपक्रमकालः रात्रेश्चतुर्थप्रहरप्रवेशः । तथाच भोजः —

'पिबति पर्युषितं जलमन्वहं तिमिरिणीचरमे प्रहरे यदि ।'

इति । एतज्जलपानकालमर्यादा सूर्योदयातिसन्निहितप्राक्कालः । तथा तन्त्रान्तरे ।

before शतपत्राम्बु ... ..., etc. and it omits शतपत्राम्बु ...
पीतमन्ते निशायाः l 15 p. 190

१. J1. दुष्टं च ।
२. J1. T1. चिरकालं व्यवस्थितम् ।
३. J1. T1. कासाग्निसाद ।

अथ प्रतिप्रसवः ।

अदुष्टसलिलाभावे वाप्यं यत् स्यात् सुयुक्तितः ।
अग्नौ प्रतपनं यद्वा सूर्यरश्मिप्रतापनम् ॥
प्रशस्यतेऽतितप्तायःपिण्डनिर्वापणं तथा ।
क्षुद्रजन्त्वभिदुष्टस्य घनवस्त्रेण शोधनम् ॥
पुष्पैरनिष्टगन्धस्य पाटलाद्यैश्च वासनम् ।
लवङ्गोशीरकर्पूरकोष्ठकस्तूरिचन्दनैः ॥
चूर्णितैर्वासितं वारि सुगन्धं सर्वदोषजित् ।

अथ चन्द्रकान्तवारि —

चन्द्रकान्तोद्भवं वारि पित्तघ्नं विमलं लघु ।

अथोषःपानगुणाः —

कासश्वासातिसारज्वरविटपकटीकुष्ठकोष्ठप्रमेहाः
मूत्राघातोदरार्शःश्वयथुगलशिरःकर्णशङ्खाक्षिरोगाः ।
ये चान्ये वातपित्तश्रमजकफभवा व्याधयः सन्ति केचित्
तांस्तानभ्यासयोगादपहरति पयः पीतमन्ते निशायाः ॥

तथा—

अम्भसः प्रसृतान्यष्टौ रवावनुदिते पिबेत् ।
वातपित्तकफाञ्जित्वा जीवेद्वर्षशतं दृढः ॥

अपि च—

विगतघननिशान्ते[4] प्रातरुत्थाय नित्यं
पिबति खलु नरो यो घ्राणरन्ध्रेण वारि ।
स भवति मतिपूर्णश्चक्षुषा तार्क्ष्यतुल्यो
वलिपलितविहीनः सर्वरोगैर्विमुक्तः ॥

---

१. J_1. तेषामभ्यास ।

२. J_1. The revisor adds प्रसृतियुगलमात्रम् । प्रसृतिमानं पलद्वयं तद्द्विगुणं प्रसृतिद्वयम् । एवं माषः in the margin.

३. J_1. तथा; Bh. omits अपि च ।

४. Bh. निशीथे ।

५. J_1. तार्क्ष्यकल्पो ।

व्यंङ्गवलीपलितघ्नं पीनसवैस्वर्यहारि तिमिरघ्नम्[1] ।
रजनीक्षयेऽम्बु पीतं रसायनं दृष्टिजननं च ॥

पिबेद्घटसहस्राणि यावन्नास्तमितो रविः ।
अस्तं गते दिवानाथे बिन्दुरेको घटायते ॥

अजीर्णे चौषधं वारि जीर्णे वारि बलप्रदम् ।
भोजने चामृतं वारि रात्रौ वारि विषोपमम् ॥

विण्मूत्राक्तणनीलिकाविषहतं तप्तं घनं फेनिलं
दन्तग्राह्यमनुत्तमं सलवणैः शैवालकैः संवृतम् ।
जन्तुव्रातविमिश्रितं गुरुतरं पर्णौघपङ्काविलं
चन्द्रार्कांशुतिरोहितं च न पिबेन्नीरं जडं दोषलम् ॥

पार्श्वशूले प्रतिश्याये वातदोषे नवज्वरे ।
हिक्काध्मानादिदोषेषु शीताम्बु परिवर्जयेत्[2] ॥

धातुक्षये रक्तविकारदोषे
वान्त्यां प्रमेहे विषविड्ग्रहेषु
जीर्णज्वरे शैथिल्यसन्निपाते
जलं प्रशस्तं शृतशीतलं तत्[3] ॥

---

१. Bh. adds निशीथोऽत्र निशान्धकारः ।
पातव्यं नासया नीरं प्रसृतित्रयमात्रया ॥
before व्यङ्गवली and etc.

२. Bh. adds स्नेहैः पीते शुद्धावाध्माने स्तिमितोदरे ? ।
हिक्कायां कफवातोत्थे व्याधौ तद्वारि वारयेत् ॥
and omits पिबेत् ... ... इति जलप्रकरणम् on l. 16 p. 195.

३. J1. The revisor adds in the margin —
आमं जलं जीर्यति याममात्रात्तदर्धमात्राच्छृतशीतवारि ।
तदर्धमात्रादितरेतराम्बु त्रिधेति चोक्तो जलजीर्णकालः ॥

दीपनं पाचनं कट्वं लघूष्णं बस्तिशोधनम् ।
हिध्माध्मानानिलश्लेष्मसद्यश्शुद्धौ नवज्वरे ॥
कासामपीनसश्वासपार्श्वरुक्षु च शस्यते ।

उष्णोदकगुणाः ।

तप्तं पाथः पादभागेन हीनं पथ्यं प्रोक्तं वातजातामयघ्नम् ।
अर्धांशोनं नाशयेद्वातपित्तं पादप्रायं तत्तु दोषत्रयघ्नम् ॥

तथा —

हेमन्ते पादहीनं च पादार्धोनं च शारदे ।
प्रावृड्वसन्तशिशिरग्रीष्मेष्वर्धावशेषितम् ॥

तप्तं दिवा जाड्यमुपैति नक्तं नक्तं च तप्तं यदि वापि वारि ।
दिवा च नक्तं च नृभिस्तदात्वं युक्तं जलं तप्तमतो ग्रहीतुम् ॥

अपनयति पवनदोषं दळयति कफमाशु नाशयत्यरुचिम् ।
पाचयति चान्नमनलं पुष्णाति निशीथपीतमुष्णाम्भः ॥

पानीयं न तु पानीयं पानीयेऽन्यप्रदेशजे ।
अजीर्णे इति शेषः ।

तथा —

अत्यम्बुपानान्न विपच्यतेऽन्नमनम्बुपानाच्च स एव दोषः ।
तस्मान्नरो वह्निविवर्धनाय पुनः पुनर्वारि पिबेदभूरि ॥

शीताम्बुपूरितमुखं प्रतिवासरं यः
कालत्रयेऽपि नयनद्वितयं जलेन ।
आसिञ्चति ध्रुवमसौ न कदाचिदक्षि-
रोगव्यथाविधुरतां भजते मनुष्यः ॥

तप्तायःपिण्डसंयुक्तं लोष्ठनिर्वापितं जलम् ।
सर्वदोषहरं पथ्यं सदा नैरुज्यकारकम् ॥

पानीयं प्राणिनां प्राणा विश्वमेतद्धि तन्मयम् ।
अतोऽत्यन्तनिषेधेऽपि न क्वचिद् वारि वार्यते ॥

तृषितो मोहमायाति मोहात्प्राणान् विमुञ्चति ।
तस्मात् स्वल्पं च दातव्यं न क्वचिद्वारि वार्यते ॥

क्षुधा संशुष्कहृत्कण्ठः प्रथमं कवलान् बहून् ।
यो भुङ्क्ते प्रपिबेदम्बु शीतलं मात्रया युतम् ॥

---

1. J_1. omits तस्मात् ... . न मुञ्चति ॥

तेन हृत्कण्ठशुद्धिः स्यात् [illegible] ।
स्नेहयुक्तं च यद् भुक्तं [illegible] भवेत् ॥

आदौ द्रवं समश्नीयात् तत्राम्बु न पिबेद्बहु ।
मध्ये तु कठिनं भुक्तं [illegible] ॥

प्राग्द्रवं पुरुषोऽश्नीयात् मध्ये तु कठिनाशनः ।
अन्ते पुनर्द्रवाशी च बलारोग्ये न मुञ्चति ॥

तथैव भोजनस्यान्ते पीतमम्बु [illegible] ।
द्रवं प्रयाति भुक्तान्ते किन्तु [illegible] पिबेत् ॥

समस्थूलकृशा [illegible] ।
क्वचिदुष्णं क्वचिच्छीतं क्वचित् क्वथितशीतलम् ॥

क्वचिद्भेषजसंयुक्तं न क्वचिद् वारि वार्यते ।
पूरयेत् भागयुगलं कुक्षेरन्नेन बुद्धिमान् ॥
जलेनैकं चतुर्थं च वायुसञ्चरणाय वै ।
वासितं नूतनैः पुष्पैः पाटलीचम्पकादिभिः ॥

पथ्यं सुगन्धि हृद्यं च शीतलाम्बु सदा पिबेत् ।
ग्रीष्मे शरदि पातव्यं स्वच्छया सलिलं नरैः ॥

अन्यदा [illegible] पिबेत् ।

कल्पं [1]स्वल्पम् ।

अन्नेनापि विना जन्तुः प्राणान् सन्धारयेच्चिरम् ।
तोयाभावे पिपासार्तः क्षणः प्राणैर्विमुच्यते ॥

अथ काष्ठविशेषेण तापितवारिगुणाः ।

गन्धर्वहस्तकाष्ठैस्तु तप्तं वारि प्रदूषितम् ।
अलक्ष्मीरक्तपित्तादिदोषाणां च प्रसाधनम् ॥

[2]गन्धर्वहस्तः एरण्डः ।

भल्लातकस्य काष्ठैस्तु तप्तं यच्च शुभोदकम् ।
वातश्लेष्महरं पथ्यं वीर्यतेजोविवर्धनम् ॥

---

१. J1. T1. omit कल्पं स्वल्पम् ।
२. J1. T1. omit गन्धर्वहस्तः एरण्डः ।

1081

पलाशोदुम्बरोद्भूतकाष्ठैस्तप्तं च वारि यत् ।
व्रणकण्डूहरं चासृग्बलवीर्यविवर्धनम् ॥

जम्बूवटाम्रजैः काष्ठैस्तप्तं वारि तटागजम् ।
मेधाबलप्रदं वीर्यकारि दोषविनाशनम् ॥

बदरीसम्भवैः काष्ठैस्तप्तं वापीसमुद्भवम् ।
कफहृन्न च निर्दिष्टं दोषाणां च विनाशनम् ॥

काष्ठैः खदिरजैस्तप्तं रक्तपित्तविनाशनम् ।
आप्यायनकरं ग्रीष्मे श्रेष्ठमेतत्परं जलम् ॥

कदम्बनिम्बजैस्तप्तं काष्ठैर्वारि सरिद्भवम् ।
पथ्यं दोषहरं कण्डूरक्तपित्तविनाशनम् ॥

धात्रीदारुसमुद्भूतकाष्ठैस्तप्तं च यज्जलम् ।
वातपित्तहरं श्रेष्ठं रसायनकरं परम् ॥

पुष्करस्य च काष्ठेन तप्तं कूपोद्भवं जलम् ।
वातपित्तहरं श्रेष्ठं रसायनकरं परम् ॥

कर्कन्धुदारुसम्भूतकाष्ठैस्तप्तं च यज्जलम् ।
जठराग्नेः प्रसदनं सुश्रुतेन प्रभाषितम् ॥

सल्लकीशाकनिर्यासकाष्ठैश्चापि पृथक् पृथक् ।
तप्तं निर्झरजं वारि तद् रोगान् जनयेद्बहून् ॥

सल्लकी साल्यी । शाकः साव । निर्यासः राळाचें झाड्

वटैश्चार्जुनकाष्ठैश्च सततं तापितं जलम् ।
बलमेधाप्रजननं मैत्रेयेण प्रभाषितम् ॥

---

१. J_1. omits this verse.

२. J_1 omits आप्यायन ...... रक्तपित्तविनाशनम् ।

३. J_1. omits this verse.

४. J_1. T_1. omit सल्लकी...... राळाचें झाड् ।

५. J_1. प्रदर्शितम् ।

अथ पात्रविशेषस्थितजलगुणाः।

हेमपात्रे च सुस्वादु विपाके शीतलं लघु[1]।
त्रिदोषशमनं वीर्यबलमेधाकरं शुभम्॥

त्रपुपात्रोदकं यच्च पिच्छलं मधुरं रसे।
वीर्ये कफकरं चाग्निशकृन्मारुतवर्धनम्॥

[2]त्रपु कथिल।

घोषपात्रे यदत्युष्णं विपाके कटुकं गुरु।
पित्तश्लेष्मप्रदं वृद्धे यथाकालानुरूपि च॥

[3]घोषं कांस्यम्।

ताम्रपात्रस्थितं वारि सोष्णं स्वादु सकृत्कटु।
पित्तानलप्रदं वृद्धे सकृन्मारुतनाशनम्॥

[4]सकृत् सद्यः।

रीतिपात्रस्थितं तोयं कटु श्लेष्मविनाशनम्।
पित्तलं सकृदुष्णं च मेहरोगविवर्धनम्॥

[5]रीति पित्तल।

लोहपात्रस्थितं वारि पानमत्यन्तरूषितम्।
रक्तपित्तहरं कण्डूत्रिदोषशमनं परम्॥

भाजने मृन्मये तप्तं मलानां क्षाळने हितम्।
धातुसाम्यकरं वीर्यबलौजःपरिवर्धनम्॥

इति पात्रविशेषेण तोयगुणाः।

इति जलप्रकरणम्॥

---

१. J_1. T_1. शीतलं मधु।
२. J_1. T_1. omit त्रपु कथिल।
३. J_1. T_1. omit घोषं कांस्यम्।
४. J_1. T_1. omit सकृत् सद्यः।
५. J_1. T_1. omit रीति पित्तल।

अथ सविषान्नादिपरीक्षा ।

ओदनो विषवान्सान्द्रो यात्यविस्राविताभिव[1] ।
चिरेण पच्यते पक्को भवेत्पर्युषितोपमः ॥
मयूरकण्ठतुल्योष्मा मोहमूर्च्छाप्रसेककृत् ।
हीयते गन्धवर्णाद्यैः क्लिद्यते चन्द्रकाचितः ॥
व्यञ्जनान्याशु शुष्यन्ति ध्यामक्काथानि तत्र च ।
हीनातिरिक्ता विकृता छाया दृश्येत नैव वा ॥
फेनोर्ध्वराजीसीमन्ततन्तुबुद्बुदसम्भवः ।
विच्छिन्नविरसा रागाः खाडवाः शाकमामिषम् ॥
नीला राजी रसे ताम्रा क्षीरे दध्नि च दृश्यते ।
श्यामा पीता सिता तक्रे घृते पानीयसन्निभा ॥
मस्तुनि स्यात् [illegible] राजी कृष्णा तुषोदके ।
[illegible] विकृता द्रवौषधे ॥
काली मध्वाम्भसोः क्षौद्रे हरित्तैलेऽरुणोपमा ।
पाकः फलानामामानां पक्कानां परिकोथनम् ॥
द्रव्याणामार्द्रशुष्काणां स्यातां म्लानिविवर्णते ।
मृदूनां कठिनानां च भवेत् स्पर्शविपर्ययः ॥
माल्यानां स्फुटितभावं म्लानिर्गन्धान्तरोद्भवः[2] ।
ध्याममण्डलता वस्त्रे शातनं तन्तुपक्ष्मणाम् ॥
धातुमौक्तिककाष्ठाश्मरत्नादिषु मलाक्तता ।
स्नेहस्पर्शप्रभाहानिः सव्रणत्वं च मृन्मये ॥

विषदलक्षणम्[3] ।

विषदः श्यामशुष्कास्यो विलक्षो वीक्षते दिशः ।
स्वेदवेपथुमांस्त्रस्तो भीतः स्खलति जृम्भते ॥

---

१. J1. T1. यात्यविश्राम्यतामिव, Bh. यात्यविश्राम्यतामिव ।
२. J1. ग्लानिर्गन्धान्तरोद्भवः, Bh. ग्लानिर्गन्धान्तरो भवेत् ।
३. J1. विषदपरीक्षणम्, Bh. omits विषदलक्षणम् ।

प्राप्यान्नं सन्निधं त्वग्निरेकावर्तः स्फुटत्यपि ।
शिखिकण्ठाभधूम्रार्चिरनर्चिर्वोग्रगन्धवान् ॥

म्रियन्ते मक्षिकाः प्राश्य काकः क्षामस्वरो भवेत् ।
विक्रोशन्ति च दृष्ट्वैव शुकदात्यूहशारिकाः ॥

हंसः प्रस्खलति ग्लानिर्जीवञ्जीवस्य जायते ।
चकोरस्याक्षिवैराग्यं क्रौञ्चस्य स्यान्मदोदयः ॥

कपोतपरभृद्दक्षचक्रवाका जहत्यसून् ।
उद्वेगं याति मार्जारः शकृन्मुञ्चति वानरः ॥

हृष्येन्मयूरस्तद्दृष्ट्या मन्दतेजो भवेद्विषम् ।
इत्यन्नं विषवज्ज्ञात्वा त्यजेदेवं प्रयत्नतः ॥

यथा तेन विपद्येरन्नपि न क्षुद्रजन्तवः ।
स्पृष्टे तु कण्डूदाहोष्मज्वरार्तिस्फोटसुप्तयः ॥

नखरोमच्युतिः शोफः सेकाद्या विषनाशनाः ।
विरुद्धमपि चाहारं विद्याद्गरविषोपमम् ॥

इति सन्निपाताद्यादिपरीक्षा ॥

अथ विरुद्धद्रव्यप्रकरणम् ।

आनूपमामिषं माषक्षौद्रक्षीरविरूढकैः ।
विरुध्यते सह बिसैर्मूलकेन गुडेन वा ॥

विशेषात् पयसा मत्स्या मत्स्येषु च चिलीचिमः ।
विरुद्धमम्लं पयसा सह सर्वं फलं तथा ॥

तद्वत्कुलत्थवरककङ्गुवल्लमकुष्ठकाः ।

वरकः वनकोद्रवः ।

भक्षयित्वा हरितकं मूलकादि पयस्त्यजेत् ॥

---

१. J_1. adds मिश्र — before प्राप्यान्नं & etc.

२. F_2. विरोचन्ति, Bh. उत्क्रोशन्ति ।

भक्षयित्वा हरितकमिति। मूलकादि हरितकं भक्षयित्वा पयस्त्यजेदित्यर्थः।

वाराहं श्वाविधा नाद्याद् दध्ना पृषतकुक्कुटौ।
आममांसानि पित्तेन माषसूपेन मूलकम्॥

अविं कुसुम्भशाकेन बिसैस्सह विरूढकम्।
माषसूपगुडक्षीरदध्याज्यैः लाकुचं फलम्॥

फलं कदल्यास्तक्रेण दध्ना तालफलेन वा।
कणोषणाभ्यां मधुना काकमाची गुडेन वा॥

सिद्धां वा मत्स्यपचने पचने नागरस्य वा।
सिद्धामन्यत्र वा पात्रे कांस्ये ताम्रुषितां निशि॥

मत्स्यनिस्तलनस्नेहसाधिताः पिप्पलीस्त्यजेत्।
कांस्ये दशाहमुषितं सर्पिरुष्णं त्वरुष्करैः॥

भासो विरुध्यते शूल्यः कम्पिल्लस्तक्रसाधितः।
ऐकध्यं पायससुराकृसराः परिवर्जयेत्॥

मधुसर्पिर्वसातैलपानीयानि द्विशस्त्रिशः।
एकत्र वा समांशानि विरुध्यन्ते परस्परम्॥

भिन्नांशे अपि मध्वाज्ये दिव्यवार्यनुपानतः।
मधु पुष्करबीजं च मधुमैरेयशार्करम्॥

मन्थानुपानः क्षैरेयो हारिद्रः कटुतैलकान्।

[1]मन्थः द्रवानुलोडितसक्तवः। क्षैरेयः पायसः। हारिद्रः पीतवर्णछत्राकः॥

उपोदकातिसाराय तिलकल्केन साधिता॥

[2]उपोदका बसला।

---

१. J1· T1· Bh. omit मन्थ......पीतवर्णछत्राकः।
२. J1· T1. Bh. omit उपोदका बसला।

बलाका वारुणीयुक्ता कुल्माषैश्च विरुध्यते ।
भृष्टा वराहवसया सैव सद्यो निहन्त्यसून् ॥

तद्वत्तित्तिरिपत्राढ्यगोधालावककपिञ्जलाः ।
ऐरण्डेनाग्निना सिद्धास्तत्तैलेन विमूर्च्छिताः ॥

पत्राढ्यो मयूरः । तद्वत् बलाकावत् , सद्यो घ्नन्ति ।[1]

हारीतमांसं हारिद्रशूलकप्रोतपाचितम् ।
हरिद्रावह्निना सद्यो व्यापादयति जीवितम् ॥

हारिद्रशूलकं हरिद्रावह्निनेत्यत्र च दारुहरिद्रा ।[2]

भस्मपांसुपरिध्वस्तं तदेव च समाक्षिकम् ।

तदेव हारीतमांसमेव । सद्यो हन्तीति शेषः ।[3]

यत् किञ्चिद् दोषमुत्क्लेश्य न हरेत्तत्समासतः ।
विरुद्धं शुद्धिरत्रेष्टा शमो वा तद्विरोधिभिः ॥

व्यायामिस्निग्धदीप्ताग्निवयस्स्थबलशालिनाम् ।
विरोध्यपि न पीडायै सात्म्यमल्पं च भोजनम् ।'

इति विरुद्धद्रव्यप्रकरणम् ॥

अथ पथ्यापथ्याभ्याससंसर्गप्रकारः[4] —

पादेनापथ्यमभ्यस्तं पादपादेन वा त्यजेत् ।
निषेवेत हितं तद्वदेकद्वित्र्यन्तरीकृतम् ॥

अपथ्यमपि हि त्यक्तं शीलितं पथ्यमेव वा ।
सात्म्यासात्म्यविकाराय जायते सहसान्यथा ॥

इति । अयमर्थः, अस्यस्तमभ्यासात् सात्म्यतां यातं अपथ्यं पादेन चतुर्थांशेन पादपादेन षोडशांशेन वा त्यजेत् । हितं पथ्यं तद्वत्

---

१. J1. T1. Bh. omit पत्राढ्यो......सद्यो घ्नन्ति ।
२. J1. T1. Bh. omit हरिद्र......दारुहरिद्रा ।
३. J1. T1. Bh. omit तदेव......शेषः ।
४. J1. प्रकारस्तु ।

अपथ्यत्यागवच्चिषेवेत, यावता अंशेनापथ्यं त्यक्तं तावतांशेन पथ्यं भजेदित्यर्थः। नित्यसेव्यस्याहारस्य या मात्रा तस्या अपथ्येन यो न्यूनांशः तं पथ्येन पूरयेदिति उक्तं भवति। उभयमप्येकद्व्यन्तरीकृतं एकद्वित्रिदिवसैरन्तरीकृतेन विजातीयभोजनेन व्यवहितम्।

एतदुक्तं भवति। यदा पादेन त्यागः क्रियते तदा प्रथमेऽहनि अपथ्यस्य त्रयः पादाः पथ्यस्यैकः, द्वितीये चत्वारोऽप्यपथ्यस्य, तृतीये प्रथमवत्, इत्येकान्तरीकरणम्। चतुर्थे द्वौ पथ्यस्य द्वावपथ्यस्य। पञ्चमषष्ठयोस्तृतीयवत्। सप्तमे चतुर्थवत्, इति द्व्यन्तरीकरणम्। अष्टमे त्वपथ्यस्यैकः त्रयः पथ्यस्य। नवमदशमैकादशेषु सप्तमवत्। द्वादशेऽष्टमवदिति त्र्यन्तरीकरणम्। त्रयोदशे चत्वारोऽपि पथ्यस्य। चतुर्दशे द्वादशवत्। पञ्चदशे त्रयोदशवत्। इति पादेनापथ्यत्यागपूर्वं पादेन पथ्याभ्यासे क्रमः। पादपादेन त्वभ्यासे एकद्वित्र्यन्तरीकरणस्य पञ्चकृत्व आवृत्तिः, तत एकान्तरीकरणम्। एवं त्रिपञ्चाशद्दिवसैः षोडशांशाः पूर्यन्ते इति पादपादेन।

मात्रायोगक्रियादेशकालावस्थादिभेदतः।
ततस्ततो यतो दृष्टास्ते ते भावास्तथा तथा॥

हिताहितत्वेऽप्येकान्तनियमोऽस्मादनिश्चितः।
मात्रया सेवितं द्रव्यं हन्ति रोगांस्तदुद्भवान्॥
निषेव्यमाणं तिलशो विषमप्यमृतायते।
हीनातिमात्रमशनं मरुत्त्रितयकोपनम्॥
भजेते विषरूपत्वं तुल्यांशे मधुसर्पिषी।
क्षारोऽम्लरससंयोगे मधुरीभवति क्षणात्॥
उच्चुंडक्यास्तिण्डकेन तिक्तता मधुरायते।

उच्चुण्डकी काकतिक्ता।

कोद्रवो हन्त्यसृक्पित्तं तत्करोत्यविदाहिभिः।
कुष्ठं तत्कार्यपि तिलो हन्ति भल्लातकैस्सह॥
गुडः कर्ताग्निसादस्य स हिनस्त्यभयादिभिः।
जीवनीयमपि क्षीरं विषलेशे तु मृत्यवे।

१. J1-omits चतुर्थे ... ... द्व्यन्तरीकरणम्।
२. J1. पथ्यत्यागे न क्रमः।

तुल्ये अपि हतोऽन्योन्यं विषे स्थावरजङ्गमे ।
सक्तवो वातला रूक्षाः पीतास्ते तर्पयन्त्यपि ॥
विनापि चोपयोगेन मणिमन्त्रादिकार्यकृत् ।
आर्द्रकाज्जायते शुण्ठी संस्कारेण लघीयसी ॥
लघुभ्योऽपि हि सक्तुभ्यो गुरवः सक्तुपिण्डकाः ।
भृष्टः क्षुण्णोऽपि पृथुको रक्तशालेर्लघोर्गुरुः ॥
शालिपिष्टो गरीयस्त्वं गोधूमादपि गच्छति ।
लघुः पित्तहरो लाजो व्रीहितो गुरुपित्तलात् ॥
संग्राहिणो लघोर्मुद्गात्कुल्माषो भेदनो गुरुः ।
आमं ग्राहितरं तक्रं तत्खलीकृतमन्यथा ॥
गुडतोयाच्च सुतरां मूत्रलं गुडपानकम् ।
गरीयो गुडदध्युक्तं रसाला चातिशुक्रला ॥
दण्डादिमन्थनाद्धो गुरुणश्चातिशोफदात् ।
अनुद्धृतस्नेहमपि तक्रं शोफहरं लघु ॥
सर्पिः स्निग्धतरं हन्ति नार्दितं नवनीतवत् ।
चक्षुष्योऽपि हि गोधूमस्तैलपक्वस्तु दृष्टिहा ॥
मूलकं दोषजननं सिद्धं तु तददोषलम् ।
उष्णं विषीभवत्येव विषघ्नमपि माक्षिकम् ॥
दुर्भाजनस्था द्राक्षाम्ला दोषला च प्रजायते ।
श्लक्ष्णः पिष्टो घनो लेपश्चन्दनस्यापि दाहकृत् ॥
मेध्यस्तिलः स्पर्शशीतो मेध्यं तैलं खलो हिमः ।
तस्यैव श्लेष्मकारित्वं न तैलस्य खलस्य वा ॥
दध्नः श्वयथुकारित्वं न तक्रनवनीतयोः ।
भूरि सात्म्यं दधिक्षीरकरीरं मरुवादिषु ॥
क्षाराः प्राच्येषु मत्स्याश्च सैन्धवेष्वन्ध्रकेषु च ॥

१. Bh. गरीयश्चातिशोफकृत ।
२. J1; T ; Bh भूमिसात्म्यं ।

तैलाम्लं कन्दमूलानि मलये कोङ्कणे पुनः ।
पेया मन्थ उदीच्ये तु गोधूमोऽवन्तिभूमिषु ॥
बाह्लीका बह्लवाश्चीनाश्चुलिका यवनाः शकाः ।
मांसगोधूममार्द्वीकशस्त्रवैश्वानरोचिताः ॥
देहसात्म्यं घृतं क्षीरं मद्यं मांसं तु कस्यचित् ।
पेयायूषो रसोऽन्यस्य गोधूमोन्यस्य शालयः ॥
अहितैरपि तेषां तु तैरेवोपहितं हितम् ।
अन्नपानौषधं दोषमात्राकालाद्यपेक्षया ॥
सात्म्यं चाशु बलं धत्ते नातिदोषं च बह्वपि ॥
स्रंसनं सत्पयो गव्यं भवति ग्राहि कस्यचित् ।
मन्दाग्निर्भवति प्रायः कफवातोच्चरो हि ना ।
विषघ्नेनापि पयसा देहेऽहेर्वर्धते विषम् ॥
स्थूलस्थविरबालादौ वमनादि निषिध्यते ।
तक्रमामं कफं हन्ति कोष्ठे कण्ठे करोति च ॥
वातहृत्त्वेऽपि मार्द्वीकखर्जूरं कोष्ठवातकृत् ।
नातिपथ्यः शिखी पथ्यः श्रोत्रस्वरवयोदृशाम् ॥
दृष्टेः स्पर्शे हिमं द्रव्यं श्रोत्रस्योष्णं तु पूजितम् ।
पयः स्वादुरसं शीतं विपरीतं ततो दधि ॥
कालेन जायते तस्मात् क्षीरवच्च पुनर्घृतम् ।
पयो दधि च वातघ्नमजातं शीतलं तु तत् ॥
तक्रं ग्राहि कषायाम्लमम्लमेव तु भेदनम् ।
धातकीगुडतोयानि कारणं मद्यशुक्तयोः ॥
शीते न तु तदाद्यन्ते स्निग्धाम्ललवणा हिताः ।
उदमन्थदिवास्वप्नौ ग्रीष्मादन्यत्र गर्हितौ ॥
समयोगेऽपि धर्माद्या वातादिचयहेतवः ।
ऋतुष्वन्यो रसेष्वन्यो रौक्ष्यस्नेहबलक्रमः ॥
रसायनं काचमाची सद्यः पर्युषिता विषम् ।

---

१. J1; T1. मार्द्वीका खर्जूर । Bh —

मूलकं दोषजिद् बालं विपरीतं तु दोषलम् ॥
अपथ्यं पथ्यमप्यन्नं निशायां नेत्ररोगिणाम् ।
अहिताः सक्तवः शुष्का हितास्ते तु प्रमेहिणाम् ॥
गुल्मिनः क्षीरदध्यादि इक्षुषादियुतं हितम् ।
वातलं वातकोपेऽपि वर्षासु मधु शस्यते ॥
तदेव मद्यं मद्यस्य विषस्य तु विषान्तरम् ।

निवारणमिति शेषः ।

घृतमानूपदेशोत्थं हेमन्ते च बलाधिकम् ॥
स्वेदैर्याति शमं दाहः प्रायो लशुनपानजः ।
दिवास्वापाज्जरां याति शुक्रमन्येद्युरद्य न
कोष्ठे रुद्धोऽग्निकृद्वायुर्मेदसार्शोभिरग्निहृत् ।
छर्दिघ्ना मक्षिकाविट् तु वामयेन्मक्षिकैव तु ॥
सर्वथा दोषजित् तक्रं ग्रहण्यां दोषकृद् व्रणे ।
पीनसश्वासकासादौ सिद्धमेव प्रशस्यते ॥
इत्येतेऽन्ये च बहवः सूक्ष्मा दुर्बलहेतुकाः ।
धर्मा विचित्रा भावेषु किञ्चित्तेषां निदर्शितम् ।
दिशानया शेषमपि स्वयमूहेत बुद्धिमान् ।

इति भावेषु वैचित्र्यनिरूपणम् ॥

अथ पथ्यापथ्यशमनम् ।

नारीकेरफलेऽथ तण्डुलमथ क्षीरं रसाले हितं
जम्बीरोत्थरसो घृते समुचितस्सर्पिस्तु मोचाफले ।
गोधूमेषु च कर्कटी हिततमा मांसात्यये काञ्जिकं
नारङ्गे गुडभक्षणं च विहितं पिण्डालुकं कोद्रवे ॥

---

१. J1. हिपुषादियुतं, T1. Bh. हपुषादियुतं

२, J1. Bh, omit निवारणमिति शेषः; T1. निवारण इति शेषः ।

३. J1. Bh. omit इति विरूपणम् T1. इति धर्मभावेषु धर्मवैचित्र्य निरूपणम् ।

४. J1; T1. अपथ्यशमनम् Bh. omits अथ पथ्यापथ्यशमनं इति स्वभावाद हितानि । ..on l. P. and simply reads अथ पथ्यापथ्यशमनं अजीर्णमञ्जर्युक्तम् । इति स्वभावादहितानि अथ स्वभावतो हिताहितानि पथ्यान्ते ज्ञेयं ।

पिष्टाजे सलिलं प्रियालफलजे पथ्या हिता माषजे
खण्डं क्षीरभवे च तक्रमुचितं कोष्णाम्बु कालाम्लजे ।
मात्स्ये चूतफलं स्वजीर्णशमनं मध्वम्बु पानात्यये
तैले पुष्करजे कटु प्रशमनं शेषं तु बुद्ध्या जयेत् ॥

तथा—

पनसे कदलं कदले च घृतं घृतपाकविधावपि जम्भरसः ।
तदुपद्रवशान्तिकरं लवगं लवणेऽपि च तण्डुलवारि परम् ॥

नारिकेरफलतालबीजयोः पाचनं सपदि तण्डुलं विदुः ।
ते वदन्ति मुनयोऽथ तण्डुलान् क्षीरवारि परिपाचयेदिति ॥

दाडिमामलकतालतिन्दुकीबीजपूरलवलीफलानि च ।
बाकुलेन च फलेन पाचयेत् पाकमेति बकुलं स्वबीजतः ॥

मधूकमालूरनृपादनानां परूषखर्जूरकपित्थकानाम् ।
पाकाय पेयं पिचुमन्दबीजं सिद्धार्थको हन्ति च बीजपूरम् ॥

मृणालखर्जूरकहारहूराकसेरुशृङ्गाटकशर्कराणाम् ।
यथा विपाकाय च भद्रमुस्तं तथा रसोने च पयः प्रशस्तम् ॥

आम्रातकोदुम्बरपिप्पलानां फलानि च प्लक्षवटादिकानाम् ।
स्युः शर्मणे पर्युषितोदकेन सौवर्चलेनाम्रफलस्य पाकः ॥

सौवीरं फलमपि चोष्णवारि हन्यात् प्राचीनामलकमपीह राजिकैका ।
नागरं हरति बिल्वजाम्बवं शर्करा पचति तिन्दुकीफलम् ।
जीरकं पचति बाकुलोद्भवं पाचयेन्मधुरिका कपित्थजम् ॥

---

१. Revisor adds in the margin:
खर्जूरशृङ्गाटकयोः प्रशस्तं विश्वौषधं तत्र च भद्रमुस्तम् ।
[illegible]बोधिद्रुफलेषु शीतं प्लक्षे तथा पर्युषितं प्रपतिम् ॥
तण्डुलेषु पयसो जलं हितं दीप्यकं तु (त्रिबिंदुकेणायुतम् ? ।)
षष्टिको दधिजलेन जीर्यते कर्कटी च सुमतेषु जीर्यते ॥
before सौवीरं etc.

२. Revisor adds in margin:
खर्जूरं सपरुषकं प्रियालक्षीरी सारफलं पचेन्मरोचम् ।
before नागरं हरति etc.

पनसकामलकीफलपक्तये भजत सर्जतरोरपि बीजकम् ।
सकलमप्युदितानुदितं फलं मपचाति प्रसूतं बेटतिन्दुकम् ॥[1]
आर्द्राम्रबीजं पनसस्य पक्त्यै रसालपक्त्यै घनरावबीजम् ।
अपूपपक्त्यै सजला यवानी सा कैश्चिदुक्ता पृथुकस्य पक्त्यै ॥

घनरावस्तण्डुलीयकः ।

पालङ्किकाकम्बुककारवल्लीवार्ताकवंशाङ्कुरमूलकानाम् ।
उपोदकालाबुपटोलकानां सिद्धार्थको मेघरसस्य पक्ता ॥
पटोलवंशाङ्कुरकारवल्लीफलान्यलाबूनि फलानि जग्ध्वा ।
क्षारोदकं ब्रह्मतरोर्निपीय भोक्तुं पुनर्वाञ्छति तावदेव ॥

वास्तूकसिद्धार्थकचुञ्चुशाकं
प्रयाति सद्यः खदिरेण पाकम् ।
यथा गुडः सूरणनागरङ्गौ
तथालुकं तण्डुलवारि हन्ति ॥[2]

पत्राणि पुष्पाणि फलानि यानि
मूलानि पूर्वं न मयोदितानि ।

---

१. J_1. T_1. कटु तिन्दुकम् ।

२. J_1. Revisor adds in the margin
शाकानि रूक्षाण्यपि यान्ति पाकं
क्षारेण सद्यस्तिलनालजेन ।
स्निग्धेषु रूक्षं च तदप्यनेन
स्निग्धं च रूक्षेण च पाकमेति ॥
(मरीचापि वच्चोध्रं ?) पाकं यात्येव काञ्जिकम् ।
क्षीरं जीर्यति तक्रेण तद्वत्यं कोष्णमण्डकात् ।
माहिषं मणिमन्थेन शङ्खचूर्णेन तद्दधि ॥
रसाला जीर्यति व्योषाद् खण्डं नागरभक्षणात् ।
सिता नागरमुस्तेन तथेक्षुश्चार्द्रकाशनात् ॥
(बिरामिरुगैं ? बरामिरागै)रिकचन्दनाभ्यामभ्येति शीघ्रं मुनिभिः प्रदिष्टम् ।
उष्णेन शीतं शिशिरेण चोष्णं जीर्णं भवेत् क्षारगणस्तथान्यैः ॥
विपच्यते सूरणकं गुडेन तथालुकं तण्डुलजोदकेन ।
पीडालकं जीर्यति कोरदूषाद् कसेरुपाकाः किल नागरेण ॥
before पत्राणि पुष्पाणि etc.

कस्तूरिका सिल्हकनाभिमेव
जलं पचत्याशु समुद्रफेनः ॥

निम्बूफलेनाथ यवोषणेन
तक्रेण वा सर्पिरुपैति पाकम् ।
शाकानि सर्वाण्युपयान्ति पाकं
क्षारेण तान्येव तिलोद्भवेन ॥

काञ्जिकं हि लवणान्वितं श्रृतं
पिष्टपाचनकमादिशन्ति हि ।
सर्पिरेव यवशूकसंयुतं
मांसपाचनमथोष्णवारिणा ॥

श्यामाकनीवारतिलातसीनां
निष्पावकङ्गूयवपिष्टिकानाम् ।
मन्थेन पाकोऽथ कुलत्थचिश्चा-
पाकाय पेयं तिलतैलमेकम् ॥

गोधूममाषौ हरिमन्थमुद्गौ
यवान् सतीनान् कितवो निहन्ति ।
यन्मातुलुङ्गीफलमेति पाकं
क्षणेन सोऽयं लवणानुभावः ॥

सतीनो लङ्का । कितवो धुत्तूरः ।
कर्पूरपूगीफलनागवल्ली-
काश्मीरजातीफलजातिकोशम् ।

---

१. J_1. Revisor adds in the margin:—
गोधूममाषहरिमन्थयवान्मुद्गा-
(पाको भवेदिति मातुलपुत्रकेन ?)
खण्डं च खण्डयाति भक्षभवंत्यजीर्णं? (भक्षभवं त्वजीर्णं
तैलं कुलित्थमथवा विदधाति जीर्णम् ॥
(कङ्गुश्यामाकनीवाराः कुलित्थं विलंबितुम् ।?)
दध्ना जलेन जीर्यन्ति वैतुलाः काञ्जिकेन तु ।

तैलानि सर्वाणि तिलादिजानि
  प्रयान्ति पाकं किल काञ्जिकेन ॥

शृङ्गबेररस एव केवलः
  क्षारतोयमथवा पलाशजम् ।
ऐक्षवं रसमुदस्यति क्षणा-
  दग्निवेशमुनिनेदमीरितम् ॥

माहिषे पयसि सिन्धुजं यथा
  सैन्धवं कृसरपक्तये तथा ।
काञ्जिकं च विदलान्नपक्तये
  शीलयन्ति जठराग्निपक्तये ॥

किमत्र चित्रं च समांसमत्स्य-
  भोजी सुखी स्यात् परिपीय शुक्तम् ।
इत्यद्भुतं केवलवह्निपक्व-
  मांसेन मत्स्यः परिपाकमेति ॥

कपोतपारावतनीलकण्ठ-
  कपिञ्जलानां पिशितानि जग्ध्वा ।
कांसस्य मूलं परिपीय पिष्टं
  जनः सुखी स्याद् बहुशो हि दृष्टम् ॥

कोष्णेन मण्डेन गवां पयस्तु
  व्योषे रसाला परिपाकमेति ।
शङ्खस्य चूर्णेन हयारिनारी-
  पयोदधिक्षीरमुपैति पाकम् ॥

शुण्ठी सतीनस्य च नागरङ्ग-
  जम्बीरयोः कोद्रवको निहन्ति ।

---

१. J_1. Revisor adds in the margin:—
आम्रमाम्रफलं मांने तद्बीजं पिशिते हितम् ।
कूर्ममांसं यवक्षाराच्छीघ्रं,पाकमुपैति हि ॥ before शुण्ठी etc.

जीरा(जरा)मिरा चन्दनगैरिकाभ्यां
नश्यन्ति तज्जा अपि ये विकाराः ॥

वटा वेसवारैर्लवङ्गेन फेनी
शमं पर्पटः शिग्रुबीजेन याति ।
कणामूलतो लड्डुकापूपसङ्घा
विपाको भवेच्छष्कुलीमण्डयोश्च ॥

श्वाविड्गोधागण्डकाश्चित्रतैला-
द्यावक्षारात् कोलकूर्मादयोऽपि ।
मौद्गाद्यूषात् पायसो याति पाकं
सामुद्रादप्यारनालं सुखाय ॥
तप्तं तप्तं हेम वा तारमग्नौ
वारं वारं क्षिप्तमम्भस्यथैतत् ।
पीत्वा तोयं दीर्घकालोपपन्न-
मम्भोऽजीर्णं शीघ्रमेवं जहाति ॥

कूश्माण्डकं च त्रपुसीफलं च
कर्कारुचीनातकयोः फलं च ।
निहन्ति सद्यो हि करञ्जबीज-
रसैर्यथैवा(रिण?)मूलमेकम् ॥

स्त्रीकेशाम्बु निपीतमाशु हन्यात्
प्राचीनामलकरसं सपाणिमर्द्यम् ।
शुण्ठीधान्याकवारि हन्ति सद्य-
स्तांस्तानामविलासजान् विकारान् ॥

---

1. J_1. Revisor gives a variant reading also in the margin:

तोयं क्विते सप्तकृत्वस्तदम्भः ।
पीत्वाजीर्णं तोयजातं निहन्यात्
तत्र क्षौद्रं मद्ययुक्तं विशेषात् ॥

तत्र तोयाजीर्णे ।

मृगस्य मांसं श्रमजेऽनुकूलं
व्यवायवान्ते शयनं प्रवाते ।
क्षीरोषणैः सैन्धवसाधितं तु
छागाण्डमुक्तं तदिहैव युक्तम् ॥

स्नेहाजीर्णे रोगिणां मुद्गचूर्णं
हन्यान्मुस्तो हन्ति वैरेचकानाम् ।
माषाण्डयोर्निम्बमूलेन पाक-
श्चिञ्चा मुञ्चत्यम्लतां चूर्णयोगात् ॥

कोष्णाम्बु पिष्टान्नभवे हि देयं
प्रियालमज्जास्विदमेव पेयम् ।
मात्स्यं तु माकन्दफलं निहन्ति
गोधूमकं कर्कटिका निहन्ति ॥

सद्यः प्रियालं विनिहन्ति पथ्या
मध्वम्ब्वजीर्णं विनिहन्ति पथ्या ।
पिण्डालुकः कोद्रवपाककारी
खण्डस्तु माषान्नविकारहारी ॥

मुखं दह्यते चूर्णकेन प्रमादा-
द्यदा नागवल्लीदलस्थेन पुंसः ।
शितातैलसौवीरकैस्तत्क्षिप्रुच्चौ
पृथक् तस्य गण्डूष एषोपदिष्टः ॥

उष्णेन शीतं शिशिरेण चोष्ण-
मम्लेन च क्षारगुणो गुणाढ्यः ।
स्नेहेन तीक्ष्णं वमनातियोगे
सिता हिता स्यादिति काशिराजः ॥

शीतोदकं चास्यजरोगहारि
नारीपयश्चाञ्जनरुग्विदारि ।

एलोदकं धूमगदेषु शस्तं
धात्रीफलं चातिविरेचनार्ते ॥

श्रवणपूरणजे तिलतैलजं
श्रवणपूरणमेव सुखं विदुः ।
कबलजेषु गदेष्वथ कारयेत्
कबळमार्द्रयुतं[1] द्रवणं पुनः ॥

मदयति न हि मद्यं जातु चेत् पीतमद्यः
पिबति घृतसमेतां शर्करामेव सद्यः ।
अथ घनमधुकैलाकुष्ठदार्वेलवालु-
प्रकटितकबलास्ये मद्यगन्धोऽपि न स्यात् ॥

माषामृताम्भोधरकट्फलानां
चूर्णं यथापूर्वविवर्धितानाम् ।
विमर्द्य वक्त्रे धृतमाशु हन्ति
सुरारसोनादिजमुग्रगन्धम् ॥

कूष्माण्डकस्य स्वरसो गुडेन
पीतो मदं कोद्रवजं निहन्ति ।
यथा निपीतः सितया समेत
उन्मत्तमत्तत्वमपाकरोति ॥

घ्रात्वा सकक्षां विपिनोपलं वा
सम्प्राश्य किञ्चिल्लवणं नरो वा ।
शीताम्बु पीत्वा बकुलेन वापि
प्रसह्य पूगीमदमुज्जिहाति ॥

सैन्धवत्रिकटुधान्यजीरकै-
र्दाडिमीरजनिरामठान्वितैः ।
पाचनोऽथ जठराग्निदीपनो
वेसवार उदितो मनीषिभिः ।

1. J₁: T₁' कबलमार्द्रकजम् ।

सूक्तमुक्तमपि तद्बहुभेदं
हन्ति सर्वमिदमामजखेदम् ।
यन्मया समुदितं मधुसूक्तं
तद्भिषग्भिरपि पाचनमुक्तम् ॥

इत्यजीर्णशमनम् ।

अथ स्वभावतो हितानि ।

शालीनां लोहितः शालिः षष्टिकेषु तु षष्टिका ।
शूकधान्येष्वपि यवो गोधूमः प्रवरो मतः ॥

शिम्बीधान्ये वरो मुद्गो मसूरश्चाढकी तथा ।
रसेषु मधुरः श्रेष्ठो लवणेषु च सैन्धवम् ॥

दाडिमामलकं द्राक्षा खर्जूरं च परूषकम् ।
राजादनं मातुलुङ्गं फलवर्गे प्रशस्यते ॥

पत्रशाके तु वास्तूकं जीवन्ती पोतिका वरा ।
पटोलं फलशाकेषु कन्दशाकेषु सूरणम् ॥

एणः कुरङ्गो हरिणो जङ्गलेषु प्रशस्यते ।
पक्षिणां तित्तिरिर्लावो वरो मत्स्येषु रोहितः ॥

जलेषु दिव्यं दुग्धेषु गव्यमाज्येषु गोभवम् ।
तैलेषु तिलजं तैलमैक्षवेषु सिता हिता ॥

इति स्वभावहितानि ।

अथ स्वभावादहितानि ।

शिम्बीषु माषान् ग्रीष्मर्तौ लवणेष्वौखरं त्यजेत् ।
फलेषु लकुचं शाके सार्षपं न हितं मतम् ॥

तथा —

आहारनिर्हारविहारयोगाः
सदैव सद्भिर्विजने विधेयाः ।

अथ भोजनभाजनानि ।

दोषहृत् दृष्टिकृत् पथ्यं हैमं भोजनभाजनम् ।
रौप्यं भवति चक्षुष्यं पित्तहृत् कफवातहृत् ॥

कांस्यं बुद्धिप्रदं रुच्यं रक्तपित्तप्रसादनम् ।
पैत्तलं वातकृद्रूक्षमुष्णं कृमिकफप्रणुत् ॥

आयसे काचपात्रे च भोजनं सिद्धिकारकम् ।
शोथपाण्डुहरं बल्यं कामलापहमुत्तमम् ॥

शैलजे मृन्मये पात्रे भोजनं श्रीनिवारणम् ।
दारूद्भवे विशेषेण रुचिदं श्लेष्मकारि च ॥

पात्रं पत्रमयं रुच्यं दीपनं विषपापनुत् ।
जलपात्रं तु ताम्रस्य तदभावे मृदो हितम् ॥

पवित्रं शीतलं पात्रं घटितं स्फटिकेन यत् ।
काचेन रचितं तद्वत् तथा वैडूर्यसम्भवम् ॥

अथ पत्राणि ।

रम्भापत्रेऽशनं हृद्यं रुच्यं वृष्यं बलाग्निदम् ।
विषश्रमानिलास्रेषु हितं पाण्डौ न शस्यते ॥

पालाशपत्रे च मरुच्छ्लेष्मगुल्मोदरप्रणुत् ।
कफवातं पीनसघ्नं रुच्यं श्रेष्ठं च बृंहणम् ॥

१, J[1], दृष्टिदं पथ्यं
२. bh, रुच्यं ।

क्षारोष्णकटुकं जन्तुकफघ्नं ज्वरशातनम् ।
शीतिकाज्वरहृत् पथ्यं हस्तिकर्ण्यां तु भोजनम् ॥

अर्कपत्रे भृशं रूक्षं कृमिघ्नं पित्तकृत्परम् ।
गुल्मशूलविषश्वासपाण्डुकुष्ठकफानिलान् ॥

हन्यात् परमचक्षुष्यं लघु दीपनपाचनम् ।
एरण्डपत्रे वातघ्नं क्रिमिघ्नं पित्तकृत् परम् ॥

पत्रेषु क्षीरवृक्षाणां तृष्णादाहास्रपित्तनुत् ।
पाण्डुशोथश्वाससोमरोगघ्नं पाटलाशनम् ॥

सर्वग्रन्थिविनाशाय केतकीपत्रभोजनम् ।
मनोहरं रुचिकरं चक्षुष्यं भोजनं लघु ॥

यात्रार्थिनामभिहितं वृष्यं क्लमहरं परम् ।
नलिने कुमुदे रक्तोत्पले वाथोत्पले दले ॥

भोजनं निन्दितं शीतं रूक्षं दौर्भाग्यमग्निनुत् ।

इति पत्राणि ।

भोजनादौ ब्रह्मादीन् स्मरेत् ।
तदुक्तं —

अन्नं ब्रह्मा रसो विष्णुर्भोक्ता देवो महेश्वरः ।
इति सञ्चिन्त्य भुञ्जानं दृष्टिदोषो न विद्यते ॥

अञ्जनागर्भसम्भूतं कुमारं ब्रह्मचारिणम् ।
दृष्टिदोषविनाशाय हनूमन्तं स्मराम्यहम् ॥

इति हनुमत्स्मरणमपि कुर्यात् ।

---

1 J1. पाण्डुशोफ ।

अथ भोजनविधिः ।

भोजनाग्रे सदा पथ्यं लवणार्द्रकभोजनम् ।
अग्निसन्दीपनं रुच्यं जिह्वाकण्ठविशोधनम् ॥

लवणं सैन्धवम् ।

घृतपूर्वं समश्नीयात् कठिनं प्राक् ततो मृदु ।
अन्ते पुनर्द्रवाशी च बलारोग्ये न मुञ्चति ॥

तथा —

अश्नीयात्तन्मना भूत्वा पूर्वं तु मधुरं रसम् ।
मध्येऽम्ललवणौ पश्चात् कटुतिक्तकषायकान् ॥

फलान्यादौ समश्नीयाद् दाडिमादीनि बुद्धिमान्
विना मोचाफलं तद्वद् वर्जनीया च कर्कटी ॥

मृणालबिसशालूककन्देक्षुप्रभृतीन्यपि ।
पूर्वमेव हि भोज्यानि न तु भुक्त्वा कदाचन ॥

अन्नेन कुक्षेर्द्वावंशौ पानेनैकं प्रपूरयेत् ।
आश्रयं पवनादीनां चतुर्थमवशेषयेत् ॥

सौमनस्यं बलं पुष्टिमुत्साहं रसनासुखम् ।
स्वादु सञ्जनयत्यन्नमस्वादु च विपर्ययम् ॥

अत्युष्णान्नं बलं हन्ति शीतं शुक्कं[1] च दुर्जरम् ।
अतिक्लिन्नं ग्लानिकरं युक्तियुक्तं[2] हि भोजनम् ॥

अतिद्रुताशिताहारो गुणान् दोषान्न विन्दति ।
भोज्यं शीतमहृद्यं च स्याद्विलम्बितमश्नतः ॥

नित्यं सर्वरसाभ्यासः स्वस्वाधिक्यमृतावृतौ ।
मन्दानलो नरो द्रव्यं मात्रागुरु विवर्जयेत् ॥

---

१. J1. T1. Bh. शुष्कं च ।
२. P2. भक्तियुक्तम् ।

स्वभावतश्च गुरु यत् तथा संस्कारतो गुरु।
मात्रागुरुस्तु मुद्रादिर्माषादिः पच्यते गुरुः॥

संस्कारगुरु पिष्टान्नं प्रोक्तमित्युपलक्षणम्।
आहारं षड्विधं चोष्यं पेयं लेह्यं तथैव च॥

भोज्यं भक्ष्यं तथा चर्व्यं गुरु विद्याद् यथोत्तरम्।

चोष्यं इक्षुदाडिमादि, पेयं क्षीरादि, लेह्यं रसालादि, भोज्यं पोलिकादि, भक्ष्यं लड्डुकादि, चर्व्यं चिपिटादि।

गुरूणामर्धसौहित्यं लघूनां तृप्तिरिष्यते।

माषपिष्टान्नादिभिरर्धसौहित्यं कर्तव्यम्। मुद्गादिभिः स्वाभाविक्या मात्रया तृप्तिः कर्तव्येत्यर्थः।

द्रवो द्रवोत्तरश्चापि न मात्रागुरुरिष्यते।

द्रवः पेयादिः, द्रवोत्तरस्तक्राद्यधिकौदनादिः, मात्रातोऽधिकोऽपि चेन्न मात्रागुरुर्मन्तव्य इत्यर्थः।

द्रवाढ्यमपि शुष्कं तु सम्यगेवोपपद्यते।

विशुष्कमन्नमभ्यस्तं न पाकं साधु गच्छति।
पिण्डीकृतमसंक्लिन्नं विदाहमुपगच्छति॥

शुष्कं विरुद्धं विष्टम्भि वह्निव्यापदमावहेत्।
पुनर्दानं पृथक् पानं सामिषं पयसा निशि॥

दन्तच्छेदनमुष्णं च सप्त सक्तुषु वर्जयेत्।
सक्तूनामाशु जीर्येत मृदुत्वादेव लेहिका॥

आलस्यगौरवाटोपशब्दांश्च कुरुतेऽधिकम्।
हीनमात्रं तनोः कार्श्यं करोति च बलक्षयम्॥

अप्राप्तकाले भुञ्जानो ह्यसमर्थतनुर्नरः।
तांस्तान् व्याधीनवाप्नोति मरणं चाधिगच्छति॥

---

१. Bh. omits चोष्यं ...... विबेदभूरि on l. 6 p. 218.

कालेऽतीतेऽश्नतो जन्तोर्वायुनोपहतेऽनले ।
कृच्छ्राद्विपच्यते भुक्तं न स्याद्भोक्तुं पुनः स्पृहा ॥
[1]रसेनान्नस्य रसना प्रथमेनोपतर्पति ।
न तथास्वादमाप्नोति ततः क्षुद्वाम्बुमन्तरा ॥
अत्यम्बुपानान्न विपच्यतेऽन्नमनम्बुपानाच्च स एव दोषः ।
तस्मान्नरो वह्निविवर्धनाय पुनः पुनर्वारि पिबेदभूरि ॥
भुक्तस्यादौ जलं पीतं कार्श्यमन्दाग्निदोषकृत् ।
मध्येऽग्निदीपनं शस्तमन्ते स्थौल्यकफप्रदम् ॥
तृषितस्तु न चाश्नीयात् क्षुधितो न पिबेज्जलम् ।
तृषितस्तु भवेद् गुल्मी क्षुधितस्तु जलोदरी ॥
कुर्यात् क्षीरान्तमाहारं न दध्यन्तं कदाचन ।

इति भोजनविधिः ।

[2]एवं भुक्त्वा समाचामेद् गण्डूषग्रहपूर्वकम् ।
भोजने दन्तलग्नानि निर्हृत्याचमनं चरेत् ॥
दन्तान्तरगतं चान्नं शोधनेनाहरेच्छनैः ।
कुर्यादनिर्हृतं तद्धि मुखस्यानिष्टगन्धताम् ॥
दन्तलग्नमनिर्हार्यं लेपं मन्येत दन्तवत् ।
न तत्र बहुशः कुर्यादन्ननिर्हरणं[3] प्रति ॥
आचम्य जलयुक्ताभ्यां पाणिभ्यां चक्षुषी स्पृशेत् ।
भुक्त्वाचम्य स्मरेन्नित्यमगस्त्यादीन् सुखावहान् ॥
विष्णुरत्ता यथैवान्नं परिणामश्च वै यथा ।
सत्येन तेन मद्भुक्तं जीर्यत्वन्नमिदं तथा ॥
[4]अगस्तिरग्निर्बडवानलश्च भुक्तं ममान्नं जरयन्त्वशेषम् ।
सुखं च मे तत्परिणामसम्भवं यच्छत्वरोगं मम चापि देहम् ॥

१. T2 omits रसेना ... ... न्तरा ।
२. Bh. omits एवं ... ... अन्ननिर्हरणं प्रति ।
३. J1, T1. कुर्याद्यत्नं निर्हरणं प्रति ।
४. Bh. omits this verse.

अङ्गारकमगस्तिं च पावकं सूर्यमश्विनौ ।
यश्चैतान् संस्मरेन्नित्यं भुक्तं तस्याशु जीर्यते ॥

इत्युच्चार्य स्वहस्तेन परिमार्ज्य तथोदरम् ।
अनायासप्रदायीनि कुर्यात् कर्माण्यतन्द्रितः ॥

आग्रहित्यर्थः । यतः —

भुक्तमात्रस्य तु स्वभात् हन्त्यग्निं कुपितः कफः ।
धूमेनापोह्य ह्यर्वाक् कषायकटुतिक्तकैः ॥

पूगकर्पूरकस्तूरीलवङ्गसुमनःफलैः ।
फलैः कटुकषायैर्वा मुखवैशद्यकारिभिः ॥

ताम्बूलपत्रसहितैः सुगन्धैर्वा विचक्षणः ।
भुक्त्वा शतं पदां गच्छेच्छनैः स्वस्थोऽभिजायते ॥

भुक्त्वा शतपदीं गच्छेच्छनैस्तेन तु जायते ।
अन्नसङ्घातशैथिल्यग्रीवाजानुकटीसुखम् ॥

रते सुप्तोत्थिते स्नाते भुक्ते वान्ते च सङ्गरे ।
सभायां विदुषां राज्ञां कुर्यात्ताम्बूलचर्वणम् ॥

अथ ताम्बूलविधिः ।

तद्गुणाश्च —

ताम्बूलं कटुतिक्तमुष्णमधुरं क्षारं कषायान्वितं
वातघ्नं क्रिमिनाशनं कफहरं कामाग्निसन्दीपनम् ।
स्त्रीणां भाषणभूषणं रतिकरं शोकस्य विच्छेदनं
ताम्बूले विदितास्त्रयोदश गुणाः स्वप्नेऽपि ते दुर्लभाः ॥

अन्यत्रेति शेषः ।

आयुरग्रे यशो मूले लक्ष्मीर्मध्ये व्यवस्थिता ।
तस्मादग्रं तथा मूलं मध्यं पर्णस्य वर्जयेत् ॥

---

१. Bh omitss फलैः ... .. कटीसुखम् ।

२. Bh. reads this verse after भूपानां भोजनविधिः and omits ताम्बूलं ... ... अन्यत्रेति शेषः ।

पर्णमूले भवेद् व्याधिः पर्णाग्रे पापसम्भवः ।
चूर्णपर्णं हरेदायुः शिरा बुद्धिविनाशिनी ॥

आद्यं विषोपमं पीतं द्वितीयं भेदि दुर्जरम् ।
तृतीयादि तु पातव्यं सुधातुल्यं रसायनम् ॥

विद्याकामोऽनिशं रात्रौ ताम्बूलं नैव भक्षयेत् ।

तथा —

ताम्बूलं नातिसेवेत न विरिक्तो बुभुक्षितः ॥

क्षतास्रपित्ती क्षीराशी क्षीणो रूक्ष्याक्षिरोग्यपि ।
विषमूर्च्छोपवासार्तो मेही पाण्ड्वामयी क्षयी ॥

भूतापस्मारकुष्ठातिसारी कृच्छ्री च हृद्गदी ।
विना चूर्णं विना पर्णं पूगं खादति यो नरः ॥

दशजन्मदरिद्रस्तु मरणे न हरिं स्मरेत् ।
क्रमुकं पञ्चनिष्कं स्यात् ताम्बूल्याश्च पलद्वयम् ॥
गुञ्जाद्वयं चूर्णमानं ताम्बूलक्रम उत्तमः ।

तथा—

फलपत्रे समे रागो विरागस्तु फलाधिके ॥
चूर्णाधिक्ये तु दौर्गन्ध्यं पत्राधिक्ये सुगन्धिता ।
रात्रौ च पर्णबहुलं ताम्बूलं भक्षयेन्नरः ॥

जातीलवङ्गकर्पूरतक्कोलकटुकैस्सह ।
रुचिवैशद्यसौगन्ध्यमिच्छन् वक्त्रेण धारयेत् ॥

ताम्बूलमिति शेषः । ताम्बूलातियोगे —

पाण्डुत्वं तनुदौर्बल्यमक्षिरोगं बलक्षयम् ।
करोति चोष्णरोगाख्यं ताम्बूलमतिसेवनात् ॥

इति ताम्बूलविधिः ।

---

१. J_1. हरिस्मृतिः ।
२. J_1. omits पत्राधिक्ये ... ... रुचिवैशद्यसौगन्ध्यं ।
३. J^1. omits ताम्बूलमिति शेषः ।

भुक्त्वोपविशतस्तुन्दं शयानस्य तु पुष्टता ।
आयुश्चङ्क्रममाणस्य मृत्युर्धावति धावतः ॥

श्वासानष्टौ समुत्तानस्तान् द्विः पार्श्वे तु दक्षिणे ।
ततस्तद्द्विगुणान् वामे पश्चात् स्वप्याद्यथासुखम् ॥

वामदिशायामनलो नाभेरूर्ध्वेऽस्ति जन्तूनाम् ।
तस्मात्तु वामपार्श्वे शयीत भुक्तस्य पाकार्थम् ॥

सद्योमांसं नवं चान्नं बाला स्त्री क्षीरभोजनम् ।
घृतमुष्णोदकस्नानं सद्यः प्राणकराणि षट् ॥

पूतिमांसं स्त्रियो वृद्धाः बालार्कस्तरुणं दधि ।
प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि षट् ॥

बालार्कः कन्यास्थार्कः । प्राणो बलम् ।

स्नानं सशर्करं क्षीरं भक्ष्यमैक्षवसंस्कृतम् ।
वाता मांसरसाः स्वप्नो व्यवायान्ते हिता अमी ॥

अथ मर्दनप्रतीकारः ।[1]

यो लेढि शयनसमये मधुमिश्रबीजपूरदलचूर्णम् ।
स क्रीडाकरवातप्रसरनिरोधात् सुखं स्वपिति ॥

विशेषं अत्रसरे प्रदर्शयिष्यामः ।
सुषेणाख्यः कथ्यतेऽथ भूपानां भोजने विधिः ।
यथासम्भवमन्येषामप्ययं सम्भविष्यति ॥

---

१. J1. omits अथ मर्दनप्रकारः ।

२. J1. reads the colophon इत्थं विमथ्य ... ... द्रव्यगुणागुणकथनम् ।

स्नानं विधाय विधिवत् कृतदेवकार्यः
सन्तर्पितातिथिजनः सुजनैः सुकार्यैः ।
आप्तैर्नृपो रहसि भोजनकृत्तथा स्यात्
सायं यथा भवति भुक्तिकरोऽभिलाषः ॥

नित्याचारपवित्रनिर्मलतनुर्धौतप्रसन्नाम्बरो
हृद्यो भोजनवेश्मनि स्थिरतरे मृद्वासने संविशन् ।
पुत्रैस्सन्निधिभिस्ततः परिजनैराप्तैर्वृतः सद्गुणैः
सद्वंश्यैश्च नियोगिभिः सुचरितैस्तन्त्रोपयुक्तैर्नृपः ॥

आजानु स्थापनीयं कनकमयमथो रौप्यमग्रे सुपात्रं
स्फारं तस्योपरिष्टात् कनकविरचिताः पत्रिका मण्डलिन्यः ।
भक्तं सोष्णं सबाष्पं शशिकरधवलं कुन्दिकाकुड्मलाभं
मध्ये स्थाप्यं सद्रूप्यं सुरसुरभि घृतं दक्षिणे स्वर्णपात्रे ॥

भृष्टं तैलादिपक्वं बहुविधरचनाकल्पितं तत्प्रकारै-
रन्योन्यं साभिमानैस्तदपि च सहितं जाङ्गलानूपमांसैः ।
दद्यात् तत्रैव पार्श्वे सुरभि रुचिकरं दक्षिणे वामभागे
लेह्यं चोष्यं च पेयं भवति सुविहितो भक्ष्यवर्गः पुरस्तात् ॥

तथा घृतं च सूप्यं चाप्येकीकुर्याद् यथा पिबेत् ।
घृतेन संप्लुतं ह्यन्नं पाचनं सुखकारि च ॥

चीरायणो निशि निमिः पुनरस्तकाले
मध्यन्दिने च धिषणश्चरकः प्रभाते ।
भुक्तिं जगाद नृपतेर्मम चैव सर्ग-
स्तस्याः स एव समयः क्षुधितो यदैव ।

यः क्षुधालौल्यभावेन कुर्यादाकण्ठभोजनम् ।
सुप्तव्यालानिव व्याधीन् सोऽनर्थाय प्रबोधयेत् ॥

यः काकवद् दिवाकामः स नक्तं भोक्तुमर्हति ।
स भोक्ता वासरे यः स्यात् रात्रौरेताश्चकोरवत् ॥

देवार्चां भोजनं निद्रां प्रकाशे न प्रकल्पयेत्।
नान्धकारे न सन्ध्यायां नाविताने निकेतने॥

भुक्ते स्वापे मलोत्सर्गे यत्सम्बाधासमाकुलः।
निश्शङ्कत्वात्ययात् तस्य के के न स्युर्महामयाः॥

विवर्णास्विन्नविक्लिन्नविगन्धविरसं स्थितम्।
अतिजीर्णमसात्म्यं च नाद्यादम्लं न चाविलम्॥

कामकोपातपायासयानवाहनवह्नयः।
सद्योभुक्तवता सेव्या न जातु हितमिच्छता॥

हितं परिमितं पक्वं नेत्रनासारसाप्रियम्।
रसा रसना।
परीक्षितं च भुञ्जीत न द्रुतं न विलम्बितम्॥

अत्यशनं चाध्यशनं ह्यनशनमहिताशनं च सन्त्यज्य।
कुर्याद्यथोक्तमशनं बलजीवितपेशलं क्रमशः॥

आदौ स्वादु स्निग्धं तन्मध्ये लवणमम्लमुपयोज्यम्।
रूक्षं द्रव्यं पश्चान्न च भुक्त्वा भक्षयेत् किञ्चित्॥

मन्दस्तीक्ष्णो विषमः समश्च वह्निश्चतुर्विधः पुंसाम्।
लघुमन्दे गुरुतीक्ष्णे स्निग्धं विषमे समं समे च स्यात्॥

ध्वाङ्क्षः स्वरान्विकुरुतेऽत्र पिकात्मजश्च
बभ्रुर्द्विजखण्डितनयश्च भवेत्प्रहृष्टः।
क्रौञ्चः प्रमोदति विरौति च ताम्रचूडः
छर्दिं शुकः प्रतनुते निहते कपिश्च॥

---

१ T1· Bh. भुक्तौ स्वापे।
२. Bh. omits विवर्णा .... न विलम्बितम्।
३. J1, T1, Bh अत्यशनमध्यशनमनशनमशनं च तत्र संत्याज्यम्।
४. भोज्यं पश्चात्।
५. Bh· omits this vsrse.

कश्चिद्वायुं शमयति रसः कोऽपि पित्तं करोति
कश्चिच्छ्लेष्मं(?) शमयतितरां कोपि पित्तप्रकोपी ।
कश्चित्पित्तप्रचयशमनः कोपि तत्कोपकारी
नित्यं तस्मात्सकलरसभुग् भूपतिः स्याच्चिरायुः ॥

यस्मिन्नृतौ ये च रसा बलिष्ठाः
सेव्यास्तु ते तत्र विशेषतोऽपि ।
अन्नं विशेषाच्च च सर्वदैव
भोज्यं नृपेणैकरसं सुखेन ॥

पिबेज्जलं शीततरं हि हृद्यं
हृत्कण्ठशुद्धिर्भवति स्वराणाम् ।
... ...
... ... ॥ ?

एकं व्यञ्जनमासाद्य ततः प्रक्षालयेद् भृशम् ।
करं च पुनरन्यच्च भुञ्जीत नृपतिः सुखम् ॥

एवमन्नं हि भुञ्जानः स्वादुत्वं जनयेद् भृशम् ।
पुष्टिं च महतीं कुर्याद् विचित्रविधिना कृतम् ॥

पानीयपात्राणि सुशीतलानि
सुवर्णरूप्यादिविनिर्मितानि ।
सुधूतवस्त्रैरपि वेष्टितानि
वामे निधेयान्यपि दक्षिणे च ॥

एतद् गृहद्वयं कार्यं वामदक्षिणपार्श्वयोः ।
चकोरशिखिहंसादीन् पक्षिणो विनिवेशयेत् ॥

शृङ्गारवीरसम्बद्धाः शृणुयाद् यः कथाः शुभाः ।
तेन हर्षो भवेत्तस्य भुञ्जानस्य महीपतेः ॥

भुञ्जानो न बहु ब्रूयादेतन्नान्यच्च किञ्चन ।
जुगुप्सितां कथां चैव न ब्रूयाच्छृणुयाच्च ताम् ॥

लेह्यभक्ष्यादिकं सर्वं भुक्त्वान्नं तु यथासुखम् ।
शेषं मांसरसं पीत्वा क्षीरं वा तक्रमेव वा ॥

ततो रूक्षकवोष्णेन जलेन क्षालनं तथा ।
गण्डूषान् शीतलान् कुर्याच्चन्दनागरुकल्पितान् ॥

गण्डूषैर्बहुभिः सुशोभितमुखं श्रीचन्दनेनोन्मितै-
धूपेनाथ सुगन्धिना च वदनं घ्राणं करौ धूपयेत् ।
मृद्नीयात्तदनु प्रसन्नसुरभिः श्रीचन्दनेनैव तौ
पाणी वक्त्रमपि प्रसन्नविलसत्कर्पूरगर्भं मुदा ॥

ततः[1] प्रसन्नेन्द्रियचित्तवृत्तिरुत्क्रामयित्वा च शतं पदानि ।
सुकोमले कल्पितचारुतल्पे सुखं विशेद् वामकटिर्नरेन्द्रः ॥

विदग्धाभिस्सह स्त्रीभिस्तिष्ठेद् गोष्ठीः समाचरन् ।
निद्रासात्म्योऽथवा निद्रां नृपः कुर्याद्यथाविधि ॥

अम्लेन केचिद्विहिता मनुष्या माधुर्ययोगेन भवन्ति चान्ये ।
तथाम्लयोगे मधुरेण तृप्तास्तेषां यथेष्टं प्रवदन्ति पथ्यम् ॥

शीतोष्णतोयासवमद्ययूषफलाम्लधान्याम्लपयोरसानाम् ।
यस्यानुपानं विहितं भवेद्यत्तस्मै प्रदेयं सह मात्रया तत् ॥

व्याधिं च कालं च विभाव्य वैद्यैर्देयानि भोज्यानि च तानि तानि ।
सर्वानुपानानुरसं वदन्ति मेध्यं यदम्भः शुचिभाजनस्थम् ॥

लोकस्य जन्मप्रभृति प्रसात्म्यं ये यान्ति तान्सर्वरसांश्च मृष्टान् ।
संक्षेप एषो विहितोऽनुपानेष्वन्यैश्च तैर्विस्तरितं समस्तम् ॥[2]

इति ।

विष्णुपुराणे —

भुञ्जीत हृतसाराणि न कदाचिन्नरेश्वरः ।

इति ।

---

१. J_1. प्रशस्तं ।

२. J_1. adds — मया सुषेणेन कृतं हिताय प्राणप्रसादं जनयेत शीघ्रम् ।

अथावसरप्राप्तो राज्ञां ताम्बूलविधिः ।

कर्पूरकङ्कोललवङ्गपूग-
जातीफलैर्नागरखण्डपर्णैः ।
सुधाश्मचूर्णं[1] खदिरस्य सारं
कस्तूरिकाचन्दनचूर्णमिश्रम् ॥

ताम्बूलमेतत् प्रवदन्ति राज्ञः ।
सौभाग्यदं कान्तिसुखप्रदं च ।
ताम्बूलपत्राणि[2] हरन्ति वातं
पूगीफलं हन्ति कफं सुवृद्धम् ॥

चूर्णं निहन्यात् कफवातमुच्चै-
र्हन्याच्च पित्तं खदिरस्य सारः ।
इत्थं हि ताम्बूलमुदाहरन्ति
दोषत्रयस्यापि निवारणाय ॥

भुक्त्वान्नं सलिलं पीत्वा गृहीत्वा बहु भेषजम् ।
प्रतीक्ष्य घटिकामेकां ताम्बूलं भक्षयेन्नरः ॥

वातश्लेष्मप्रशमनं हृद्यं वह्नेः प्रदीपनम् ।
मुखवैरस्यहरणं कङ्कोलं भुक्तपाचनम् ॥

रसे कटु श्रेष्ठमजीर्णनाशनं
निहन्ति शुक्रं कुरुते च पित्तम् ।
कङ्कोलजातीफलवल्लवङ्गं
विशेषतश्छर्दिहरं विषघ्नम् ॥

स्वरक्षये वापि मुखस्य पाके-
ऽप्यजीर्णबाधासु च पथ्यमेतत् ।
एलाद्वयं छर्दिषु मूत्रकृच्छ्रे
मन्देऽनले पथ्यमरोचके च ॥

---

१. J_1. T_1. शुद्धास्मचूर्णम् ।

२. Bh. omits ताम्बूलपत्राणि .... लक्ष्मीसौभाग्यवर्धनः

on P. 228

1081

अथ उपभोगार्हवस्त्रगुणः ।

श्वेतं दुकूलं मज्जासृगोजोबलविवर्धनम् ।
कफकृत्पित्तशमनं श्रमतृड्दाहनाशनम् ॥

माञ्जिष्ठं दाहकृच्चोष्णं कफवातानुलोमनम् ।
पट्टसूत्रमयं वस्त्रं त्रिदोषश(मं ? मनं) विदुः ॥

श्वेतं दुकूलं बलकृत् पित्तशान्तिकरं परम् ।
ओजस्तेजोवीर्यकरं रतिकान्तिविवर्धनम् ॥

तृष्णाशोषविभेदनं धृतिकरं कान्तिप्रदं श्लेष्मलं
क्षौमं शुक्लमतीव हृद्यममलं पित्तामयध्वंसनम् ।
माञ्जिष्ठं च विदाहिकं च कफकृच्चोष्णं च वातामय-
ध्वंसार्हं रुचिरं सुखं च कुरुते श्लेष्मापहं च स्मृतम् ॥

इत्युपभोग्यवस्त्रगुणाः ।

इत्थं विमथ्य गुणपाठसुधाम्बुराशिं
लब्ध्वा परामृतरसं सुरसं च तस्मात् ।
निर्माय भोजनकुतूहलमीश्वराणां
तोषाय तेन परितुष्यतु शेषशायी ॥

संसेविता न गुरवस्तरवश्च दृष्टा
यैर्न क्षितौ जनपदेषु च तेषु तेषु ।
भैषज्यतन्त्रमपि नैव कृतं स्वतन्त्रं
तेषां कृतेऽपि च कृतं रघुनाथनाम्ना ॥

अनन्तदेवान्मनसा विधायाप्यनन्तदेवस्य विधाय सेवाम् ।
योऽनन्तदेवः प्रथितः पृथिव्यामनन्तदेवः परितोषमेतु ॥

इति श्रीमद्विद्वद्वृन्दवन्द्यपादारविन्दश्रीमदनन्तदेवदयोदयस्य
रघुनाथविदुषः कृतौ भोजनकुतूहले
द्रव्यगुणागुणकथनं नाम प्रथमः परिच्छेदः ॥

भो षट्पदाः कृताधियः शृणुतामलां नो
वाचं विविच्य विभवाय चिरप्रसूताम् ।
संसेवयन्तु विमलं कमलान्तरङ्ग-
मेनं रसं न रसितुं प्रभवन्तु भेकाः ॥

यदि पूतिगन्धबहले वारिणि बद्धादरः पोत्री ।
स्पृहयति वारि न गाङ्गं गुरु गीर्वाणैरपाकृतं किं स्यात् ॥

विषयानुक्रमणी ।

विषयः			पृष्ठम्

विषयः		पृष्टम्

APPENDIX — I.

भोजनकुतूहले प्रथमपरिच्छेदस्य श्लोकार्धानुक्रमणी ।

APPENDIX II.

भोजनकुतूहले प्रथमपरिच्छेदे स्मृतानां ग्रन्थानां सूची ।

	पृष्ठम्
क्रियासारः	२८.
जनार्दनमहोदयः	५८.
धन्वन्तरीयनिघण्टुः	७६.
पारिजातः	७, १४, १६, ३१, ७४.
भावप्रकाशः	८, ५८.
राजनिघण्टुः	१, ३, ४, ५, ७, ८, ९—१५, १७—२३, ५१, १३३, १५५, १५६.
विष्णुपुराणम्	२२६, २२७.
हृदयदीपः	२९, ५२, ५७.

GLOSSARY OF MAHRATTI TERMS

I. FOOD STUFFS, DRUGS Etc.*

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
अकरोटें	Walnut	മലയുകഫലം	அக்ரோடு	102
अनानस	Pine apple	[illegible]	அன்னாசி	93
अमृतफल	The fruit of Amrita	അമൃതിൻകായ്	அமிருதக பழம்	94
अम्बे हलेदी	Zedoary	ചെറുകച്ചോലം	சிறு கச்சோலம்	[illegible]
अम्लवेतस	Common sorrel	ഞെരിഞ്ഞാമ്പുളി	புளிவஞ்சி	96
अलिता	Shell-lac	അരക്ക്	அரக்கு	117
अहीर	Eel	വ്ളാങ്ക്	விலாங்கு மீன்	173
अळू	Alocasia antiquorum	ചേമ്പ്	சேப்பங்கிழங்கு	7[illegible]
आटुकलवण	Corbonate of soda	ഉവരുപ്പ്	பூநீறு	117
आंबट वेलि	Wild citron tree	കാട്ടുമാതളനാരകം	காட்டுமாதளை	70
आबाडे	Indian sorrel	പുളിയാരൽ	புளியாரை	112

*In the preparation of this Glossary the *Oṣadhinighaṇṭu* (Malayalam) by Kumaran Krishnan, the *Bhāvaprakāśanighaṇṭu* of Bhāvamiśra (edited in the Banares Sanskrit Series) and the *Mahratti-English Dictionary* by J. T. Molesworth, have been liberally utilised.

भोजनकुतूहले प्रथमपरिच्छेदे स्मृतानां

ग्रन्थकाराणां सूची।
